

कैवल्यगंध

अनिल सहस्रबुद्धे

आनंदोत्सव
प्रकाशन मंच

प्रकाशक
चॅरिटेबल ट्रस्ट, अहमदनगर,
महाराष्ट्र, भारत

कैवल्यगंध (संतचरित्रे - संतसाहित्य)

Kaivalyagandha

अनिल सहस्रबुद्धे

‘आई’, समर्थनगर, श्रीराम चौक,

पाईपलाईन रोड (हॉटेल सागरच्या मागील बाजूस)

अहमदनगर ४१४००३

महाराष्ट्र, भारत. (०२४१) २४२४१६७/९८८१५००९४२

© सौ. उषा सहस्रबुद्धे

प्रकाशक

आनंदोत्सव चॅरिटेबल ट्रस्ट - प्रकाशन मंच

‘आई’, समर्थनगर, श्रीराम चौक, पाईपलाईन रोड

अहमदनगर, महाराष्ट्र, भारत. ४१४००३

ISBN. 978-93-84887-13-1

प्रथम आवृत्ती १५ जुलै २०१६

(आषाढी एकादशी)

मुद्रक

सुमनांजली ऑफसेट, अहमदनगर

विशेष निवेदन : ‘आनंदोत्सव’ प्रकाशन मंच केवळ, प्रकाशनार्थ मंच, विनामूल्य सेवा उपलब्ध करून देतो. ग्रंथनिर्मिती, वितरण, आयव्यय याशी आनंदोत्सव चॅरिटेबल ट्रस्टचा कोणताही, कोणत्याही प्रकारे संबंध नाही.

सदर ग्रंथ निर्मितीचा संपूर्ण खर्च भाविक प्रयोजकांनी केला आहे. लेखकाने ग्रंथ विक्रीतून उत्पन्न मिळाल्यास ते सेवाभावी संस्थांना देणगी सहाय्य देण्याचा संकल्प केला आहे.

मूल्य :- १५०/-

ॐ तत् सत् ब्रह्मार्पणमस्तु ।

अनिल सहस्रबुद्धे

मन्तव्य

‘कैवल्यगंध’ हा ग्रंथ भाविकांच्या हाती देतांना, मनात कैवल्यगंध दरवळतो आहे. अवघ्या पसाऱ्यात, संसार-प्रपंचाच्या यातायातीत, संमोहितपणे सुखदुःख भोग भोगणाऱ्या माणसास; आपल्या मानवी देहप्राप्तीचे महानपण, निर्देशित करून; माणसातले माणूसपण आणि माणसातील देवपणाचे जागरण करणाऱ्या अनेक विभूती युगायुगात प्रकट होत राहिल्या. मानवी समूहांतील ही धुरीण विभूतिमत्त्वे, आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार सर्वांना घडवित; चराचराला, एकात्मभावनेला ‘कैवल्यगंध’ पोहोचवून; जीवनाला पुरुषार्थाचे सामर्थ्य बहाल करतात.

नगर जिल्ह्याच्या गोदाकृष्णा, प्रवरा भीमा खोऱ्यांचा पावन प्रदेश, अशा परमार्थ प्रवण महात्म्यांच्या कृपाप्रसादाने परमार्थास पोचलेला, कैवल्यगंधाने, दरवळलेला! या दिव्य विभूतिमत्त्वांचे स्मरण सर्व वाचकांना घडावे, सत्संग व्हावा, हा हेतूने, ही कैवल्य पुष्पांची अंजुळी, भाविकांच्या हाती!

– अनिल सहस्रबुद्धे

*

अनुक्रमणिका

१) कैवल्य गंध	०७
२) ब्रह्ममानसपुत्र ब्रह्मर्षी नारद	११
३) संतश्रेष्ठ मुनी अगस्त्य	२१
४) पांडुमुनी अर्थात पांडुरंग प्राकट्याख्या	३०
५) नवनारायणांचा गर्भगिरी	४१
६) 'पैसा'चा प्रसाद माऊली ज्ञानेश्वर	४४
७) श्री सिद्धयोगी चांगदेव	५२
८) आद्य गद्य चरित्रकार म्हाइंभट	५६
९) श्री संत शेख महंमद महाराज	६३
१०) श्री स्वामी त्र्यंबकराज	७०
११) श्रीपूर (श्रीगोंदा) खंडातील सिद्धसंत परंपरा व पू. एकनाथ महाराज जोशी	७६
१२) श्री संत निळोबाराय	८१
१३) संतश्री महिपती महाराज	८९
१४) श्री सिद्ध किसनगिरी महाराज	९७
१५) शिर्डी माझे पंढरपूर	१०५
१६) श्री उपासनी महाराज आणि सति गोदावरी	११२
१७) प्रेमावतार मेहेरबाबा	११४
१८) संतकवी दासगणू	१२३
१९) संत संतामाई	१२६
२०) आनंदऋषिजींचे आनंदधाम	१३४
२१) श्री संत भगवानबाबा	१३७
२२) संत वामनभाऊ	१४६
२३) संत नारायण महाराज	१५०
२४) श्री रामकृष्ण महाराज क्षीरसागर	१५४
२५) पूर्णवादी श्री पारनेरकर महाराज	१५६

कैवल्य गंध

संगात संग सतसंग । संग संतासवे केला ।

पावन या मातीसंगे । कृष्णा गोदेत दाटला ॥

महाराष्ट्राच्या मातीला अध्यात्माचा सुगंध आहे. वैदिक, अवैदिक, अद्वैत, मंताचे गहिवरलेले मेलन आहे. शैव, शाक्त, गाणपत्य, दत्त, नाथ, वैष्णव, महानुभाव, रामदास, सुफी, पारशी, जैन, बुद्ध, शीख मतपंथांचे अध्यात्मिक प्रवाह परस्पर सामंजस्य, सामरस्य वृत्तीने प्रचलित आहेत. ऋषी, मुनी, सिद्ध, साधक, अनुचर या सर्वांच्या अनादी आणि अनंत परंपरा आहेत. भारतीय परंपरांचा युगायुगांचा नित्य प्रगमन आणि परिवर्तनशील समृद्ध अंतस्त्रोत महाराष्ट्राच्या जलौघातून जीवनदायित्वाने प्रवाहित आहे. शक्तिपीठे, ज्योतिर्लिंग, सिद्धिविनायक स्थाने, राम, कृष्ण आदि वैष्णवअवतार स्थाने, क्षेत्रे, तीर्थे; भैरव, मारुत आदि लोकदैवते, यांची मांदियाळी महाराष्ट्रात आहे. या सर्वांच्या संस्कारित पिंडत्वाने महाराष्ट्र सात्त्विक आणि महंत राष्ट्र म्हणून प्रसिद्ध आहे. पांडुरंग विठ्ठलाच्या नारदीय भक्तिपरंपरेत या सर्व वैविध्यपूर्ण अध्यात्मिक संवेदनांनी आपापली स्पंदने हळुवारपणे जागवित, समावेशन केले आहे. आपापल्या पृथक अस्तित्वात भक्तिसाधनेचा समान योग राग आळवित यात्रा, जत्रा, सणोत्सव, जयंत्या-पुण्यतिथ्या उत्सव, याग, अनुष्ठाने, होमहवन, सप्ते, सत्रे यांच्या परंपरा मनामनात श्रद्धा, भक्ती, ज्ञान, सामरस्य जागवित आहेत.

गालवशिष्य पांडुमुनी, कुवकरमुनी शिष्य पुंडलिक, सद्गुरु गोरक्षनाथ, सद्गुरु नृसिंह सरस्वती, महंत आखाड्यातील पारंपरिक गुरु, विविध सिद्ध सद्गुरु, निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, चोखा, बंका, सोयरा, जना, नरहरी, सावता यांच्या अखंड परंपरा महाराष्ट्राला

भक्तिसाधनेने, समाधिसाधनेने, पावन आणि परिणत करीत आहेत.

महाराष्ट्रातील श्री ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आणि रामदास या पुरुष संतांबरोबरच श्रीसंत मुक्ताई, जनाबाई, बहिणा या स्त्री संतांवर विपुल आणि वैविध्यपूर्ण लेखन झाले आहे. नाथ संप्रदायाची सांप्रदायिक पोथी 'नवनाथ भक्तिसार' आणि दत्तसंप्रदायाची पोथी 'श्री गुरुचरित्र' या ग्रंथांची पारायणे घोघरी सुरू असतात. भागवत संतपरंपरेतील संतांची यादी मोठी आहे. तसेच नाथपरंपरेची यादीही मोठी आहे. महानुभाव महंतांची माहिती संप्रदायांतर्गतच असली; तरी आता प्रकटपणाने सर्वापर्यंत जात आहे. म्हणूनच सुरुवातीलाच म्हटल्याप्रमाणे महाराष्ट्र हे क्षेत्रच अध्यात्मपीठ आहे. अगदी अलिकडील काळात संत श्री गुलाबराव महाराज, तुकडोजी महाराज, गाडगे महाराज यांनी महाराष्ट्राच्या अध्यात्मिक, सामाजिक आणि एकूण सांस्कृतिक जीवनात क्रांती घडविली आहे. मनशक्तीचे श्री स्वामी विज्ञानानंद, पूर्णवाद प्रस्थापक डॉ. पारनेरकर महाराज यांनी या आधुनिकतेला वेगळे आस्थापूर्ण वळण दिले आहे. याशिवाय श्री साईनाथ, श्री अक्कलकोट स्वामी, श्री गजानन महाराज, श्री गोंदवलेकर महाराज, श्री शंकर महाराज, श्री सिद्धारूढ महाराज, श्री कलावतीदेवी अशी अक्षरशः शोकडो विभूतिमत्त्वे आपल्या सिद्धयोगित्वाचा साक्षात्कार घडवित, समाधिमग्न अवस्थेतूनही संसारप्रापंचिकांना वात्सल्यपूर्ण आधार देणाऱ्या भूदेवांच्या स्वरूपात आपल्या अस्तित्वाची प्रचिती महाराष्ट्राला देत आहेत.

भारतीय परंपरेतील महाराष्ट्राचा विचार करू लागलो तरी सर्व विभूतिमत्त्वाचे स्मरण अवकाशाला गवसणी घालण्याचा प्रयत्न ठरेल. त्यातही मुस्लिम आणि ख्रिश्चन या महजब वा रिलीजन म्हणविणाऱ्या धर्मधारणापरंपरांचा विचार हाही या महाराष्ट्राच्या अध्यात्मिक पेटेत मिळून आहे.

या महान सनातन आणि सतत प्रवाहित असलेल्या 'अमृत नदा'तील एक संतामृतधारा प्रचलित शासकीय परिक्षेत्र अहमदनगर जिल्हा लक्षात घेऊन त्यातील काही संतमहंतांचा सिद्धसत्पुरुषांचा किमान परिचय करून देऊन; महाराष्ट्राच्या परंपरेचे संक्षिप्त स्वरूप अवगत करून घेण्याचा येथे आपण प्रयत्न करीत आहोत.

अहमदनगर जिल्ह्याचा उत्तर आणि दक्षिण भाग हा अनुक्रमे गोदा आणि कृष्णा खोऱ्यांचा प्रदेश आहे. सप्त नद्यांमध्ये स्थान असलेल्या या नद्यांच्या

जोडीने सनातन भारतीय संस्कृतीतील सरस्वती नदीचे प्राकट्य दक्षिण भागातील श्रीगोंदा गावाजवळ आहे. भीमा नदीला मिळते म्हणूनच गोदा कृष्णा सरस्वतीचे हे क्षेत्र आहे. गोदावरीची उपनदी म्हणविणाऱ्या प्राचीन भारतीय संस्कृतीतील महत्त्वाची नदी अमृतवाहिनी प्रवरा अशा नद्या अनुक्रमे उत्तर आणि दक्षिण अहमदनगर जिल्ह्यात मोठ्या अध्यात्मिक आणि अतिप्राचीन सांस्कृतिक संदर्भासह वाहतात. म्हणजेच खरेतर हे क्षेत्र गोदा, प्रवरा, सरस्वती, भीमा यांचे क्षेत्र. यातील भीमाच पंढरपूर येथे चंद्रभागा म्हणून ओळखली जाते. असा सरस्वती चंद्रभागा आणि अमृतवाहिनी गोदा या दोन महान पवित्र क्षेत्रांचा हा प्रदेश! म्हणूनच या क्षेत्राचे सांस्कृतिक महत्त्व पश्चिमघाट आणि भारतीय दक्षिणापथ यात अनन्यसाधारण आहे.

या क्षेत्रांत दक्षिण काशी म्हणविणारी कोपरगाव आणि श्रीगोंदा ही दोन नगरे येतात. तर वैदिक सांस्कृतिक महत्त्वाच्या ऋषी अगस्त्य आणि विश्वामित्र यांची स्थाने असलेली क्षेत्रे रत्नगड, हरिश्चंद्रगड ही अकोले तालुक्यात आहेत. रामायण रचयिते श्री वाल्मिकी ऋषींचा मठ 'तातोबाचा मठ' आजच्या रंधा फॉल-घोरपड्याआईजवळ कोंदणी शिवारात अमृतवाहिनी तीरी आहे. गोदा, प्रवरा, मुळा यांचा त्रिवेणी संगम प्रवरासंगम क्षेत्री आहे. हेही दक्षिण काशी म्हणून ओळखले जाते.

श्रीगोंदातील सरस्वती पेडगावजवळ भीमा नदीला आरपार छेदून पुन्हा भीमेबरोबर जाऊन भीमेची चंद्रभागा होतांना प्रकटते आणि श्रीगोंदा 'दक्षिण काशी' ते पंढरपूर 'दक्षिण काशी' असा प्रवास घडतो. ज्या क्षेत्राचे वर्णन श्रीमद् आद्य शंकराचार्यांनी 'महायोगपीठ' असे केले असून, हे महायोगपीठ सरस्वती चंद्रभागा स्वरूपात प्रकटते. श्रीगोंदा ते पंढरपूर या क्षेत्राला जसे 'महायोगपीठ', 'दक्षिण काशी' असे म्हणतात तसेच 'भूवैकुंठ' असेही म्हटले आहे. या क्षेत्राचे महात्म्य श्री शिवशंकरांनी गिरिजेस, श्री स्कंद आणि अगस्त्यादि ऋषीवरांच्या समोर सांगून हे क्षेत्र भूतलावर प्रकट केले. एकूणच गोदा, प्रवरा, सरस्वती, भीमा यांचा हा प्रदेश पुण्यपावन अशी अध्यात्मभूमी होय. या भूमीत चांगावटेश्वरांनी साधना केली, श्री संत ज्ञानेश्वरांनी जगद्गुरू श्रीकृष्णांचा गुरु मंत्र श्रीमद्भगवद्गीता, भावार्थ दीपिकेच्या स्वरूपात मांडली. नवनारायणांनी नवनाथ स्वरूपात येथेच गर्भागिरीत वास्तव्य केले. असा हा प्रदेश आपल्या वेगळ्या वैभवाने सत्संगात रमलेला सात्त्विक प्रदेश!

या प्रदेशातील संतस्वरूप विभूतिमत्त्वांची परंपरा मोठी आणि भारतीय

व महाराष्ट्रातील संतपरंपरेत अतिमहत्त्वाची आहे. सत्य अथवा कृत, त्रेता, द्वापार आणि कलियुगाचा विचार करता ही चतुर्युग चवकड्यातली सातवी चौकडी असून, वैवस्वत मनूपासून 'भगवान कल्की' अवतारापर्यंत ही चौकडी असणार आहे. अलिकडे भारतीय आणि वैश्विक पातळीवरील संशोधकांचे लक्ष पृथ्वीच्या वयाकडे आणि त्यावरील जीवसृष्टीकडे वेधले असून; ही चौकड्यांची पुराणांमधील मांडणी भौतिक विज्ञानाच्या कसोटीवर मान्य होत आहे. याचा अर्थ आपण विचार करित असलेल्या क्षेत्राचे महात्म्य आणि त्यातील संतपरंपरांना ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या शास्त्रीय ज्ञानात्मक महत्त्वही प्राप्त आहे हे लक्षात येते.

अमृतवाहिनी प्रवरा व गोदा आणि सरस्वती चंद्रभागा, भीमा यांच्या या पावन क्षेत्रातील संतपरंपरेचा असा कालानुसार विचार करता येतो.

श्री ब्रह्ममानसपुत्र नारद, श्री अगस्त्यऋषी, श्री विश्वामित्र, शृंग, भृंग, दधिची, वाल्मिकी, गालव, पाराशर, मांडव्य, सारस्वत, धौम्य आणि पांडुमुनी अर्थात गालव शिष्य पांडू शर्मा आदि ऋषीमुनींचा संचार, तपोस्थली, वावर, आश्रम या क्षेत्रात आहे. नवनारायणांचे अवतार नवनाथ व शिष्यपरंपरा येथे आहे. ही परंपरा श्रीमद् शंकराचार्यापूर्वीची परंपरा मानली तरी कलियुगाच्या प्रथम चरणापर्यंत आपण पोहोचतो.

श्रीमद्शंकराचार्योत्तर काळात चांगावटेश्वर (चांगदेव), श्री संत ज्ञानदेव व त्यांची भावंडे, महानुभावीय महंत आद्य गद्यचरित्रकार म्हाइंभट यांचेपासून ते थेट श्री दासगणूंपर्यंत ही परंपरा आपल्याला पाहता येते. यात साधूसंतांची मांदियाळी आपण सहज अनुभवू शकतो. या परंपरेत श्री साईनाथ महाराज, श्री उपासनी महाराज, महिपतिबुवा ताहाराबादकर, श्री अवतार मेहेरबाबा, श्री आनंदऋषी महाराज, श्री संत किसनगिरी महाराज, श्री संत भगवानबाबा, श्री संत वामनभाऊ अशी ही परंपरा सांगता येते. या परंपरेचा प्रातिनिधिक स्वरूपात चरित्रात्मक आणि कार्यात्मक परिचय येथे आपण करून घेणार आहोत.

*

ब्रह्ममानसपुत्र ब्रह्मर्षी नारद भक्तिगंगेची संजीवक धारा

कलियुगात भक्तियोगासह साधलेले पुरुषार्थच सिद्ध होतात. या भक्तिसाधनेचे प्रणेत, उद्गाते, मूलस्रोत आणि संजीवक धारा म्हणून सत्य/कृत, त्रेता, द्वापर आणि कली या युगचौकडीत, नारदांचा संचार अखंड आहे. त्यांची भ्रमंती त्रैलोक्यात नव्हे तर सर्वलोकांत मुक्तपणे आहे. ब्रह्मा, विष्णू, महेश हे त्रिदेव म्हणजे लोकव्यवस्थापनाच्या त्रिविधशक्ती अथवा सत्ता मानल्या तर चवथी सत्ता म्हणून; आजच्या प्रसारमाध्यमांप्रमाणे नारदांचा उल्लेख करावा लागतो.

चतुर्युगात अमृतवाहिनी प्रवरा, दक्षिणगंगा गोदावरी आणि सरस्वती भीमा-चंद्रभागा या पवित्रतम जलौघ क्षेत्रात या आद्यभक्तियोगी ब्रह्मर्षी नारदांचा संचार रोमांचकारी, रंजक आणि प्रबोधक स्वरूपात घडला, म्हणूनच या पुण्यपावन क्षेत्राचा आद्य प्रवर्तक म्हणूनही नारदांचाच उल्लेख करावा लागेल.

पुराण प्रसिद्ध समुद्रमंथन आख्यानाचा थेट संबंध अमृतवाहिनी प्रवेशी आहे. महर्षी अगस्त्य आणि ब्रह्मर्षी नारद यांच्या मध्यस्थीनेच देव आणि दानवांतील संघर्ष टळला. अमृतवाहिनीचा उगम झाला. श्रीविष्णूंच्या दक्षिण अंगुष्ठ स्पशाने अमृतकुंभातून अमृतधारा सुरू झाली. ब्रह्मर्षी नारद आणि महर्षी अगस्त्य यांच्या परामर्शानुसार मोहिनी अवताराचे प्राकट्य झाले, रत्नगडावर रत्नपूजन झाले, आणि पार्वतीमातेच्या दृष्टीकृपेने अमृतधारा संतत स्रोत झाली. महर्षी अगस्त्यांनी देवगणांच्या आणि ब्रह्मर्षींच्या उपस्थितीत अमृतेश्वर तथा रत्नेश्वराची स्थापना केली. याच अमृतवाहिनी प्रवरातीरी मोहिनीचे दर्शन अर्धनारीमनमोहन अर्थात मोहिनीराज स्वरूपात ब्रह्मर्षी नारदांच्या साक्षीने

निधीनिवासी अर्थात नेवासा येथे चराचराला आजही घडेत आहे. प्रतिवर्षी होणाऱ्या मोहिनीराज यात्राप्रसंगी, मोहिनीराजांची पालखी श्री नारद मंदिराला भेट देते. दुर्दैवाने या नारद मंदिराचे कोणा धर्मांध आक्रमकाने दर्ग्यात रूपांतर केले होते. तेथे खाली भूगर्भात शिवलिंग स्वरूपात नारदेश्वर उपस्थित असल्याचे लोक सांगतात.

वाल्याचा वाल्मिकी ऋषी झाला तो ब्रह्मर्षी नारदांच्या नामभक्ती उपदेशामुळेच. त्या वाल्मिकींचा मठ तातोबांचा मठ म्हणून रंधा फॉल परिसरात कोंदणीनजिक अमृतवाहिनी तीरी आहे. रामनाम भक्तीचा दरवळ येथून अमृतधारेबरोबरच वाहतो आहे.

ब्रह्मर्षी नारद आणि महर्षी अगस्त्य यांच्या योजनेप्रमाणे महर्षी अगस्त्यांचा आश्रम अमृतवाहिनीतीरी अकोले येथे आपणास दिसतो. कृतयुगातील आणि त्रेतायुगातील घटनांचे स्मरण घडवितो.

याच नगर जिल्ह्याच्या कोपरगाव दक्षिणकाशी क्षेत्री गोदावरीच्या उपनदी स्वरूपात वाहणाऱ्या नारद-नारदी प्रवाहांतून प्रपंचाची भ्रामकता आणि भक्ती, ज्ञान, वैराग्य मार्गाने सत्याप्रत जाण्याचा मार्ग ब्रह्मर्षी नारदांनी स्वानुभवातून पुनर्स्थापित केला. ही अतिशय रंजक कथा मी लिहिलेल्या 'नारद' कादंबरीतून येथे दिली आहे. भक्तिमार्गातून विचलित करणारी मायासंमोहकता आणि सत्य या दोहींचे रहस्य या कथेतून येथे अवगत होते.

महर्षी व्यास आपल्या गुंफेत नारदांचाच विचार करीत होते. परमभक्त ब्रह्ममानसपुत्र उर्ध्वगामी, ब्रह्मर्षी नारद हे देखील विचलित होऊ शकतात; ही लीला भगवंतांनी का करावी, हे त्यांना कळत नव्हते.

“नारायण, नारायण!” नारदमुर्तीच्या नारायण मंत्राच्या उद्घोषाने व्यास भानावर आले. नित्याप्रमाणे वंदन आणि उरभेट झाल्यावर नारदांनी विचारले, “महर्षे, आपण आत्ममग्न होतात. कोठे गुंतले होते आपले मन?”

“ब्रह्मर्षे, आपल्यासारख्या भक्तियोगी, प्रत्यक्ष पूर्णब्रह्म अवस्थेस पोचलेल्या कैवल्यरूपाला, मायामोहाचा अनुभव घडवून भगवंतांनी क्लेशदायक कुचेष्टा करावी?” व्यासांनी विचारले.

“नारायण, नारायण! भगवंतांची लीला अगाध आहे. पूर्ण अद्वैत झालेल्या सद्भक्तांनाही प्रत्येक युगात ब्रह्मवैवर्त अनुभूत करण्यासाठी भगवंत लीला करतात. त्यांच्या ठायीच असलेल्या अद्वैत राधातत्त्वाला विग्रहित करून मायेचा मोहपाश निर्माण करून षड्रिपूंची आणि उत्पत्ती, स्थिती, लयाची

चक्रनेमीक्रम क्रीडा स्पर्जनसासारखी भोगण्याचा परब्रह्माचा स्वभाव आहे. द्वापार युगात आपल्यासमोर झालेली माझी पीडात्मक क्रीडा आपल्याला स्मरत असेलच.”

“हो हो. मी ऐकून आहे खरा. पण आपल्या मुखाने हे का व कसे घडले मला जाणून घ्यावयाचे आहे.” व्यासांनी कथानिवेदनाची विनंती केली.

“हे व्यास महर्षे, ती घटना महारंजक आणि महाक्लेशकारक आहे.”

“हे व्यास मुने, एकदा तर एकाच क्षणी गोकुळातल्या सर्व नारींबरोबर नारायण रतिक्रीडा करत आहेत असे पाहून मी विचलित झालो. स्त्रीचा परिपूर्ण अनुभव घेण्याची ऊर्मी माझ्या मनात निर्माण झाली. मी शीघ्रतेने आणि अधिर मनाने भगवंतांकडे गेलो आणि क्रोधपूर्णतेने त्यांना म्हणालो, भगवन्, आपण निर्गुण निराकार कैवल्यरूप आहात आणि सद्भक्तांनी ऋषीमुर्तींनी एवढेच नव्हे तर मर्त्यलोकी प्रकट झालेल्या प्रत्येक मानवाने आपल्या कैवल्यरूपात स्वस्वरूप होऊन द्वैत आनंद भोगावा असे लक्ष्य आपण सर्व लोकात प्रेरित केले आहे. आणि आपण मात्र मायाव्याप्त गोकुळात सोळा सहस्र एकशे नारींशी क्रीडा करण्यात दंग आहात. एवढेच काय, परंतु प्रत्येकाला नारीसुखात पुरुषार्थ शोधण्याचा भाव प्रस्तुत करताहात आणि मला मात्र आपल्या विग्रहापासून या क्षणापर्यंत या सुखाला वंचित ठेवले आहे असे का?— असा प्रश्न मी भगवंतांना विचारला.”

“हे महामुने, तुमच्या प्रश्नाला भगवंतांनी कोणते उत्तर दिले? ते ऐकण्याची मला उत्सुकता आहे.” व्यासांनी विचारले.

“हे महर्षे, भगवंत मला म्हणाले— हे नारदा, आपण आपल्या भक्तियोगाने मला पूर्ण वश केले आहे. एवढेच नव्हे तर, आपण मद्रूप झाले आहात. अद्वैत पावलेल्या सद्भक्ताला प्रपंचाचा मोह व्हावा, हे अतर्क्य आहे; माझ्या सद्भक्ताची कोणतीही इच्छा पूर्ण करणे, हा माझा स्वभाव आहे.”

“हे व्यास मुने, भगवंतांच्या या बोलण्याने मी क्रोधवश होऊन भगवंतांना म्हणालो— आपण कैवल्यस्वरूप असूनही मायाजालातील सुखदुःखकारक क्रीडा भोगण्यात आनंद मानता आणि त्या क्रीडेतील आनंद भोगूनही आपण कैवल्यस्वरूपच आहात असे मिरविता. मग मी आपल्याशी तद्रूप आहे, असे आपणच सांगता. तरी मला हा क्रीडानंद भोगण्यापासून का बरे वंचित ठेवता?— मी भगवंतांना प्रपादले.”

“मग, भगवंतांनी काय प्रतिक्रिया दिली?” व्यासांनी विचारले.

भगवंतांनी मला परोपरीने समजावले; पण मीही हड्डाला पेटलो. त्यावर भगवंत 'तथास्तु' म्हणाले आणि त्यांनी सांगितले- हे नारदा, गंगा प्रवाहामध्ये प्रयागतीर्थी जशी आपल्या अनन्यभक्तीची धारा सरस्वती स्वरूपात प्रवाहित होऊन प्राणीमात्रांचे पापक्षालन करून त्यांचा उद्धार करते, तसाच अगस्त्यपूरक्षेत्रात गौतम ऋषींच्याकडून घडलेल्या गोहत्येचे पापक्षालन करण्यासाठी गौतमी गंगेचे अवतरण त्र्यंबक क्षेत्री ब्रह्मगिरीवर झाले. या जलौघात प्रत्यक्ष नारदांची भक्तिधारा, नारदस्त्रोत, अर्थात नारद नदी या नावाने प्रवाहित होऊन, शुक्राचार्य नगराजवळ सर्व प्राणीमात्रांचे पापक्षालन करण्यासाठी, गोदावरीशी संगमित होते. तेथे जाऊन आपण आपल्याच नावाने वाहणाऱ्या या नारद प्रवाहात स्नान करून, या मायास्वरूप भोगलीलेचा अनुभव घ्यावा. हे व्यास मुने, भगवंतांनी माझी इच्छा पूर्ण करण्याचा आशीर्वाद दिल्याने मी आनंदलो; गहिवरलो आणि भगवंतांना प्रणाम केला. त्यावर भगवंतांनी आशीर्वादाचा उच्चार केला- 'षट्दशपुत्रा भव'- हे व्यास मुने, माझा आनंद गगनात मावेना. मी तात्काळ शुक्राचार्य नगर परिसरातील नारद प्रवाहापाशी गेलो. तेथे जवळच विभांडक ऋषी व शृंग ऋषी यांची भेट घेतली. अगस्त्य आणि वशिष्ठ यांनाही मी आलिंगनपूर्वक भेटलो. सर्वांनीच भगवंतांकडून मिळालेल्या वराबद्दल माझे अभिनंदन केले तेवढ्यात महामातांचा कुंकुमस्थानोत्सव सुरू असलेला मला पाहावयास मिळाला. मी महामायांचे दर्शन घेतले. वरदहस्त ठेवताना महामाया म्हणाल्या- हे भगवद्भक्त नारदा, लवकरच सौभाग्यवती नारदीलाही या कुंकुमस्थानोत्सावाचा लाभ होईल. - हे व्यास मुने, मी माझ्या प्रपंच सुखाचे स्वप्न पाहू लागलो. मला नारदी कशी मिळणार; पुत्रप्राप्ती कशी होणार याचा मी विचार करीत होतो. उत्सुकता शिखेला पोचली होती. मला धीर धरवेना. भगवंताची लीला तरी काय आहे हे अनुभवण्यासाठी मी एकदा चौफेर दृष्टी टाकली आणि नारदप्रवाहामध्ये स्नान करण्यासाठी प्रविष्ट झालो. भगवान सूर्यनारायणांना, प्रवाहाला आणि भगवंतांना वंदन करून मी प्रवाही होत असताना माझ्या अस्तित्वात विचलन घडत होते. मी प्रवाहात अर्घ्य देण्यासाठी उभा राहतो, तो प्रवाह दुभंगला आणि मी मला त्रिविधतेने अनुभवू लागलो.'

“म्हणजे? नारदमुने, ही त्रिविधता कोणती? व्यासांनी विचारले.

“हे व्यास महर्षे, ही भगवंतांची अतर्क्य लीला कदाचित संपूर्ण ब्रह्मवैवर्तात अपवादात्मकच असावी. हे व्यास मुने, मी सूक्ष्म रूपाने

भगवंतांच्या हृदयात स्थिर झालो होतो. माझीच स्थूलदेहधारी अस्तित्वे माझ्यासमोर दोन धारांच्या स्वरूपात उभी होती. त्यात एक साक्षात मोहिनीरूपा नारदी होती; तर एक माझ्या रूपात नारद उभे होते. या तीनही अवस्था माझ्याच आहेत हे मी जाणत होतो. परंतु हे व्यास मुने, नारदी रूपात मी प्रकृतीसंवेदनेचा यौवनोत्सुक अनुभव घेत होतो; तर नारद त्या मोहिनीरूपाने कामविह्वल होऊन नारदीला आलिंगन देण्यासाठी उत्सुक झाले होते. नारद आणि नारदी विवाह संपन्न करण्याची विनंती माझ्याकडे करीत होते. मी क्षणभरही विचार न करता गोदातीरी तपोवनात त्या दोघांचा विवाह संपन्न करू लागलो आणि अहो आश्चर्यम्. तपोवनातील सर्व ऋषी आपल्या ऋषीपत्न्यांसह, गंधर्व आपल्या संगीतकलेसह, वसंत आपल्या बहरासह, यक्ष आपल्या प्रश्नांसह, इंद्र आपल्या अप्सरांसह आणि पिताश्री ब्रह्मदेवांसह भगवंत आणि शिव महामायांसह आकाशात पुष्पवृष्टी करण्यासाठी दाटी करून आले होते. एवढेच नव्हे तर सर्व नद्या, ग्रह, तारे, नक्षत्र, मंगलगान गाण्यासाठी उपस्थित होते. वशिष्ठ, अगस्त्य, विश्वामित्र, बृहस्पती, शुक्राचार्य आणि सप्रऋषींसह ऋषीगण पौरहित्य करू लागले. भगवंतांच्या अंतःकरणात सूक्ष्मरूपाने असतानाही मी माझ्याच स्त्री आणि पुरुष रूपांचा मंगल विवाह अनुभवत होतो. हे महर्षे, असा मंगल विवाह साक्षात लक्ष्मी-नारायण आणि शिव-पार्वती यांनाही अनुभवता आला नव्हता. मी अहंकारवश झालो. विवाह संपन्न झाला आणि नारद-नारदी प्रवाहाच्या तीरावर तपोवन, देव, दानव, यक्ष, किन्नर, ऋषीगण यांच्या साक्षीने, सुजला सुफला गोदावरीच्या तीरावर नारद-नारदींचा प्रपंच सुरू झाला.

- नारदाश्रमात नारदांची सदैव सखी असलेली वीणा आणि वीणेच्या सख्या चिपळ्या कोठे अंतर्धान पावल्या ते नारदांनाही कळत नव्हते. नारद आणि नारदी कामातूरेने संमोहित अवस्थेत क्षणकालही एकमेकांना सोडत नव्हते. तहान, भूक, अतिथी, स्नान, संख्या, ध्यान, पाक, वैश्वदैव आदि गृहस्थांश्रमीच्या गोष्टीही नेटकेपणाने घडत नव्हत्या. नारदींच्या मुखातून शब्द बाहेर पडला की नारद ती वस्तू पुढ्यात हजर करीत. नारदींच्या भोवती पिंगा घालतच नारदांचा सारा वेळ जाई. अमावस्या कधी गेली आणि द्वितीयेचा चंद्र कधी उगवला हे नारदांना कळलेच नाही. नारद नारदींच्या मनात अभंग प्रीत पौर्णिमा प्रकाशित झाली होती. त्यांच्या या संभोग शृंगाराकडे पाहून शुक्र आणि चंद्रमा दोघेही त्यांच्या आश्रमात डोकावितही नसत. चंद्र शुक्राची प्रभा,

निर्झरांचे खट्याळ खळाळणे, केतकीचा मादक गंध, बकुळ फुलांसह सुगंधादि पुष्पांचा संभार रति-मदनाच्या उन्मादक गंधासह एकट्या नारदींच्या संमोहनातून जागविला जात होता. रंभा, उर्वशी, शकुंतला, दमयंती ही सारी रूपे नारदीत एकवटली होती. त्रैलोक्यातील अनिर्बंध भ्रमंती नारदींच्या बाहूपाशात बंदिस्त झाली होती. नारदांच्या कामलोलुप आणि कामातुर अवस्था पाहून प्रत्यक्ष मदन आणि इंद्रदेवही वसंतासह लुप्त झाले होते. एके उषःकाली सुस्नात नारदींकडे अनिमिष नेत्रांनी नारद पहात असतांना नारदींचे नेत्र लज्जेने उमलत्या कमलिनीकडे पहात होते. मधेच नारदांकडे नेत्रांच्या कोपण्यातून कटाक्ष टाकून नारदी आणखी लाजत होती. नित्यापेक्षा नारदींचे हे बहरलेले रूप अधिक तेजस्वी वाटत होते. नारद आवेगाने सरसावले आणि उत्कट आलिंगनासाठी नारदींना बाहुपाशात आवाहित करताना, नारदी लडिवाळपणे दूर होत काही वेगळेच सांगू लागली. लाजेनेही लाजून चूर व्हावे असे तिचे लज्जाव्याप्त अनुरक्त मुखकमल पाहून नारद मदनमूर्च्छित झाले. त्यांचा त्यांच्या कानावर विश्वास बसेना. स्वप्नरंजनात बरळावे तसे ते उद्घोष करू लागले. “नारद तात होणार, नारद तात होणार. बालब्रह्मचारी बालसंन्याशी ब्रह्मदेवांची सृजनाची आज्ञा भंग करणारे नारद पिता होणार”- नारद स्वतःभोवती गिरक्या घेत, नारदींच्या नामाचा जयघोष करीत कुमारसंभव स्तोत्र गाऊ लागले. नारदीला कुठे ठेवू व कुठे नाही असे त्यांना होऊन गेले. तेवढ्यात तपोवनातील सप्त मातृका आश्रमात उपस्थित झाल्या. प्रसन्न, उल्हसित, तेजोमयी मातृकांच्या हातात तपोवनातील अनेकविध सुगंधित पुष्पमालांचे संभार होते. नारदांकडे मिश्रिकल कटाक्ष टाकीत आपल्या मादक यौवनोत्सुक, नारदांना विव्हल करणाऱ्या हालचालींसह त्या नारदींजवळ गेल्या. नारदींना हाताशी धरून त्यांनी आश्रमातल्या वेलींच्या झोक्यावर बसविले. नारदींना परोपरीने सुगंधित पुष्पमालांनी शृंगारित करून अनेकविध फुलांनी त्यांनी तिचे ओटीभरण केले. खट्याळ आणि मिश्रिकलपणाने नारदांना आणि नारदींना पुत्रजन्मोत्सवापर्यंतच्या संयमित वर्तनाविषयीच्या बोचऱ्या सूचना करीत, खळाळत्या निर्झराप्रमाणे त्या निघून गेल्या. नारदांचा आनंद गगनात मावेना. ते नारदीदेवींचे दासानुदास झाले आणि सेवेत दिवसरात्री सरत गेल्या. एके उषःकाली नवजात अर्भकाचा ब्रह्मांड प्रवेश आक्रोश कानी आला आणि नारदांना राहवले नाही. नारदांनी पाळण्याची दोरी हातात घेतली आणि आपल्या पहिल्या अपत्याला ते झोका देऊ लागले- “म्हणजे? हे ब्रह्मर्षे, आपण साक्षात तात झालात?” व्यासांनी

मिश्रिकलपणे विचारले.

“हे महर्षे, आपण सर्व जाणता. हा संभोग आणि सृजनाचा अनुभव माझ्यातून विग्रहित झालेले नारद आणि नारदी अनुभवत होते हे खरे; परंतु हे व्यास महर्षे, हा सृजनाचा महोत्सव पाहून माझ्यासह केवळ्यही संमोहित झाले; परंतु...”

“परंतु, काय?” व्यासांनी उत्सुकतेने विचारले.

“व्यास महर्षे, या सृजनोत्सवाचे रूपांतर सृजनाच्या महापुरात झाले. एखाद्या फणसाच्या वृक्षाप्रमाणे बोट्याशी, कडेवर, खांद्यावर, डोक्यावर पुत्र आणि पुत्री यांचे सैन्य जणू माझाच घात करण्यासाठी, व्याघ्राने खाद्याला झोंबावे तसे सर्वांगाला झोंबलेले असे. प्रतिवर्षी नारदींचे गर्भारपण आणि पुत्रसंख्येत वाढ यांची शृंखला प्रलय पर्जन्य शृंखलेसारखी माझ्या मनाला आणि शरीराला व्यापून टाकीत होती. क्षणभराची अत्युत्कट कामासक्ती या व्यापतापसंतापाने तीव्रतर लाटांच्या भवसागरात मला फेकून देत होती. युगानुयुगे रात्रंदिन भक्तीवशतेने नामसंकीर्तनात आनंदस्वरूप लोकभ्रमंती करणारा नारद नारदींची आज्ञापालन करता करता उदंड लेकुरांच्या अन्न, वस्त्र, शिक्षण, रंजन, क्रीडा, हट्ट आणि अखंड याचना यामुळे शतसहस्र बाणांच्या तीक्ष्ण अग्रांवर स्वतःला विफलतेने पेलण्याचा प्रयत्न करीत लाचारपणे याचक बनून दारोदारी ‘ॐ भवती भिक्षादेही’ करीत होता. हे व्यास मुने, कर्म करता येत नव्हते. भक्ती पारखी झाली होती. धर्म साधता येत नव्हता. पौरोहित्य आणि याचना याशिवाय प्रपंच पूर्तीसाठीच्या अर्थ पौरुषासाठी निष्प्रभ झाला होता. रिकामे रांजण रिकाम्या कोठ्या, तुटके छप्पर, पडक्या भिंती, खाणारांची मुखे हजार, तरीही अनिर्बंध, अखंड सतत प्रवाही कामासक्ती. यामुळे धर्म आणि मोक्ष तर राहोच परंतु लाचारीने लाभलेला क्षीण अर्थ पुरुषार्थ यामुळे त्रस्त हतबल. जिवामध्ये मनाला प्रसन्न करणारा, क्षणभर विरंगुळा देणारा कामपुरुषार्थ तेवढाच आक्रमक. हे व्यास मुने, ग्राम-ग्राम, नगरा-नगरातील गृहस्थाश्रमी माझे अनिर्बंध लेकुरवाळेपण पाहून मला हसत आणि हिणवत होते. माझी निर्भत्सना करीत होते. वृक्ष, वेली, पशुपक्षी माझ्या आभाळ कोसळल्या प्रपंचाला पाहून पाठ फिरवत होते. तरी माझी कामवासनेने बरबटलेली मनोवृत्ती मला सतत, सतत खेचत होती. मी पुढे पळत होतो आणि माझ्या अपत्यावली “हे तात, हे तात” म्हणून माझ्या मागे धावत होती. क्षणभर शृंगारवेली नारदी मला आव्हान देई आणि पुन्हा गर्भारतेच्या ज्वालांनी मला ग्रासून टाकी. हे

व्यास मुने, जिणे नको नको झाले तरी कामतृप्ती होईना. कामाग्नींच्या शलाका शतपुत्रांच्या स्वरूपात माझ्या समोर सतत सतत अग्निकुंडाचा दाह भडकावित होत्या. नारदींच्या कधी प्रेममय शृंगारिक तर कधी याचनात्मक, कधी निर्भत्सनात्मक तर कधी शापित करणाऱ्या, 'हे नाथ हे नाथ' या हाका मला पुन्हा पुन्हा प्रपंचपाशात जखडून टाकत होत्या. हे व्यास महर्षी, खरोखरच भवसागरात संघर्षात्मकतेने धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष असा पुरुषार्थ साधणारे सकल गृहस्थ धन्य होत. तेच खरे भगवंत स्वरूप होत. अन्यथा मर्त्यलोकीचा भवसागर तरुन जाणे केवळ अशक्य. या भवसागरावर मात करू शकणाऱ्या भवसागरापासून मी भ्रष्ट झालो होतो. माझे मन विचलित झाले होते. मी नारद नारदींचे अवतारकार्य संपविण्यासाठी जलसमाधी घेण्याचे ठरविले. हे महर्षे, माझ्यासमवेत येण्यास नारदी व मुले तयार होईनात..."

“मग, काय केलेत आपण?” व्यासांनी विचारले.

“मी या भवपाशातून निसटण्याचा प्रयत्न केला आणि गोदावरीत मिसळून जाणाऱ्या नारद स्रोतात उभा राहिलो. भगवती गोदा माता प्रसन्न वदनाने मला उराशी कवटाळण्यास आतूर झाली होती. तेवढ्यात आकाशवाणी झाली- हे नारदा, तुला देहत्याग करता येणार नाही. हे ब्रह्ममानसपुत्रा, ब्रह्मदेवांनी प्रजोत्पादनाची आज्ञा केली होती. तेव्हा तू ऊर्ध्वरीता व्हावयाचे ठरविले. त्यामुळे प्रपंचाचा मोह करणे हेच तुझ्या स्वभावविरुद्ध घडले. त्यातूनही भगवंतांच्या इच्छेचा आणि कार्याचा विचार न करता आपण विचलित झालात. त्यामुळे आपणास हा प्रपंच व्याप टाळता येणार नाही. तेव्हा हे भोग आपणास भोगावेच लागतील- आणि आकाशवाणी थांबली. तेव्ही मी गोदावरी मातेस प्रपंच पाशातून मुक्त होण्यासाठी कोणता उपाय करावा, अशी पृच्छा केली.” नारदांनी व्यासांना सांगितले.

“मग, गोदावरी मातांनी असा कोणता उपाय सुचविला, ज्यामुळे आपण प्रपंच पाशातून मुक्त झालात?” व्यासांनी उत्सुकतेने विचारले.

“हे व्यास मुने, गंगा गोदावरी माता म्हणाल्या, हे ब्रह्मर्षे, आपण दक्षांच्या हजार पुत्रांना सिंधुसागर मिलनात मोक्षाचे दर्शन घडविले होते. त्यामुळे आपण पिताश्री ब्रह्मांची अवज्ञा तर केलीच, त्याबरोबरच दक्षप्रजापतींकडून योजलेल्या प्रजोत्पादनाच्या ब्रह्मकार्यातही अडसर निर्माण केला. त्यामुळे आपणास शंभर पुत्रांसह नारदींच्या सहवासात मर्त्य लोकीचा भ्रामक असा प्रपंच पाश भोगावा लागला. हा प्रपंच पाश आपण आपले स्वत्व विसरल्यामुळे

भोगावा लागला आहे - गोदावरी माता गंभीरपणाने सांगत होती. मी अधिरेतेने मध्येच विचारले,- म्हणजे?”

“हे नारद मुने, आपणास, आपणच स्थापित केलेल्या परब्रह्मनिरूपित भक्तियोगाचे विस्मरण झाले आहे. त्यामुळेच भक्तिपुत्र ज्ञान आणि वैराग्य हेही आपणापासून दूर गेले. त्यामुळे आपणातून नारद आणि नारदी विग्रहित होऊन ही मर्त्य प्रपंचलीला घडली. यासाठी आपण शिवशंकरांना शरण जावे कारण तेच श्रीकृष्ण भगवंतांचे सर्वश्रेष्ठ अनन्यभक्त आहेत. तसेच ते स्वतःच महत् तत्त्वस्वरूप असल्याने कृष्णहृदयात समाविष्ट झालेले नारदांचे स्वरूप तेच पुन्हा प्रकट करू शकतात. म्हणून आपण तात्काळ त्र्यंबकेश्वरांना शरण जावे. कारण तेथे त्रिदेवांची शक्ति एकवटली आहे. मात्र त्यासाठी आपणास माझ्या जलौघात स्नान करून नारद-नारदींच्या प्रपंच पाशाकडे पाठ फिरवून “ॐ नमः शिवाय” मंत्राचा जप करित मार्गक्रमण करावे लागेल- हे व्यास मुने, गोदावरी मातांचे मार्गदर्शन घेऊन मी तात्काळ महादेवांचा धावा करून गोदावरीत स्नान केले. विचलित झालेले नारद-नारदी स्रोत, विचित्र संवेदना घेऊन मला स्पर्शकरीत आहेत, असे मला संवेदित होत होते. मी त्यांच्याकडे पाठ करून त्र्यंबकेश्वरांकडे निघालो. त्र्यंबकेश्वरांची मानसपूजा करून मी संकल्पपूर्वक महादेवांना आवाहन केले आणि “ॐ नमः शिवाय” मंत्राचा निर्धाराने उच्चार करित मी पद्मासनात ध्यानस्थ झालो.”

“हे महर्षे, शिवांनी आपणास कसे मुक्त केले? ते ऐकण्यास मी उत्सुक आहे. कृपया मला सत्वर ती कथा ऐकवावी.” व्यास कथा ऐकण्यास उतावीळ झाले होते.

“हे व्यास महर्षे, तो अनुभव अतर्क्य आणि अभूतपूर्व होता. ध्यानस्थ अवस्थेत, माझ्या कर्णरंध्रांपर्यंत “ॐ नमः शिवाय” हा मंत्र सतत येत होता. असे घडत असताना, वीणा आणि चिपळ्यांच्या नादलयीत माझ्या मुखातून “ॐ नमो भगवते वासुदेवाय”, केव्हा उमटू लागले आणि पाठोपाठ नारायण मंत्राचा जप केव्हा सुरू झाला, ते मला कळलेच नाही. भगवंतांच्या हाकेने मी भानावर आलो तेव्हा वीणा आणि चिपळ्यांच्या नादलयीत मी नृत्य करित होतो. समोर पिताश्री ब्रह्मदेव, आदित्य शिव आणि साक्षात भगवंत वात्सल्यपूर्ण नजरेने माझ्याकडे पाहात होते. विष्णूभगवंत मला म्हणाले- हे नारदा, तुझा प्रपंचभ्रम महादेवांच्या कृपेने नाहीसा झाला आहे, तु पुन्हा भक्तियोगी नारदमुनी म्हणून सर्वलोकी भक्तिकथामृताचे कीर्तन करित भक्ती, ज्ञान

आणि वैराग्य यांना पुष्ट करीत राहतील. भक्तियोगाची विशेषतः कलीयुगासाठी तू स्थापित केलेली परंपरा, तुझ्यासारख्या असंख्य कीर्तनकारांच्या मुखानी पृथ्वीतलावर प्रलंचित राहिल. मात्र क्षणकाल झालेले विचलन देखील भवदुःखकारक असते, याची आठवण म्हणून नारद नारदी प्रपंच कथा गोदावरी प्रवाहात स्रोत रूपाने स्मरण देत राहिल.- हे व्यास महर्षे, भगवंतांच्या आश्वासनाने मी अत्यानंदाने नारायण मंत्राचा जप करीत नृत्य करू लागलो. त्रिदेवांचे आशीर्वाद मस्तकावर धारण करून मी आपणास भक्तीकथांचे निवेदन करीत आहे.”

“हे ब्रह्मर्षे, प्रपंचाची भ्रामकता आणि भक्ती, ज्ञान, वैराग्य यातील सत्यता आणि अनिवार्यता यांचे ज्ञान करून देणारी ही कथा आपल्या मुखाने ऐकून मी धन्य झालो आहे.”

*

संतश्रेष्ठ मुनी अगस्त्य

या कुन्देन्दु तुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता ।

या वीणावर दण्डमंडित करा या श्वेतपद्मासना ।

या ब्रह्माच्युतशंकर प्रभृतिभिर्दे देवैसदा वंदिता ।

सा मां पातु सरस्वती भगवती निश्चेषजाड्या पहा ॥

हे सरस्वती स्तोत्र उभ्या भारतवर्षात अनादिकालापासून गायिले जात आहे. मुळात एकवीस कडव्यांचे हे स्तोत्र आहे. हे बहुधा क्वचितच माहीत आहे. या स्तोत्राचे रचयिते अगस्त्य मुनी यांचे चिरंतन वास्तव्य आहे; अहमदनगर जिल्ह्यातील, अकोले या तालुक्याचा गावी, प्रवरा तीरावर अगस्त्य आश्रमात. येथे सूक्ष्मरूपात समाधीमग्न अवस्थेत श्री अगस्ती मुनीवर लाखो वर्षांपासून नित्य वास करीत आहेत. अगस्त्य हे अती प्राचीन ऋषी होत. ऋषी लोकांतील सप्तर्षीत, आपल्या तपःसामर्थ्याने म्हणजे अभ्यासाने स्थान मिळविलेले हे ऋषी होत. त्यांना अगस्ती मुनी, अगस्ती बाबा, देव अगस्ती, सिद्ध अगस्ती असे म्हणतात. अलिकडे ज्ञानपूर्वक निस्सीम भक्ती करणाऱ्या परमहंस पदाला पोहोचलेल्या विभूतीमत्त्वांना संत असे म्हटले जाते. म्हणजे अगस्त्यमुनी हे संतश्रेष्ठ होत. ऋग्वेदाच्या ऋचांमध्ये अगस्त्य जन्माची कथा आहे -

सत्रे हे जाताविंषिता नमौभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात् ततो जात मृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥

उर्वषी अप्सरेच्या प्रार्थनांनी उत्तेजित होऊन मित्र व वरुण या दोघांनी एका कुंभात म्हणजेच मानससरोवरात एकाच वेळी वीर्य प्रेषित केले हा प्रदीर्घ सोमयाग सत्र प्रसंग होता. त्या कुंभाच्या मध्यातून मान अर्थात अगस्त्य प्रकटले तर कुंभाच्या बाहेरील भागातून वसिष्ठ प्रकटले. अशी अगस्त्य व वसिष्ठ या दोन अतिप्राचीन ऋषींची ही जन्मकथा आहे.

देव दानवांच्या 'समुद्रमंथन' या प्रसिद्ध कथाप्रसंगापासून अगस्त्य ऋषींनी अमृतवाहिनी प्रवरा नदीच्या तीरी चिरंतन वास्तव्य करायचे ठरविले. प्रवरेच्या उगमापासून प्रवरा गोदावरी संगम तीर्थापर्यंत या प्रसंगीच्या अनेक दैवतकथा मौखिक परंपरेत प्रवाहित आहेत.

नद्यांचे गॅझेटियर करण्याच्या प्रक्रियेत गॅझेटियर प्रसिद्ध होण्याचा पहिला मान प्रवरेला मिळाला आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर 'प्रवरा खोरे' या गॅझेटियरमधील सांस्कृतिक जीवन विभागात वन्य संस्कृतीविषयक नोंदी नोंदविलेल्या आहेत. या नोंदी डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या संशोधनातून स्वीकारल्या असून पृष्ठ ७७ ते ८६ मध्ये त्या वाचावयास मिळतात.

अगस्ती मुनींच्या जन्माविषयी मौखिक परंपरेत अनेक ओव्या ऐकायला मिळतात.

पहिला माझा दंडवत बाई पहिला माझा दंडवत
तुळसाबाईला परपंचाचा येल बाई मांडवी ग्येला ॥
दुसरा माझा दंडवत बाई दुसरा माझा दंडवत अगस्ती बाबाला
परपंचाचा निर्भाव बाई परपंचाचा निर्भाव त्येच्या कृपाना झाला ॥

अशाच मौखिक परंपरेत अगस्त्य जन्म आणि अगस्त्य तत्त्व याविषयी चिंतनशील उल्लेख आलेले दिसतात-

अगस्त्याच्या पुण्याइनं । माणसाचा देव झाला ।
अगस्त्या अगस्त्या । तुझी माणसावर माया ॥
अंधाराच्या उदरात । नव्हत्याचं होतं झालं ।
कैवल्याचं चैतन्य । तवा काळानं देखलं ॥
अहंकारी भांडताना । दानवाचा जन्म झाला ।
अहंकार फेडायाला । मान कुंभातून आला ॥
मानाचं कर्तृक बाई । अगस्त्याचा जन्म झाला ।
सांगे अगस्त्यांचा तारा । माणुसपण सांभाळावा ॥
आकाशिच्या रे अगस्त्या । पेहरा तिरी रे राह्यला ।
पाचाभूतांचा रे मळा । सिंष्टी मंदी रे फुलीला ॥

अगस्त्यांच्या जन्माची आणि कर्माची सूचक आणि रोमांचकारी कहाणी जानपद गीतातून सुश्राव्यपणे दिवसाचा जागर जागविते.

अकोले येथील प्रवरा नदी पलिकडील अगस्ती आश्रमात अगस्त्यांचं

मंदिर आहे. मंदिरात अगस्त्यांचा स्वयंभू अतिप्राचीन तांदळा आहे. श्रद्धेने हा तांदळा न हलविता, पुरातत्त्वाचे पालन करून; पंचक्रोशीतील ग्रामस्थांनी अगस्त्य भक्त दगडू आसाराम बाहेती यांनी भक्तिभावाने आणलेली अगस्त्य ऋषींची संगमरवराची विलोभनीय मूर्ती; तांदळ्याच्या मागे उभी केली. जणू अगस्त्य ऋषींचे प्राचीन आणि अर्वाचीन दर्शन सर्वांना स्पर्श व्हावे! या अगस्ती आश्रमात अगस्तींची भेट घेऊन मार्गदर्शन घेण्यासाठी प्रभु रामचंद्र आले होते. या भेटीचा उल्लेख वाल्मिकी रामायणातही आहे. अरण्यकांडाच्या बाराव्या सर्गात याविषयी दीर्घ वृत्तांत आला आहे. सुतीक्ष्ण ऋषींच्या मार्गदर्शानुसार श्रीराम, सीता व लक्ष्मण, अगस्त्य आश्रमात आले. अगस्त्यांनी श्रीरामाला मोठ्या आनंदाने बोलावले. श्रीरामांच्या नम्र आणि भक्तियुक्त अभिवादनाने अगस्त्य प्रसन्न होऊन म्हणाले, "धर्माचरण करणारा महारथ राजा सर्व लोकांना पूजनीय आणि मानपात्र असतो." या भेटीत अगस्त्यांनी श्रीरामाला एक दिव्य धनुष्य दिले. ते म्हणाले, "हे दिव्य महान धनुष्य वैष्णव धनुष्य आहे. व्यर्थ न जाणारा, ब्रह्मदेवांनी दिलेला हा उत्कृष्ट बाण, मला महेंद्राकडून मिळाला आणि हे दोन भाते कधीही न संपणाऱ्या बाणांसह मिळाले. हे अक्षय बाणभाते पेटत्या अग्नीसारख्या झगमगणाऱ्या धारदार बाणांनी भरलेले आहेत आणि हे दिव्य खड्ग आहे. रामा, पूर्वी विष्णूने असुरांचा संहार करून देवांची राजलक्ष्मी ओढून आणली तशी तू राज्यलक्ष्मी ओढून आण. हे मान्यवरा, हे धनुष्य हे दोन भाते हा बाण आणि हे खड्ग तू स्वीकार आणि विजयी हो." राम भेटीमुळे अकोले येथील आश्रमाला प्रागऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

संतश्रेष्ठ मुनी अगस्त्यांची ही कथा अलिकडच्या संत तुकाराम आणि संत रामदास यांच्याशी श्री शिवछत्रपतींची भेट झाली या प्रसंगाची आठवण करून देते. श्री शिवछत्रपतींनी विश्रामगडावरून अगस्त्य आश्रमात येऊन अगस्त्यांचे दर्शन घेतले होते; तर पुण्यश्लोक अहिल्यादेवींनी अगस्त्य मुनींच्या जलव्यवस्थापन तत्त्वाचे अनुकरण करीत जलव्यवस्था केली, अशा इतिहासाची नोंद 'अगस्त्य' या पौराणिक कादंबरीत डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी केली आहे. शिवशाहीत अकोले परिसर त्र्यंबक प्रांतात मोडत असे. पुढे पेशवेकाळात हा प्रांत अहिल्यादेवींच्याकडे होता.

अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यात रत्नवाडी हे रत्नगड नावाच्या किल्ल्याच्या पायथ्याशी गाव आहे. या रत्नगडावर समुद्रमंथनामधून निघालेल्या रत्नांची पूजा मांडण्यात आली होती. दानवांनी धीर धरावा म्हणून

श्री अगस्त्य मुनी आणि श्री नारद मुनी यांनी ही युक्ती योजली होती. अमृतकुंभ बाहेर पडल्यावर अमृतकुंभाची स्थापनाही रत्नगडावर झाली. दैत्यांचे अमृतासाठीचे उतावळेपण आणि त्यासाठी देवांशी भांडण, पुराणप्रसिद्ध आहे. म्हणून तर भगवान विष्णूंनी महालय्याचे अर्थात मोहिनीचे रूप घेऊन दानवांना मोहित केले व अमृत वाटपाचे कामही स्वतःकडे घेतले. या गडबडीत श्री अगस्त्यांनी व नारद मुनींनी शिवांना मानवांसाठीही अमृत मिळावे, म्हणून प्रार्थना केली. शिवांनी प्रार्थना मान्य करून श्री मोहिनीराज रूपातील विष्णूंना खुणावले. मोहिनींनी साभिप्राय अगस्त्य व नारदांकडे पाहात दानवांचे लक्ष चुकवून अमृतकुंभाला पायाच्या अंगठ्याच्या पेहराने खुणावले, अमृतकुंभ थोडा तिरका होऊन अमृतधारा रत्नगडातून बाहेर पडली आणि अमृतवाहिनी अर्थात पेहरा म्हणजेच प्रवरा नदीचा उगम झाला. अगस्त्य आणि नारदांनी शिव आणि विष्णूंना वंदन करून मानवाच्या कल्याणासाठी प्रवरा तीरावर वास्तव्य करण्याचे ठरविले. अगस्त्यांनी शिवांची स्थापना करून त्यांचे अमृतेश्वर असे नामकरण केले. त्या मंदिरातील शाळुंके खाली अमृतकुंभात अमृतवाहिनीचा उगम श्रद्धापूर्वक दाखविला जातो. याच कथेप्रमाणे, अगस्त्यांनी प्रवरा तीरावर अगस्त्य आश्रम उभारला, मुळा प्रवरा संगमोत्तर बोधेगावी तपश्चर्या स्थान स्थापित केले, अशी श्री संतसिद्ध किसनगिरी महाराजांची साक्ष आहे. सिद्धेश्वरांची स्थापना करून नवनारायणांचा म्हणजे अलिकडच्या नाथसंप्रदायाचा, शिवशासन सिद्धीयोग, राजयोग साधना सुरू ठेवली आणि 'अद्वैत' वेदान्त प्रचार सतत सुरू ठेवण्यास मदत केली. निधीनिवासी रत्नभांडार स्थापित तर झालेच परंतु अद्वैताचे प्रतीक मोहिराज महालय्या यांचे साक्षात्कारी वास्तव्य झाले. तेथेच विष्णूभक्त नारदांनी वास्तव्य करावे म्हणून अगस्त्यांनी नारद मंदिराची स्थापना केली. अमृतवाहिनी निर्मितीत अगस्त्य ऋषींचा असा सहभाग आहे. याचे कारण म्हणजे अगस्त्यांनी आपल्या जीवनक्रमात पर्यावरण, पर्जन्य आणि जलव्यवस्थापन यासाठी मोठे स्थान दिले आहे.

ऋग्वेदातील प्रथम मंडलात अगस्त्य ऋषींची मरुतसूक्ते, अश्विनीकुमारसूक्ते, अग्नीसूक्ते, द्यावापृथ्वीसूक्ते, विश्वेदेवसुक्त, अन्नसुक्त, आप्रीसुक्त, अग्नीसुक्त, बृहस्पतीसुक्त, विषसुक्त अशी सूक्ते आली आहेत. या सर्व सूक्तांतील आशयावरून अगस्त्य ऋषींच्या दिव्य आणि महान परोपकारी कर्तृत्वाची साक्ष पटते. पर्जन्य व्यवस्थापन, ऋतुचक्र निर्मिती, कृषी प्रक्रियेची

नियमितता, सृष्टीनियमितता आणि मानवी जीवनाला पर्यावरण, पर्जन्य आणि शेती यांच्या नियमिततेतून सर्वार्थे आरोग्य आणि समृद्धी लाभण्यासाठी; त्यांनी केलेल्या संशोधन आणि व्यवस्थापन तपश्चर्येची कल्पना येते आणि नकळत मानवी मन अगस्त्यांना शरण जाते. विष सूक्तावरून अगस्त्यांचे आयुर्वेदातील सामर्थ्यही समोर येते. इंद्र आणि मरुत यांच्यात सामंजस्यपूर्वक संवाद घडविणे यात त्यांचे वाक्चातुर्य लक्षात येते. 'कथाशुभीय सुक्त' हे या इंद्रमरुत संधीयोगासाठी प्रसिद्ध आहे. अगस्त्य ऋषींनी इंद्रमरुतांचे सामर्थ्य मान्य करून त्या उभयतांना परस्पर सहाय्याचे आवाहन केले आहे. मेघ आणि मरुत यांचा समन्वय साधल्याशिवाय पर्जन्यनियमितता अशक्य आहे. त्यात थोडाही विसंवाद झाला की सृष्टी दोलायमान होते, याचा आपण नेहमीच अनुभव घेत असतो. इंद्रमरुत व्यवस्थापनेतून प्राचीन वैज्ञानिक प्रगत अवस्था तर लक्षात येतेच, परंतु अगस्त्यांचे पंचभौतिक तत्त्वांसंबंधीचे वैज्ञानिक सामर्थ्य अधोरेखित होते. अकोले आश्रमातून अगस्त्य संपूर्ण विश्वातील हे संतुलन राखण्यासाठी कार्यरत असल्याची लोकश्रद्धा आहे. डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे लिखित 'अगस्त्य महात्म्य' या उपासना पोथीत ह्याची नोंद असून पर्यावरण संतुलन, पर्जन्य आणि कृषी व्यवस्थापन, जलव्यवस्थापन घडावे यासाठी 'अगस्त्य महात्म्याचे' पारायण पठण भाविक करतात. हे व्यवस्थापन केवळ पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश यांच्या संवादावर अवलंबून आहे. हा संवाद घडविण्याचे सामर्थ्य अगस्त्य ऋषींमध्ये आहे, अशी ही लोकश्रद्धा आहे.

ऋग्वेद मतानुसार उग्रपुरुष अगस्त्यांनी कुदळीच्या सहाय्याने भूमी खणून शेती केली आणि तिच्या सहाय्याने लोकांचे पोषण केले. या त्यांच्या आद्यकृषीकर्म संशोधनामुळेच त्यांनी सप्तर्षीत स्थान मिळाले. या सर्व दृष्टीने ऋग्वेद प्रथम मंडलातील १६५ ते १९१ ही सूक्ते अति महत्त्वाची आहेत. वेद रचयिते अगस्त्य प्रवरा तीरी चिरंतन सूक्ष्म रूपाने संचारित आहेत हे अहमदनगर जिल्ह्याचे केवढे भाग्य!

हिमालयापेक्षाही उंच वाढून स्वतःचे मोठेपण मिरविण्यासाठी गर्वाने उद्दाम होऊन भूमीचे संतुलन बिघडविणाऱ्या, शिष्य विंध्यांना आज्ञा करून भूसंतुलन राखण्याचे कार्य अगस्त्यांनी केले, तसेच शिवपार्वती विवाहप्रसंगी उत्तर आणि दक्षिण भूमीचे संतुलन विस्खळीत झाले. दक्षिण वर येऊ लागली तर उत्तर भूमी सागरात बुडू लागली. अगस्त्यांनी दक्षिणेतील पोथीथिल

पर्वतावर उभे राहून आपल्या योगबलाने भूसंतुलन राखले. दक्षिण दिशेकडील भूमी सुफलित करण्यासाठी कावेरीचा पत्नी म्हणून स्वीकार करून दक्षिणेत ब्रह्मगिरीपासून कावेरीस प्रवाहित केले आणि ताम्रपर्णी नदी निर्माण करून दक्षिण भूमीतील जलव्यवस्थापन सुस्थापित केले. भगिरथांना सहाय्य करून गंगावतरण करण्यात सहभागी होऊन उत्तरेचे जलव्यवस्थापन केले. दक्षिणेकडील पर्वत रांगात समतलचर स्वतःच्या कुदळीने घडवून पाणी अडवा पाणी जिरवा स्वरूपाची योजना कार्यान्वित करून, अवर्षण घडविणाऱ्या शूरपदमास शरण आणविले. या व्यवस्थापनाचे सूत्ररूप वर्णन आरतीत आले आहे.

गंगाभागिरथी आणण्या सहाय्य करूनी ।
सुजला सुफला केली पूर्वोत्तर भूमी ।
नमविला शूरपदम अहंकार वारूनी ।
दक्षिण भू सजला होई कावेरी वरूनी ॥
अमृत सरिता गौतमी गोदा पवित्रा ।
ताम्रपर्णी निर्मुनी दावी कौतुका ॥
अद्वैतामृत वर्षुनी जागवी शिवतत्त्वा ।
दंडुनि मनमय दैत्या रक्षिसी जीवमात्रा ॥

प्राणी व्यवस्थापन हे तर अगस्त्यांचे मानवी जीवन आणि कृषी उद्योग यासाठी केवळ अचंबित करणारे कार्य होय. शिवाज्ञेने प्राणी व्यवस्थापन करताना प्राण्यांचे यथायोग्यच कार्यविभाजन केले. अगस्त्य महात्म्यात याचे सूत्ररूप वर्णन आहे.

शिवांनी करूनी विचार । आज्ञापिले सर्व देव ।
स्ववाहने व्हावी साधनरूप । मृत्यूलोकी कृषीकर्मा ॥
अगस्त्यांच्या यत्ने जाण । पशू झाले कृषीकर्मा साधन ।
हस्त, गर्दभ, खेचर, उंट, महिषा आणि वृषभ ॥
अगस्त्यांनी योजिले आणिक । नरपशू होतील कृषीकर्म साधन ।
नारीपशूंनी करावे माता कर्म । दुग्धोत्पादन सर्वांसाठी ॥
कृषीकर्मा लागून पशूपालन । करू लागले नारीनर ।
अगस्त्ये नियमिले पालन तंत्र । कर्ण मुद्रा करवूनी ॥
हिंस्र श्वापदे न मानती । दैत्यभाव मिरवित्ती ।
अगस्त्य त्यांना योजित्ती । यज्ञ हविष्य म्हणवूनी ॥

दुर्बल चपल देखणी । परिना उपयुक्त कृषी कर्मी ।
ती हविष्य भक्षी ठरली । यज्ञबली ॥

अगस्त्यांनी अतिरेकी, शोषक आणि राक्षसी साम्राज्यवाद्यांना वठणीवर आणले आणि प्रजेचे न्याय आणि वात्सल्यपूर्ण रक्षण करण्यासाठी सुशासनाचे मार्गदर्शन केले. 'वातापि'ची कथा हे त्याचे ज्वलंत उदाहरण होय. अगस्त्यांना महालक्ष्मी माता प्रसन्न झाल्या. अगस्त्यांनी भूलोकीच्या सुखासाठी महामातांची स्तुती केली.

लक्ष्मी श्रीयं च कमला कमलालयांच ।
पदमांरमां नलिन युग्मकरां च मांच ।
क्षीरोदजाममृत कुम्भकरामिरांच ।
विष्णुप्रियामिति सदा जपतां क्व दुःखम् ॥

अगस्त्यांनी प्रापंचिकांना आश्वासित करणारी अशी अनेक स्तोत्रे लिहिली आहेत.

प्रजनन आणि सुप्रजनन व्यवस्थापन यांविषयीचे; आधुनिकतेला लाजवील असे मार्गदर्शन ऋग्वेदातील अगस्त्य आणि त्यांची पत्नी लोपामुद्रा यांच्या संवादातून घडते-

“तुला हवेत पुत्र किती कैसे । हजार दश हजार वा आणिके ।
की त्यांच्या तुलने एकच सक्षेमे । सांग सुलक्षणे मजलागी ॥
लोपामुद्रा तपस्वी सदाचारिणी । विचक्षण सुलक्षणी ।
एक पुत्र सहस्रावधी बरोबरी । ऐसा पुत्र मज द्यावा ॥”

धनुर्विद्या, आरोग्यविद्या आणि कृषीविद्या या क्षेत्रात अगस्त्यांचे कार्य केवळ अलौकिक आहे. अगस्त्यांची समुद्रप्राशन आणि समुद्रवमन कथा ही देवासूर संग्रामातील चित्तथरारक कथा आहे. यातही पर्यावरण संतुलन आणि व्यवस्थापनेचेच कार्य अगस्त्य करीत आहेत. तमीळ आणि वैदिक संस्कृत भाषेत त्यांचे उदंड कार्य आहे. पुराणे आणि महाकाव्ये यात त्यांचे उत्तुंग कार्य पदोपदी वर्णिले आहे. अगस्त्यांची स्थाने आश्रमस्थाने, निवासस्थाने संपूर्ण विश्वासह अंतरिक्षात आणि अवकाशात देखील असल्याचे उल्लेख आढळतात. मात्र अकोले येथील आश्रमस्थान हे उत्तरदक्षिण पूर्वपश्चिम संतुलन राखण्याच्या दृष्टीने अगस्त्यांनी निवडले असल्याचे लक्षात येते. चारही वेदांत, त्यांच्या ऋचा आहेत. तमीळ भाषेत अनेक ग्रंथ अगस्त्यांच्या नावावर आहेत हे बहुधा अगस्त्य गोत्रजांनी लिहिलेले असावेत.

नगर जिल्ह्यात रत्नगड, अगस्त्य आश्रम अकोले, श्री सिद्धेश्वर अकोले, नेवासा, गोधेगाव, रांजणगावदेवी, पारनेरमधील टाकळी ढोकेश्वर एवढ्या ठिकाणी आज ज्ञात अशी अगस्त्यांची स्थाने आहेत. त्यातील अकोले येथील अगस्ती आश्रम हे अगस्त्यांचे मुख्य स्थान होय. खरेतर विश्वातील सर्व अगस्त्यस्थांचे केंद्रस्थान अकोले अगस्त्य आश्रम होय.

अकोले पंचक्रोशीतील लोकांचे अगस्त्य हे ग्रामदैवत असल्यासारखे आहे. मात्र अगस्त्यांचा महिमा सर्वांना ज्ञात आहे. सर्व जातीधर्मपंथ ओलांडून लोक अगस्त्यांना भजतात. अगस्त्य सर्व तापांचे निवारण करतात अशी लोकश्रद्धा आहे. महाशिवरात्रीच्या दिवशी येथे महायात्रा भरते आणि अगस्त्यकुंड, रामकुंड या तीर्थकुंडात स्नान करून भक्त पावन होतात. अगस्त्यांचे मनोभावे दर्शन घेतात. वर्षभरात भागवत संप्रदायातील भक्तगण सप्ताह बसवितात. श्री ज्ञानेश्वरी, श्री तुकाराम गाथा यांचीही पारायणे होतात. भजन, कीर्तन, भंडारा यांची मांदियाळी असते. शिवस्वरूप अगस्त्यांना बेल फुले वाहून भक्त कृतार्थ होतात. नित्य पूजाअर्चा असते. या क्षेत्री सर्व प्रकारच्या शुभकार्यांना मुहूर्त पाहण्याची आवश्यकता नसते. अगस्त्यांची कृपा हाच मुहूर्त. नवदाम्पत्ये अगस्त्य दर्शनाला येऊन शुभाशीर्वाद घेतात. पर्जन्य सुखकर व्हावा म्हणून अगस्त्य पूजनही होते. श्री ज्ञानेश्वरांना श्री ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव यातून वेदान्त आणि शिवशासन प्रसार करण्याचे आशीर्वाद संकेत अगस्त्यांनी दिले, अशी श्रद्धा आहे. अलिकडे अगस्त्य ट्रस्टच्यावतीने अगस्त्यांची पालखी आषाढी वारीसाठी पंढरीला जाते. अगस्त्यांचे प्राचीनत्व ऋषी, मुनी, सिद्ध आणि देवरूपासह संतत्व, परमहंस सद्गुरू शिवरूप सर्वांना सतत साक्षात्कारी होत आहे. म्हणूनच अगस्त्यांना वंदन करताना अगस्त्य महिमा ओठावर येतो-

भरतभूमीच्या अमृतपुत्रा तपोनिधी साधका
अगस्त्या घे घे अभिवंदना ॥धृ॥
प्रवरातीरी रम्य आश्रमी
तुझी लागली इथे समाधी
शंका फिटली तुझ्या दर्शनी
तपोवनामधी सदैव घुमतो तुझा तपो महिमा ॥
वेदी प्रज्ञा तुझी प्रगटली
श्रमी प्रतिष्ठा तू जागविली

मनोबले माणसे प्रेरिली
सागर तू रे प्राशन केला देऊनी आव्हाना ॥
आर्य अनार्या भ्रांती सरली
भारतभूमी अखंड स्फुरली
लोपाने संस्कृती जागविली
तुझी तारका सदैव देत आम्हा आश्वासना ॥
गुरुकुली तुझ्या दीक्षित आम्ही
हार न जाऊ प्रलय वादळी
आम्ही जगवू अस्मिता अशी
कुदळ तुझी खांद्यावरी घेऊनी करू ज्ञान साधना ॥
रामप्रभूचे पायिक आम्ही
एकनिष्ठता तुवा शिकविली
प्रवरा अमृती काया न्हाली
शांती, प्रीती अन् संस्कृती रक्षू पेलून आव्हाना ॥

*

श्री गालवमुनी शिष्य पांडुमुनी अर्थात् पांडुरंग प्राकट्याख्यान

स्व. एकनाथ सदाशिव जोशी 'श्रीपूर महात्म्य' या 'क्षेत्रमहात्म्य' ग्रंथात पांडुरंग प्राकट्याची एक आगळीवेगळी कथा स्कंदपुराणाचे प्रमाण देत देतात. ही कथा पुंडलिकाच्या कथेपेक्षा अगदी वेगळी आहे. ही कथा, श्री बालार्जीच्या प्राकट्यानंतर श्रीविष्णूचे प्राकट्य श्रीगोंदा येथील सरस्वतीतीरी झाले असल्याचे सूचित करते. या क्षेत्रात श्री लक्ष्मी, श्री पद्मिनी आणि गोविंद हरी, गोपाल कृष्ण रूपातील विष्णू आहेत. ही कथा अशी- **पांडू शर्मांच्या, रंगात रंगले श्रीगोपाल ॥ कृष्ण झाले पांडुरंग ॥**

ही कथा अशी- (ओव्यांचा सरळ गद्य भावानुवाद) - ही सर्व कथा स्कंदपुराणातील एक जुने लिखाण हाती आले त्यावरून आपण तर्कशुद्धपणे मांडतो आहोत असे श्री जोशी महात्म्यात सांगतात (ते उल्लेखित करतात तसे हस्तलिखित किंवा मुद्रित स्कंदपुराण शोध घेऊन अद्यपि हाती आले नाही. पांडुरंग महात्म्य किंवा पंढरी महात्म्य लिहिणाऱ्या सर्वांनी पंढरपूरच्या पुंडलिकाची कथा देऊन श्री विठ्ठल पांडुरंग महात्म्य वर्णित केले आहे.) यासंदर्भात जोशी म्हणतात, "श्रीपूर क्षेत्रच अज्ञात । तेथे पांडुरंग अवतरला । कोणासाठी अवतरला ज्ञात । कैसे व्हावे ॥१९ अ. १ ला श्री.म.॥ श्री जोशी कथा निवेदित करतात; गोलोकातील श्रीकृष्ण जो द्वापारातील वसुदेवपुत्र कृष्ण द्वारकेचा राजा तोच वैकुंठात विष्णू एकदा वैकुंठात सिंहासनावर विराजमान असतांना; एकाएकी त्यांना एका अभिवचनाची आठवण झाली. ते श्री लक्ष्मींना म्हणाले, 'कलियुगाच्या आरंभी पूर्वीचा एक तपस्वी योगी पांडुरंग नाव धारण

करून गुरुपदेशानुसार माझी तपार्चना करील. त्या तपाने तो पूर्ण सिद्ध होईल. त्याच्या तपश्चर्येचा हेतू विष्णूप्राप्ती असल्यामुळे मला प्रकटावे लागले. एवढेच नव्हे तर मला त्या क्षेत्री राहावे लागेल. याकरिता हे लक्ष्मीदेवी आपण तेथे जाऊन त्या क्षेत्राचे महात्म्य वाढवावे. सध्या ते सरस्वतीतीर्थ म्हणून प्रसिद्ध तीर्थ असून तेथे एकाच ठिकाणी १०८ तीर्थस्थाने आहेत. सरस्वती नदी लहान असली तरी तिचे सामर्थ्य महान आहे. ते सर्वांना प्रत्यक्ष डोळ्यांनाही दिसते. ती भीमा नदीस मिळते असे दिसले तरी तेथेच तिचा तेजोविकास होऊन सामर्थ्य प्रचिती येते. ती भीमाजलातून आरपार जाऊन पैलतीरी स्वतंत्र अस्तित्व दाखविते. पुढे ती भीमेस धरून तिच्या सोबत वहाते. गंगायमुना संगमावर यमुना नदीचे स्वतंत्र अस्तित्व दिसते. तसेच येथे सरस्वतीचे दिसते. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, अजड तत्त्व (निर्गुण निराकार कैवल्य तत्त्व) अर्थात कृष्णतत्त्व सामावून असण्याचे सामर्थ्य तिच्यात आहे. तसे पाहता भीमेपुढे ती खूपच छोटी नदी दिसते. परंतु तिच्यातील पावित्र्य व सामर्थ्य अर्थात ज्ञानात्मकता ओळखून तेथे १०८ तीर्थे प्रकटली आहेत. तेथे (ज्यांनी ज्यांनी) आश्रम स्थापून तपाचरण केले त्यांना ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाले. (सर्व ऋषीमुनी, सिद्ध व संत यांनी अद्वैत ज्ञान प्राप्त झाले.) त्या स्थली आपण प्रकटून (श्री लक्ष्मींनी) तीर्थमहात्म्य वाढवावे. आपल्या प्रकटण्याने स्थानमहात्म्य वाढून गुरुकृपेने ती पांडूच्या कानी जाईल. त्यामुळे पांडू त्या क्षेत्री येईल, तप करील आणि मला प्रकटणे भाग पडेल. मला प्रकटण्यासाठी अशीच काही लीला करावी लागते. आपण ते स्थल प्रतिवैकुंटाएवढे वैभवसंपन्न करावे. श्री विष्णूचे हे मंतव्य ऐकून श्री लक्ष्मी वैकुंठाहून सरस्वतीतीरी यावयास निघाल्या.

श्री लक्ष्मींनी कोणा ऋषीच्या स्वप्नात जाऊन आपण येथे प्रकटलो आहोत असे सांगितले (हे ऋषी पुढीलप्रमाणे असू शकतात- दधिची, अगस्त्य, कपिल, विश्वामित्र, पाराशर, सारस्वत, गालव, मांडव्य - हे सर्व ऋषी या परिसरात स्थानमहात्म्यासह निर्देशित होतात) लक्ष्मीचे सुंदर ध्यान पाहून ही विष्णूपत्नी समान असल्याची ग्वाही सर्व ऋषींनी दिली. (श्रीगोंद्यात श्री लक्ष्मींची राधालक्ष्मी, चंडिका लक्ष्मी, लक्ष्मी अशी स्थाने असल्याचे सांगितले जाते - दंतकथा स्वरूपात) कारण सालंकृत रूप थेट ज्ञात लक्ष्मीस्वरूप दिसले. म्हणून ऋषींनी 'श्री' आणि 'लक्ष्मी' असे संबोधून त्या प्रकट स्वरूपास मान्यता दिला. त्यानुसारच या क्षेत्राला श्रीपूर असे नामकरण केले. श्रीलक्ष्मी देवींचे प्राकट्य होताच दशदिशा तेजाने भरून गेल्या. सरस्वती नदीमधून एक उबाळा

उफाळून आला आणि नदीपात्र दुथडी भरून वाहू लागले (ऋषींना बद्रीनाथ येथील सरस्वती उगमाचा अनुभव आला असावा. कदाचित पांडू येणार असून त्यांना पाण्याचे दुर्भिक्ष्य जाणवू नये अशी श्री लक्ष्मीची योजना असावी. असा अभिप्राय स्व.श्री जोशी व्यक्त करतात) त्यामुळे सरस्वती तीरीच्या श्रीपूर क्षेत्राची खूपच कीर्ति वाढली आणि अनेक ऋषी येथे तपासाठी आले. (विशेषतः वर उल्लेखित ऋषींची ही तपोस्थळी झाली असावी) त्यांच्या (आश्रमांमुळे आणि ऋषीशिष्यांमुळे) ऋषींची गर्दी वाढली. ह्या क्षेत्राची कीर्ति ऐकून वन्यजमाती आणि ग्राम व नगरातील लोकही दर्शनासाठी येऊ लागले. श्री विष्णूंनी भूवैकुंठ करण्याची आज्ञा दिलेली असल्यामुळे तेथील प्रसन्नता नित्य अनुभवास येऊ लागली. या भूमीत अर्थात श्रीपूर क्षेत्रात गुप्तरूपाने कैवल्यतत्त्व अर्थात कृष्णतत्त्व साठविले असल्याने येथील खडकांनाही दिव्यत्व प्राप्त झाले. (खडकावरही विष्णूतत्त्वांची पदचिन्हे दिसू लागली) श्रीलक्ष्मी हेच या भूमीतील अजड तत्त्व होय. ते श्रीलक्ष्मी रूपाने प्रकटले आहे, अशी श्रद्धा निर्माण झाली. या क्षेत्राला सर्वप्रकारे पावित्र्य प्राप्त झाले. खरोखरीच पांडूभक्त थोर भाग्याचा की त्याला कोणत्याही विकाराची बाधा होऊ नये म्हणून श्री लक्ष्मींनी हे क्षेत्र निर्माण केले. हे क्षेत्र सर्व लोकांना मोक्षदायक म्हणूनच प्रकटले. ऐहिक वासना (कामिक) असलेल्या भक्तांना धनवैभव प्राप्त होते म्हणून ऋषींनी हे नामकरण केले असावे. यामुळे प्रत्यक्ष कृष्णभगवंत येथे वास्तव्याला येणार याची ग्वाही मिळाली. कारण गुप्तरूपाने विष्णूभगवंत येथे असल्याचा अनुभव लोकांना येतो. (सरस्वतीविषयक जी, विष्णू-सरस्वती कथा आली आहे त्यामुळे जेथे सरस्वती तेथे विष्णूंचे प्राकट्य आणि तेथे पिंडदानाचे महत्त्व असे सूत्र परंपरेने दिसते.) हे भक्तिप्रसाराचे, साधनेचे मोक्षदायक क्षेत्र झाले आहे. या श्रीपूर क्षेत्राचे निश्चित स्थान; सरस्वती-भीमा संगमापासून चार कोसावर श्रीपूर वसले आहे, असे ऋषींनी उघडपणे सांगितले आहे. (स्वतः स्कंदांनी ऋषींना हे सांगितले असा निर्देश संदर्भ श्लोक देऊन आठव्या अध्यायात केला आहे. लक्ष्मी श्रीपुरात प्रगटल्यानंतर गोकुळात श्रीकृष्ण अवतार झाला. श्रीकृष्णावतार संपवून श्रीकृष्ण निजधामास गेले तेव्हा द्वापाराचा अंत झाला. श्रीपूर महात्म्याच्या तिसऱ्या अध्यायात

“श्रीपुरी प्रगटलीयावरी । श्रीकृष्ण अवतार झाला गोकुळी ।

त्यापुढे द्वारके भीतरी । रहाणे घडले ॥३॥”

याचा सरळ अर्थ असा की, स्व. श्री एकनाथ जोशी यांच्या निवेदनाप्रमाणे

श्रीगोंदा येथे अर्थात श्रीपुरात श्रीकृष्णाचे प्राकट्य कृष्णअवतारापूर्वीच निश्चित झाले होते. विशेष म्हणजे सरस्वतीचे प्राकट्य कुरुक्षेत्र, प्रभास, द्वारका या क्षेत्रातही आहे. म्हणजे त्रेतायुगानंतर द्वापारयुगापूर्वीच द्वापार आणि कलियुगातील श्रीकृष्ण प्राकट्याची स्थाने निश्चित झाली होती व त्या स्थानांची पूर्वतयारीही झाली होती. सारे काही विधिलिखिताप्रमाणे सुरू होते.

श्रीकृष्ण निजधामास गेले. द्वापाराचा अंत झाला. त्यापुढे दोन शतकातच एका विप्रकुलात पांडूचा जन्म झाला. तो पूर्वजन्मीचा योगी होता. योगभ्रष्ट अवस्थेत जन्माला आल्यामुळे उपजताच निष्ठावंत होता. वाढत्या वयाबरोबर जनमुखातून कृष्णकथा ऐकणे घडत गेले. त्यामुळे अंतःकरणात नित्य कृष्णचिंतन सुरू झाले. बाल्य संपले, वेदाध्ययनादी शिक्षण संपले. ब्रह्मज्ञानाविना मोक्ष नाही हे कळले. तीर्थे, व्रते केली. पूजा, अनुष्ठाने, पारायणे, यज्ञयाग सर्वप्रकार केले. तोपर्यंत विवाह झाला. परिवार वाढला. संसारप्रपंचात गुंतल्याने चित्ताची शांतता नष्ट झाली. श्रौतस्मार्तादि कर्मे करूनही शांती मिळना. गृहस्थधर्म पुरुषार्थाप्रमाणे साधण्याचा प्रयत्न झाला तरी योगभ्रष्ट असल्याने समाधान लाभेना. मोक्षसाधनेकडे मन ओढले. मन प्रपंचात कष्टी होऊ लागले. ब्रह्मज्ञानाविना मोक्ष नाही आणि सद्गुरुशिवाय ब्रह्मज्ञान नाही याची जाणीव झाली. ध्यास लागला आणि विरक्ती आली. सद्गुरु भेटीची तळमळ वाढली. ज्ञानाचा ध्यास उत्कट अवस्थेस पोचल्यावर सद्गुरूंना या शिष्याची ओढ लागली. सद्गुरूंनी स्वप्नात दृष्टांत दिला. अर्थातच श्री गालवमुनी स्वप्नात दिसले. ते नाव आणि मूर्ती दिसताच क्षणात जागृती घडली. ब्राह्ममुहूर्त साधून सद्गुरूंच्या भेटीस निघाला. सद्गुरूंचे भजन करीत सद्गुरु गालवांच्या आश्रमाकडे निघाला. (वशिष्ट पौत्र गालवऋषी वशिष्ट परंपरा पुढे नेण्यासाठी जयपूरजवळील गौरगाव किंवा गुरूगाव येथे तपःसामर्थ्य प्राप्त करून गौर (गौड) गुरुकुलाचा आश्रम उभारला होता. त्या आश्रमात पांडू शर्मा आले असे विष्णुपुराणाधारे म्हणता येते. मही आणि गालटी येथेही त्यांचे आश्रम आहेत. यापैकी एका ठिकाणी ही भेट घडली असावी. वशिष्ट ऋषीपुत्र शक्तिमान (शक्तिमुनी) यांच्या चरित्रातून ही माहिती विकिपिडीयात विष्णु पुराणाधारे दिली आहे.) गालव मुनींची कीर्ति त्याने ऐकली होती. स्वप्नात याच सद्गुरूंनी दर्शन दिले होते. त्यांना प्रत्यक्ष पाहताच देहभान विसरून ध्यानस्थ बसलेल्या गालवऋषींना पांडूने वंदन केले आणि त्यांच्यासमोर हात जोडून उभा राहिला. सद्गुरूंशी तो ध्यानमग्न झाला. त्याचा अचलभाव लक्षात येऊन

सद्गुरूंचे मन करणेने भरले. त्यांनी नेत्र उघडताच पांडू त्यांच्या चरणी लागला. आपला उद्धार करण्याची प्रार्थना पांडूने सद्गुरूंनी केली. पांडूचे क्षेमकुशल विचारताच पांडूने आपली संपूर्ण हकिकत सांगून आपल्या उत्कटमोक्ष इच्छेचे निवेदन केले आणि तो सद्गुरूंना साश्रूनयनांनी शरण गेला. श्रीगुरूंनी त्याला आपलेसे करून त्याच्या कानी तारकमंत्र दिला आणि इच्छापूर्तीचा उपाय सांगितला.

सद्गुरू म्हणाले, “दक्षिणेकडे श्रीपूर नावाचे क्षेत्र आहे. ते परमपवित्र आहे. तेथे तप करणारा अपवित्र असताही ब्रह्मज्ञानी झाला असा अनुभव आहे. तेथे जाऊन तू तप कर. गिरीधर द्विभुजाकृती असे शामसुंदर लावण्यपूर्ण, पितांबर परिधान करून, कौस्तुभमणी आणि वैजयंती माळा धारण केलेल्या, गोपालकृष्णाचे ध्यान करावे. असा ध्यानाभ्यास करावा. त्यामुळेच मनाला स्थैर्य प्राप्त होईल. तीच समाधी मानावी. अशा समाधीने तुझा हेतू साध्य होईल.” श्रीगुरूंचा उपदेश व श्रीकृष्णरूप वर्णन ऐकून पांडू समाधीमग्न झाला. आज्ञा घेऊन तो श्रीपूर वैकुंठनगरकडे निघाला. तो मार्गस्थ होताना सद्गुरू म्हणाले, “पांडो, भगवंताचे दर्शन व ब्रह्मज्ञान ही जीवत्प्याची सोयरीक आहे. तेथे पायिकास संसारप्रपंचाचे भान असता कामा नये. तरच अद्वैत घडेल. अद्वैतसाधनेसाठी ऐहिकाचा सोयरा होता येते.” सद्गुरू उपदेश स्वीकारून पांडूने विरक्तीविषयक निश्चयाचे अभिवचन दिले. नंतर सद्गुरूने पांडूस श्रीपूर क्षेत्राचे निश्चित स्थल निवेदित केले. श्रीपूरची खूण सांगताना श्रीगुरू म्हणाले,

‘श्रीरूपे ज्योत्स्ना । ऐसी संतोषवील मना ।
तोच लक्ष्मीचा ठिकाणा । श्रीनाम त्या ॥२९॥

(अ. ४ श्री.म.)

तेथे जाऊन आश्रम करून राहण्यास सांगितले. तारकमंत्र मुखाने गात तपाचरण करावे असे सांगितले. श्रीगुरूंना साष्टांग दंडवत करून पांडू निघाला. त्यावेळीही सद्गुरूंनी त्यास पुन्हा पुन्हा सावधान केले. निरोप घेऊन पांडू श्री गालव मुनींच्या आश्रमातून दक्षिण दिशेकडे निघाला. पांडू शर्मा मुखाने नामोच्चारण आणि अंतरंगात श्रीकृष्णरूपाचे (गोपालस्वरूप) चिंतन करीत तालबद्ध मंत्रभजन करीत निघाला. अत्यंत मधुर आणि रूपवर्णन करणारा मंत्र आहे

‘जयगोविंद । जयगोविंद । जयगोविंद गोपालम ॥४॥
तारय तारय । तारय मा त्वं ।
तवपद युगलं । नमाम्य हं ॥५॥’

(४,५, अ. श्री म.)

या मंत्रोच्चारणामुळे त्याला कोणतेही श्रम जाणवत नव्हते. अखेर तो संगमतीरापर्यंत आला आणि खूण ओळखून पांडूने संगमाला वंदन केले. भीमेला छेदून पुढे स्वतंत्र अस्तित्व दाखविणाऱ्या सरस्वतीचा सद्गुरूंनी सांगितलेला महिमा प्रत्यक्ष अनुभवताना पांडूचा ऊर श्रीकृष्णकृपानुभूतीने भरून आला. सर्व प्रकारे स्नानसंध्या तर्पणविधी पूर्ण करून त्याने सर्व पापनाशिनी सरस्वतीला कृतज्ञतेने वंदन केले. जलपान करीताच प्रत्यक्ष ज्ञान प्रकाशले. सद्गुरूकृपेची प्रचिती आली. भीमेचा मोठेपणा अबाधित राखून नम्रपणे सरस्वतीमातेने मार्गक्रमणा केलेली अनुभवतांना परमेश्वराने सरस्वतीला ज्ञानवान अर्थात कृष्णस्वरूप का केले, हे लक्षात आले. भीमा, सरस्वती, सीना यांचा संगम होऊन पुढे चंद्राकार होऊन भीमा चंद्रभागा झाली. ही सरस्वतीची महती आठवून पांडूने सरस्वतीला पुन्हा पुन्हा वंदन केले. नंतर पूर्वतीराच्या बाजूने पांडू मार्गक्रमणा करीत उत्तरेकडे निघाला. काही अंतरावर दाट झाडी पाहून त्याचे मन सुखावले. वनातील क्षुधा शांतविणाऱ्या मधुर फळांचा आस्वाद घेत पांडू लक्ष्मी तीर्थावर आला. लक्ष्मींना वंदन करून त्याने प्रार्थना केली.

‘हे लक्ष्मी भगवती । तुमचा महिमा थोर जगती ।
तपकरितो या स्थानी त्या प्रती ।
तुम्ही ब्रह्मज्ञान देता ॥२६॥ ’

(अ. ५, श्री.म.)

सद्गुरूंचा निरोप सांगून आपला उद्धार करण्याची प्रार्थना केली. पांडूची प्रार्थना होताच एक आवाज आला

‘पांडो तुज तपाकरता । सन्निदच स्थान आहे ॥२८॥
तेथे आश्रम उभारून । करी तपाचरण ।
सुखनैव कल्याण तुझे साथी ॥२९॥’

(अ. ५, २८ व २९ ओवी, श्री.म.)

मनात श्री लक्ष्मींनीच हा आदेश दिला आहे असे लक्षात घेऊन, पुन्हा पुन्हा वंदन करून वैकुंठस्वामींनी श्री लक्ष्मी देवींनी आपल्याला आश्रय दिला आहे असे वाटून पांडू सुखवला. पांडूने श्री लक्ष्मींना सोडून कोठेही जायचे नाही असा निर्धार केला. आलेल्या अनुभवाने सद्गुरूंवरील विश्वास दृढावला. तेथील तपाचरण करणाऱ्या अन्य ऋषींना विचारून आश्रमस्थान निश्चित केले. वैकुंठात श्री लक्ष्मींना जे विष्णूभगवंतांनी सांगितले होते तेच श्री लक्ष्मींनी पांडूस सांगून;

लक्ष्मी देवींच्या उत्तर बाजूस आश्रम उभारून तपाचरण सुरू केले. तपाचरण नियमित व्हावे म्हणून दिनचर्येची शास्त्रशुद्ध आखणी केली. शौचमुखमार्जन चक्रतीर्थात स्नान, सूर्योपस्थानी अर्घ्यप्रदान, लक्ष्मीपूजन त्यानंतर मृगासनावर बद्धपद्मासनस्थ होऊन गुरूपदवंदन, ध्यानस्थ होत कृष्णांचे चिंतन, ध्यानोत्तर फलाहार, पुढे स्वाध्याय पाठांतर, अध्यात्म विचार, पूजासाहित्य गोळा करणे, सायंसंध्या, पूजा आरती, सायं फलाहार, चिंतन मनन करीत निद्राधीन होणे असा दिनक्रम होता. यामुळे पुढे असे झाले,

‘येणे ऐसे झाले । चित्र कृष्णरूपी राहे रंगले ।

याचेच नाव अंतरंग वाहिले । श्रीकृष्णाशी ॥१८॥’

(अ. ६, श्री.म.)

होता होता

‘अंगी तेजस्विता चमकू लागली ।

आत्मज्योती अंती प्रकाशली ।

नवनवरुपे दिसो लागली । आत्मदर्शने ॥२१॥’

(अ. ६, श्री.म.)

हळूहळू समाधीकाल वाढू लागला. दिनचर्या राहिली नाही. तास, दिवस, महिनामहिना समाधीस्थिती राहू लागली. लोकांत बोलबालो झाला. एकदातर वर्षभर समाधीअवस्था ढळली नाही. सर्व लोक आणि तपस्वी ऋषींचे लक्ष पांडूकडे लागले. हे पाहून महालक्ष्मींनी श्री विष्णूंना प्रार्थना केली आणि उत्तरेकडून प्रकाशझोत आला. अन्यत्र अंधःकार पसरला. प्रत्यक्ष भगवंत प्रकटले. जे ध्यान पांडूच्या मनात होते तसेच ‘गोपाला’ ध्यान प्रकटले. तरी पांडू देहावर आला नाही. श्रीहरींनी श्रीलक्ष्मींना पांडूस सावध करावयास सांगितले. लक्ष्मीदेवी सूक्ष्मरूपाने पांडूच्या मनात प्रविष्ट झाली. पांडूची आत्मज्योती (अद्वैतसमाधी) लोपवून त्यास जागृत केले. पांडूने नेत्र उघडून पाहिले; तो कोटीसूर्यासम प्रकाशमान तरी चंद्राहूनही शीतल असे दिसीस्वरूप तेजोवलयांकित अष्टवर्षीय बालदेहाकार छोट्याशा सिंहासनावर उभे असलेले दृष्ट झाले. बालगोपाल स्वरूप श्रीगोविंद गोपाल हरी प्रकटले होते. त्यांच्या तेजोवलयात अनेक नामवंत देवता (ब्रह्मा, विष्णू, महेश, श्रीगणेश, शक्ती आदि सरस्वती, लक्ष्मी इ.) वेगळ्या स्वरूपात दिसू लागल्या. त्या तेजोरूपातच मिळून होत्या. त्यातही अष्टविनायक, अष्टभैरव, नवचंडी, ज्योतिर्लिंगे मानवदेहधारी अपूर्ण असे सूर्यदेव या श्रीपूर क्षेत्रातील देवता प्रभावळीत

डाव्याउजव्या बाजूला प्रकटल्या होत्या. बालगोपाल कृष्णांच्या कटीस पीतांबर, पायी घागऱ्या, कमरी कडदोरा, शिरी रत्नजडीत सुंदर सुवर्ण मुगुट, त्यावर बालगोपालकृष्णांचे उपास्य दैवत कृष्णांच्या महान भक्तिसाधनेचे प्रतीक शिवस्वरूप शिवपिंड. कानी रुद्राक्ष कुंडले. कपाळी कस्तुरीचा केशरी मळवट, दंडात सुवर्णपदके, मनगटी सुवर्ण कडी, गळा वैजयंती माळा, उरी श्रीवत्स शोभायमान कौस्तुभमणी, रत्नहार व यज्ञोपवित ध्वज आणि वज्रचिन्हांकित अर्घ्यप्रदायक दक्षिण कर (उजवा हात) वर मागणेही विरामावे आणि ज्ञान जागृती व्हावी असा हा दक्षिण कर व वामकरी विशाल शंख, अज्ञानियांनाही जागृत करून रक्षण करणारा असा. पायी घागऱ्यातोडर, सनकादि, नारद, तुंबर समोर कीर्ति गात आहेत. सर्व देव त्याला बालगोपाल कृष्णरूपास वंदन करीत आहेत. असा श्रीकृष्ण परमात्म्याचे दर्शन घडताना पांडू शर्मांचं मन आनंदले तरी विस्मयचकित होऊन तो दिग्मूढ झाला. सर्वकाही विसरला. तेव्हा श्री लक्ष्मी देवींनी पांडूला स्मरण करून देत सांगितले, ‘तू ज्याचे दर्शन घेण्यास उत्सुक आहेस ते स्वरूप समोर उभे आहे. त्यास वंदन करून इच्छित वर माग. न त्याचवेळी भगवंत बोलले, ‘पांडो, वरदान माग!’ हे ऐकताच पांडू पूर्ण ज्ञानी झाला. अद्वैताची प्रत्यक्ष अनुभूती पांडूमुखे सदेह प्रकटली, ‘‘ती विशुद्ध बुद्धी अंतरी प्रवेशता । सर्वत्र झालो तवरूप पाहता । येणे तुजहूनी अन्यथा । न दिसे काही ॥५७॥ चराचर विश्व सर्वही । तुजहून भिन्न नाही । ऐसा दृढ निश्चय बुद्धी घेई । तेणे ऐसे झाले ॥५८॥ मागावे जे वाटले होते । ते आटले सर्व ते । विश्वंभर ऐसा तू ते । अद्वैत पाहे ॥५९॥ मी आणि तू गेले । तुझे माझे गेले । द्वैत द्वंद्व आटले । तेथे नुरले मागणे ॥६०॥ ऐसे तुझे वीर्य समर्थ । तो तू निराकार भगवंत । साकाररूपे मजप्रत । वर माग म्हणशी ॥६१॥ तरी देवा साकार । रूपे दिससी सुंदर ध्वज वज्र चिन्हे अंगावर । दाविता न ऐश्वर्य तुझे ॥६२॥ तेणेच षडगुणैश्वर्य । असल्याने वंदिले पाय । ब्रह्मदेवादी सर्व देववर्य । त्या तुज नमितो ॥६३॥ ऐशा साकार रूपाने । मीही शरण नित्य पदाने । प्रभो प्रसन्न तुम्ही वरदानाते । मजवरी ॥६४॥ तुझे रूप हे परम सुंदर । नयनाला दिसते मनोहर । माझी दृष्टी न घे माघार । ऐसा सुंदर तू ॥६५॥ याच सुंदर रूपांत तू रहावेस येथ । माझे नाव चालवित । राहे लोकहिती ॥६६॥ जे जे जैसे भजतील । तैसे पुरवी त्यांचे सकळ । तुझ्या हेतूने भजतील । उद्धरी त्यासी ॥६७॥ ऐशा रिती आर्च जिज्ञासी । अर्थार्थी ज्ञानाभिलाषी । संतोषवी त्यासी । ते-ते देऊनी ॥६८॥ मला वर देण्यास । तू प्रकटलास या ठायास । तसे

नित्य येथे राहावेस । जनहित करीत ॥६९॥ माझे नाव सर्वांमुखी राहिल ।
 ऐसेकरी सर्वकाळ । माझ्यासाठी अवतरलास लोक म्हणतील । ऐसे नाव धरी
 ॥७०॥ ऐसे मागता वरदान । एवमस्तु म्हणाले भगवान । सर्व तेज आवरून ।
 शिळारूप झला ॥७१॥ अ. ६ ओ.क्र. ५७ ते ७१ श्री. म.॥

बालगोपाल रूपात श्रीकृष्णाने आपणास प्रत्यक्ष दर्शन द्यावे असे मनात
 ध्येय बाळगून तपश्चर्या करणाऱ्या पांडूची इच्छा भगवंतांनी त्याच रूपात दर्शन
 देऊन पूर्ण केली हे खरे भक्ताला भज्य डोळा पाहता आले. परंतु त्या
 भक्तिसाधनेने वैराग्यपूर्ण झालेल्या पांडूला अद्वैत अवस्थेपर्यंत पोचविले होते.
 म्हणूनच पांडू समोर पूर्णज्ञान घडविणारी कृष्णावस्था प्रकटली आणि पांडूला
 घडलेली अद्वैतानुभूती स्वमुखाने पांडूने लोकांसाठी मार्गदर्शक म्हणून गौरविली.
 अद्वैत अनुभूतीचा याचि डोळा याचि देही वस्तुपाठ पांडूने घडविला.
 भक्तियोगाने ज्ञान प्रतीती घडते हा कलियुगातील सर्वश्रेष्ठ ज्ञानमार्ग प्रशस्त केला.
 म्हणूनच पांडूने वर द्यावयाचाच असेल तर पांडू हे भक्त भावनाम कृष्णाने धारण
 करण्याची विनवणी केली. आणि बालगोपालस्वरूप कृष्णाने पांडूच्या मनातील
 स्वरूपासह नाम धारण करून स्वयंभूरूप प्रकट केले. गोविंद गोपालाचे पांडुरंग
 रूप पांडू शर्मा या भक्ताच्या निमित्ताने असे प्रकटले या घटनेची साक्ष श्रीपूर,
 श्रीगोंद्यात अनुभवता येते. ऋषीवरांनी त्या स्वयंभू प्राकट्याला 'पांडुरंग' असे
 नाव देऊन पांडूविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली.

'पांडुरंग' या नाम संबोधनाविषयी पांडुरंग महात्म्य या ग्रंथात तेनाली
 रामन यांनी पद्मपुराण आणि स्कंदपुराणाचा हवाला देऊन मांडलेली व्युत्पत्ती
 'राधा-कृष्ण' ऐक्याशी निगडित आहे. राधारंगी रंगलेले श्रीकृष्ण श्री
 लक्ष्मीदेवींनी पाहिले आणि सावळे श्रीकृष्ण गौर राधेच्या प्रभेत भक्तिरंगात अद्वैत
 झाले तेव्हा त्यांची मूर्ती 'पांडुरंगी' दिसली आणि प्रत्यक्ष लक्ष्मीस्वरूप
 रुक्मिणींच्या तोंडून श्रीकृष्णाला 'पांडुरंग!' संबोधनाने संबोधिले गेले, अशी
 कथा आली आहे. ही कथाही गृहित धरली तरी 'पांडुरंग' स्वरूपातील
 बालगोपालरूप स्वयंभू मूर्ती श्रीगोंद्यातील 'पांडुरंग' मंदिरात दाखविली जाते.
 या कथेचा संबंध भीमा नदीला मिळणाऱ्या सरस्वती नदीशी म्हणजेच भीमा
 खोऱ्याशी व पर्यायाने कृष्णा या सप्त सुप्रसिद्ध सरिता प्रवाहातील प्रवाहाशी
 आहे हे वैशिष्ट्यपूर्ण असून स्व. जोशी यांनीही त्यांनी पाहिलेल्या प्राचीन
 स्कंदपुराण प्रतीचाच हवाला दिला आहे हे विशेष. पांडुरंग प्राकट्य कथेतून
 काही ठळक निष्कर्ष पुढे येतात-

(१) कलियुगात परमेश्वर प्राप्तीचा योगमार्ग म्हणजे भक्तिमार्ग होय.
 अनन्य भक्तीने संपूर्ण वैराग्य आणि अखेर ज्ञान अर्थात परमेश्वर प्राप्ती होते.

(२) त्रेतायुगातील सद्भक्त वेदवतीला दिलेल्या वचनाप्रमाणे
 अभिवचनपूर्तीसाठी श्री बालाजी व्यंकटेश प्रकटले तसेच द्वापारयुगात भक्ताला
 दिलेल्या अभिवचनपूर्तीसाठी 'बालगोपाल' स्वरूपात प्रकटतात.

(३) भक्त अगस्त्य ऋषींच्या विनवणी करून कलियुगातील भक्तांना
 दर्शन देण्यासाठी श्री विष्णूंनी जसा व्यंकटाचलगिरीवर नित्य वास स्वीकारला,
 त्याचप्रमाणे श्रीपूर येथे सद्भक्त पांडू शर्मा यांच्या प्रार्थनेनुसार गोविंदगोपाल
 श्रीकृष्ण यांनी नित्यनिवासी राहण्याचे मान्य करून स्वयंभू मूर्त स्वरूप धारण
 केले.

(४) भक्तीच्या प्रवाहाने श्रीकृष्ण राधारूप झाले आणि भजनमंत्र प्रथा
 'राधाकृष्ण' अशी झाली किंवा गोपालांच्या प्रेमातुळे श्रीकृष्ण 'गोपालकृष्ण'
 झाले. त्याचप्रमाणे श्रीगोंद्यात श्रीकृष्ण बालगोपाल स्वरूपात प्रकटून पांडूची
 इच्छा पूर्ण करतातच, त्याचबरोबर 'पांडुरंग' असे नाम धारण करतात आणि हे
 नाव पुढे भागवत परंपरेत 'पांडुरंग हरी' या मंत्र स्वरूपात स्वीकारले जाते.

(५) भक्ति ज्ञान वैराग्य, वैराग्य भक्ति ज्ञान आणि भक्ति वैराग्य ज्ञान या
 तीनही अवस्थात्रय रूपांचे दर्शन या कथेतून घडते आणि भक्तिमार्गाची अनन्यता
 स्पष्ट होते.

(६) भक्तिमार्ग हा भक्त भज्य आणि भक्ती असा तीन पदी असून, त्यात
 भक्तीचे सुख किंवा आनंद भज्य (ज्याची भक्ती करावयाची ते आराध्य) भक्त
 (जो भक्ती करतो - आराधना करतो) अशा द्वैत अवस्थेशिवाय अनुभवता येत
 नाही. यातील आनंद द्वैती मार्गाचा किंवा द्वैत सिद्धांत प्रणित आहे असे
 मान्यकरावे लागते. पांडू शर्मा यांच्या कथेतून मात्र भक्तिमार्गाची परिणती
 द्वैतातून पूर्णाद्वैतात होते याचा वस्तुपाठ देते. भागवतांचा किंवा वैष्णवांचा
 भक्तिमार्गही वैदान्त अर्थात अद्वैत सिद्धीचाच मार्ग आहे हे स्पष्ट होते.

(७) 'पांडुरंग' प्राकट्यात देखील व्यंकटरमण बालाजी यांच्या
 प्राकट्याप्रमाणे श्री लक्ष्मीदेवींचा सहभाग मोठा आहे. किंबहुना लक्ष्मीदेवीच
 पांडू शर्मांना श्रीकृष्ण बालगोपाल रूपात प्रकटल्याचे स्पष्ट करतात.

(८) कलियुगातील श्री विष्णूप्राकट्याच्या मालिकेतील श्री बालार्जींच्या
 प्राकट्याचा बालाजी, पद्मिनी, श्री लक्ष्मी, सूर्यतीर्थादी सर्व खुणा याही क्षेत्रात
 प्रकटलेल्या दाखविल्या जातात आणि प्रतिवैकुंठ, प्रतिकाशीचा मान या क्षेत्राला

मिळतो.

(९) श्री विष्णूंच्या 'विठ्ठल' स्वरूप प्राकट्याच्या कथेशी जवळ जाणारी ही कथा आहे. एवढेच नव्हे तर भीमा, भिवरा किंवा चंद्रभागा प्रवाहातील उगमापासूनचा अग्रक्रम पाहिला तर पंढरपूर क्षेत्राअगोदर आणि तेही सरस्वतीतीरावरील क्षेत्राचे महत्त्व या विष्णूप्राकट्य क्षेत्राला आहे. भारतीय परंपरेत सरस्वती संगमाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्या परंपरेचा लोकसाहित्यशास्त्रीय अनुबंध येथे दाखविता येतो.

(१०) भागवत परंपरेतील महाराष्ट्रीय संतांनी 'पांडुरंग' या नामाला 'विठ्ठल' हे पर्यायी नाम म्हणून स्वीकारून 'विठ्ठल' नामाची परंपरा निर्माण झालेली दिसते.

(११) श्रीगोंद्यातील श्री विष्णूंच्या प्राकट्याच्या कथेप्रमाणे अनेक ठिकाणी आपले उपास्य श्रीशिवशंकर पिंडी माथ्यावर धारण करून प्रकटणाऱ्या स्वयंभू म्हणून प्रकटलेल्या मूर्ती असणे अशक्य नाही. उदा. बार्शीचा भगवंत हे स्थान असेच अति महत्त्वाचे मानले जाते. भगवंत या नावाचा उल्लेख पुराणे आणि मध्ययुगीन संतवाङ्मयात येतो. तथापि 'पांडुरंग' हे संबोधन स्वतंत्रपणे क्षेत्रीय स्वरूपातच घेतले जाते. श्रीमदशंकराचार्यांनी पांडुरंगाष्टक लिहून ते संबोधन अनेक अर्थानी सुप्रतिष्ठित केले आहे हे लक्षात घेता श्रीगोंदा येथील श्री पांडुरंग स्थानमहात्म्य विशेष आहे, असा निर्वाळा देता येतो.

*

नवनारायणांचा गर्भगिरी

धुंडिसुत श्री मालुकवि विरचित, 'नवनाथ भक्तिसार' हा नाथ-उपासना ग्रंथ महाराष्ट्रात मोठ्या भक्तिभावाने वाचला जातो. ऋषभदेवांच्या शंभर पुत्रांपैकी नऊ पुत्र म्हणजे नवनारायण होत. या नऊ भगवत्भक्तांनी अर्थात भगवंतांशी अद्वैत पावलेल्या आणि विष्णुस्वरूप झालेल्या पुत्रांनी, बद्रीकाश्रमी महान तपस्या करून हे विष्णुस्वरूप प्राप्त केले होते; त्यांनी भगवान द्वारकाधिकांच्या आज्ञेप्रमाणे कलियुगात लोकोद्धारसाठी अवतार धारण केले. कलियुगात नवनाथ म्हणून ते प्रसिद्ध आहेत. ते अनुक्रमे असे- कवी नारायणाने मच्छिंद्र, हरीने गोरक्ष, अंतरिक्षाने जालंधर, प्रबुद्धाने कानिफ, पिप्पलायनाने चर्पट, अविर्होत्राने नागेश, द्रुमिलाने भरनाथ, चमसाने रेवण व करभाजनाने गहिनी. नवनाथांचा हा संप्रदाय मूळ श्री दत्तात्रय गुरुंपासून प्रवृत्त झाला असून; आजही दिव्य, तेजस्वी नाथसिद्धांची परंपरा अनुभवता येते. गाणगापूर, नरसोबाची वाडी, औदुंबर, माहूर, गिरनार आदि श्री दत्तात्रयांच्या महत्त्वाच्या तीर्थस्थानानां महाराष्ट्रात नाथसंप्रदायाच्या दृष्टीने महत्त्व आहे. हा संप्रदाय मंत्रतंत्राला विशेष महत्त्व देणारा आहे. या नवनारायणांचा संबंध बद्रीकाश्रमाशी अर्थात उत्तर भारताशी तसेच पूर्व भारताशी असला; तरी त्यांचे तेथून थेट गर्भगिरीत प्राकट्य झाले आहे; अशी श्रद्धास्थाने गर्भगिरीत आहेत. हा गर्भगिरी म्हणजे सह्याद्रीच्या सर्वोच्च शिखरांपैकी हरिश्चंद्र रांगेची एक डोंगर शीर किंवा फाटा होय. ही शीर बालेघाटी म्हणून सर्वांना माहित आहे. बालेघाटाचा पसारा नगर आणि बीड जिल्ह्यात सुमारे १५० किलोमीटरपर्यंत पसरला आहे. गोदा खोरे आणि कृष्णा खोरे यांच्यामधील हा गर्भगिरीचा पसारा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे, तो वन्यप्रणाली, भूप्रणाली आणि अध्यात्मिक शक्तिप्रणालींसाठी. या गर्भाद्री (सह्याद्रीचा भाग) मध्ये नाथांची सिद्धपीठे, समाधीमग्नतेची स्थाने, धुनि, पादुका आदि पवित्र स्थळे दिसतात. शिवशासन आणि वैष्णवपरंपरा यांच्या ऐक्यातून उदयास आलेली भक्तिपरंपरा येथे

शिववैष्णव अद्वैत परंपरेत अनुभवता येते. नारदीय परंपरेचा हा प्रभाव आहे.

नाथसिद्धांनी योगमार्ग आणि तत्त्वज्ञान या दृष्टीने 'पातंजल योगसूत्रां'पासून 'हठयोगप्रदीपिके' पर्यंतच्या पूर्वकालीन ग्रंथांची दखल घेत आपले सांप्रदायिक मार्ग वाङ्मय निर्माण केले. त्यांत गुरु गोरक्षनाथ अग्रेसर होते. 'सिद्धसिद्धान्तपद्धती', 'अमन्स्कयोग', 'विवेकमार्तंड', 'गोरक्षशतक', 'गोरक्षबोध', 'गुरुगीता', 'केदारकल्प', 'गुरु कल्पखंड', 'मत्सेंद्रसंहिता' हे नाथ परंपरेतील मौलिक ग्रंथ होत. नाथ संप्रदायांच्या योगी विभूतिमत्त्वाविषयी; 'सिद्धसिद्धान्तपद्धती' या गोरक्षनाथकृत ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत लिहितांना, 'महाराष्ट्रात नाथपंथाचे जे सातत्य नांदत राहिले, ते योग्यांच्या आणि संतांच्या परंपरेतून, जोगड्यांच्या संचारातून नव्हे हे मुद्दाम ध्यानी घ्यायला हवे', अशी सावधगिरीची सूचना डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी दिली आहे. ही सूचना नाथांचे लोकोद्धारचे कार्य नीट ध्यानात घ्यावे म्हणून. कारण नाथसंप्रदायात 'ह' अर्थात सूर्य आणि 'ठ' अर्थात चंद्र यांच्या अनुबंधात्मकतेने मन आणि शरीर यांच्यावर ताबा मिळवून 'हठ' योग साधत पंचमहाभूतांवर विजय मिळवित; अद्वैतापर्यंत पोचायचे असते. राजयोगिक समाधीसाठी 'हठ'योग साधना करावयाची. या सर्व साधनेची परमावधी म्हणजे स्वसंविती साधायची अर्थात परमभक्ती साधावयाची आणि परमेश्वरस्वरूप शिवरूप, विष्णुरूप व्हायचे, हरिहरस्वरूप व्हायचे. स्वोद्दाराबरोबरच लोकोद्धार करण्यासाठी ज्ञानोत्तर भक्तीचा मार्ग स्वीकारायचा असा हा प्रवास. असा प्रवास करित नाथ गर्भगिरीत प्रकटले.

या गर्भगिरीत गोरक्षगडावरील 'गोरक्षनाथ' प्रकटले आहेत. नगर-वांबोरी रस्त्यावरील मांजरसुंभा गावाजवळ हे क्षेत्र स्थित आहे. 'गर्भगिरी सोन्याचा केला' या कथेचा संबंध येथे आहे. सोन्याची वीट फेकून देण्याचा आदेश शिष्याला देऊन निरासक्त केले त्याच सोन्याच्या वितेने गर्भगिरी सोन्याचा झाला. ही सोन्याची वीट पडल्याचे स्थान म्हणजे सोनई होय. सोनई-ब्राह्मणी ही जणू जोड गावे. ब्राह्मणीला मुक्ताईचे स्थान आहे. जवळच 'वामतीर्थ' आहे. 'गोरक्षनाथ गडा'च्या पायथ्याशी डोंगरगण येथे रामेश्वरांचे स्थान आहे. ही अतिशय रम्य दरी नाथांची तपोभूमी होय. प्रभु रामचंद्रांनीही येथे शिवपूजन, ध्यान आदि केले. सीतेसह वास्तव्याच्या खुणा येथे आहेत. येथे हरिहर भक्तीचे साक्षात दर्शन नारद-नंदी या नंदीच्या मूर्तीत आढळते. ही आनंद दरी होय. गोरक्षनाथांकडून काही अंतरावर अगडगाव येते काळभैरवाचे स्थान आहे. हा गर्भगिरीतील काळभैरव नाथ आणि शिव यांचा संबंध संरक्षक म्हणून प्रकट

आहे. तेथून पुढे पाथर्डीकडे जाताना बाळकनाथांचा बाळनाथ गड आहे. 'बाळनाथ' हे गोरक्ष-मच्छिंद्र समकालीन शिष्य होय. पाथर्डीच्या सीमेवर बीड जिल्ह्यात गोरक्षशिष्य अडबंगनाथांचे स्थान कारखेल येथे आहे.

गर्भगिरीतील नाथ संप्रदायाचे सर्वात महत्त्वाचे स्थान म्हणजे वृद्धेश्वर. पुराणांमध्ये, ब्रह्मपुराणात या स्थानाचा उल्लेख आहे. ऋषीमुनींच्या तपोस्थलीमुळे ह्या क्षेत्राला प्राचीनतम महत्त्व आहे. येथेही नंदीच्या आयाळाशी नारदमूर्ती असून, नारदनंदी स्थान हरिहर ऐक्य स्पष्ट करते. गोरक्ष मच्छिंद्रांनी हे स्थान आपली कर्मभूमी व तपोभूमी म्हणून स्वीकारले. येथे स्वयंभू खडकशीलेच्या स्वरूपात सतत वर्धिष्णू शिवलिंग आहे म्हणूनच ते वृद्धेश्वर. या शिवस्थानास म्हातारदेव असेही म्हणतात. निसर्गरम्य असा हा डोंगरांगांचा खोबणीचा प्रदेश झाला आहे. अनेकदा या स्थानाचा जीर्णोद्धार करण्याचे प्रयत्न झाले आहेत.

वृद्धेश्वराहून वर घाट चढून बीड जिल्ह्यात गेले की सावरगाव शिवारात 'मायंबा' अर्थात मच्छिंद्रनाथांचे स्थान आहे. मच्छिंद्रनाथांच्या समोरच थेट 'कानिफनाथांची' समाधी मढी या गावी आहे. गर्भगिरीतील नाथसंप्रदायाकडे जगाचे लक्ष वेधून घेणारे हे स्थळ आहे. आज ज्यांना अनुसूचित भटके विमुक्त म्हणतात, त्या सर्वांना एकत्रित करून; जातपंचायत न्यायनिवाडा करण्यासाठीचे पवित्र स्थान; म्हणजे कान्होबा होय. फाल्गुन शुद्ध प्रतिपदा ते होळीपौर्णिमा - अगदी रंगपंचमीपर्यंत म्हणजे कानिफनाथांचे समाधी तिथीपर्यंत ही यात्रा असते.

बीड जिल्ह्यात शिरूर कासार येथे गहिनीनाथ यांचे समाधीस्थळ आहे. तेथून पुढे येवळवाडी येथे जालिंदर नाथ आहेत.

एकूण गर्भगिरीत नवनाथांशिवाय अन्य शिष्यनाथांची अनेक स्थाने असल्याचे उल्लेख आहेत. नाथपरंपरेत, गुरुशिष्य परंपरेला अतिशय महत्त्व असून; ही परंपरा श्री संत ज्ञानेश्वरांनी उल्लेखित केली आहे. नाथ संप्रदायाचे भक्तिसंप्रदायात पर्यवसान येथून घडले असे म्हणता येते. संत भगवान बाबा, संत वामनभाऊ, संत तनपुरे महाराज, संत खंडुजीबाबा, संत नारायण महाराज ही भागवत सिद्धपरंपरा गर्भगिरीत पाहावयास मिळते. आत्मसाधनेचा हा आविष्कार श्री ज्ञानेश्वरांच्या 'अमृतानुभवात' अनुभवता येतो.

डॉ. धोंडीराम वाडकर, डॉ. सुभाष देशमुख, डॉ. अशोक नेवासकर, श्री. टी. एन. परदेशी आदि अभ्यासकांनी या पंथाचा विस्तृत उहापोह केला आहे.

*

‘पैसा’चा प्रसाद माऊली ज्ञानेश्वर

रूप पाहाता लोचनी । सुख झाले वो साजणी ॥१॥
तो हा विठ्ठल बरवा । तो हा माधव बरवा ॥२॥
बहुता सुकृताची जोडी । म्हणुनि विठ्ठल आवडी ॥३॥
सर्व सुखाचे आगर । बाप रखुमादेवी वर ॥४॥

श्री संत ज्ञानेश्वरांच्या स्फुट रचनांमधील हा ‘अभंग’ म्हणजे; भागवत संप्रदायातील प्रवचन, कीर्तन, भजन या संतांवरील निरुपण कार्यक्रमांचा शुभारंभ होय. सत्कर्माच्या संचितानेच विठ्ठलभक्तीची आवड निर्माण झाली आणि सर्वसुखांचे आगर अशा विठ्ठलाचे दर्शन झाले. प्रपंचात राहून परमार्थ साधना करण्याचा बरा, सोपा, सरळ मार्ग म्हणजे विठ्ठलभक्ती अशी सांगी प्रेरीत करणारा हा माऊलींचा अभंग गायचा. अध्यात्म चिंतनाला सुरुवात करायची. माऊलींनी ही वाट मळली, पैठणाहून नेवाशात येताना आणि नेवाशातून प्रवचन कीर्तनाद्वारे ही मळलेली वाट, वहिवाटीत आणली; ‘अद्वैत’ परमात्म स्वरूपापर्यंत पोहोचण्यासाठी.

म्हाळसापूर, महालया किंवा निधीनिवास म्हणजेच नेवासे हे अहमदनगर जिल्ह्यातील विश्वविख्यात तीर्थक्षेत्र. माय मराठीचा वैश्विक लोकबंध येथे महालया अर्थात मोहिनीराजाच्या पुढ्यात शिवशासनासह प्रकट झाला. हा ‘लोकबंध’ म्हणजे, माऊलींचा, ग्रंथराज श्री ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ होय. शिवमंदिराच्या ज्या पावन खांबाला टेकून, श्री ज्ञानेश्वरांनी, ह्या अद्वैतामृताचा श्रोत्यांवर वर्षाव केला; तो परमात्मरूप ‘पैस’ खांब, येथे आदिनाथांसारखा जगद्वंद्व उरला! विश्वातील मंदिरामधील एकमेव आणि विस्मयकारक असे या पैसाच्या खांबाचे मंदिर होय. येथे हा पैसाचा खांब साक्षात स्थाणू म्हणजे सद्गुरू शिवशंकर होय.

श्रीमद् भगवद्गीतेवरील, निरुपणात्मकतेने, माऊलींची देववाणी येथे

प्रकटली. माऊलींचे ज्ञान कर्मवान झाले आणि सत्संगात सहभागी झालेल्या, गुरूमाऊली श्री निवृत्तीनाथ, लेखकु श्री सच्चिदानंद बाबा आणि अवघा प्रवरातीर यांचे कर्म ज्ञानवान झाले.

नेवासे हे अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावरील अतिप्राचीन तीर्थ होय. अमृतमंथन कथेतील संघर्ष, खुबीने नाहिसा करून; सत्कर्मवान देवदेवतांना, न्याय प्रदान करण्यासाठी, जगत्चालक भगवंतांनी मोहिनीरूप धारण केले. त्या इतिहासाशी संबंधित असे नेवासे हे गाव. ही श्री संत ज्ञानेश्वर माऊलींची कर्मभूमी. श्री ज्ञानेश्वर विठ्ठल कुलकर्णी, यांचे मूळ गाव आपेगाव हे नेवासे या गावापासून जवळच आहे. नेवासे येथील मोहिनीराज तीर्थक्षेत्र, सिंधुसम्राट अगस्त्य ऋषी आणि ब्रह्मर्षी नारदमुनी यांच्या साक्षीने अवतीर्ण झाले. प्रवरेची उपनदी मुळा प्रवरेत पाचेगावी उरभेट करून प्रवरारूप, अद्वैत पावून या तीर्थी पोहोचते, ते हे तीर्थ!

येथील शंकराच्या मंदिरात श्री निवृत्ती, श्री ज्ञानदेव, श्री सोपान आणि श्री मुक्ताबाई ही भावंडे निवासास होती. ते हे नेवासे. श्री गोरक्षनाथ यांचे शिष्य गहिनीनाथ, त्यांचे शिष्य श्री निवृत्तीनाथ आणि निवृत्तीनाथ शिष्य श्री ज्ञाननाथ यांना; आदिनाथांपासून चालत आलेली; वेदांत संज्ञा, अद्वैत विवरण करून; निरोपित करण्याची आज्ञा श्री निवृत्तीनाथांनी केली. श्री ज्ञानेश्वरांनी ती शिरोधार्य मानून, शिवशासनात्मक, राजयोग प्रणित, वेदप्रामाण्यात्मक, श्री कृष्णार्जुन संवाद रूपिणी, भगवद्गीता निरुपणार्थ स्वीकारली. यापूर्वी गीता व भागवतावर श्री ज्ञानेश्वरांनी प्राकृतात प्रवचने करून; लोकभाषेचे महत्त्व लोकमान्यतेच्या कसोटीवर उतरविले होते. नेवासे येथे पैस खांबाच्या पाठराखणीने श्रीसंत शिरोमणी ज्ञानेश्वर माऊलींनी, माय मराठीत निरुपण करित; मायमराठी या लोकभाषेला ज्ञानभाषेचे स्थान मिळवून दिले. ते प्रतिज्ञापूर्वक म्हणतात-

माझा मराठाचि बोलू कौतुके । परि अमृतातेही पैजासी जिंके ।

ऐसी अक्षरें रसिकें । मेळवीन ॥१॥

जिये कोंवळिकेचेनि पाडें । दिसती नादींचे रंग थोडे ।

वेधें परिमळाचें बीक मोडे । जयाचेनी ॥२॥

अद्वैतामृतवर्षिणी, श्रीमद्भगवद्गीतेतील, अद्वैत तत्त्वामृतावरील विवेचनावर विजय मिळवून, मराठी भाषेत त्यापेक्षाही गोडवा निर्माण करून, ‘अद्वैत’ दर्शन प्रसिद्ध करण्याची ही; लोकप्रेमातून, श्री संत ज्ञानेश्वरांनी केलेली, लोकविलक्षण; तेवढीच बंडखोर प्रतिज्ञा होय. साध्य सिद्धतेस नेऊन त्यांनी

प्रतिज्ञा तर सिद्ध केलीच; त्याचबरोबर

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषी लोकी इयें ।

दृष्टादृष्ट विजये । होआवें जी ॥

अशी हट्टाग्रही प्रसादाची मागणीही श्री सद्गुरूंकडे केली.

महाराष्ट्राच्या लोकसागरातून सूर्यतेजस्वी प्रकाशमान होऊन प्रगटलेली, लोकछंद ओवी, ज्ञानेश्वरांनी महाराष्ट्रसारस्वताला 'आदिबंध' स्वरूपात प्रेमपूर्वक अर्पण केली. "ओवी ज्ञानेशाची" ही माऊलींची प्रतिमा होऊन प्रकटली. आणि

हे शब्देविण संवादिजे । इंद्रिया नेणतां भोगिजे ।

बोलाआदि झोंबिजे । प्रेमयासी ॥

अशी शब्दापलिकडील सारसर्वस्व शब्दातून शब्दांपूर्वी संवेदित करण्याची किमया श्री ज्ञानेश्वरांनी करून दाखविली. हा एक साहित्य चमत्कार! फादर स्टिफनसनलाच काय विश्वाला वेड लावणारा! दिपवून टाकीत, दिव्यज्ञानानं उजळविणारा! कथेची महती आणि तत्त्वज्ञानाची महती ओवी छंदाला प्राप्त करून देणारी; ही सहजयोग चमत्कृती होय. या चमत्कृतीचे वर्णन काय करावे. श्री ज्ञानेश्वर लिहितात-

जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बोलती ।

जैसी लावण्यगुण कुळवती । आणि पतिव्रता ॥

ओवीछंदाच्या रसाळ प्रकटीकरणाविषयी श्री ज्ञानेश्वर सांगतात-

एका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणींचि होति जिभा ।

बोलें इंद्रिया लागे कळंभा । एकमेका ॥

सहजे शब्दु तरी विषो श्रवणाचा ।

परि रसना म्हणे हा रसु आमुचा ।

घ्राणासि भावो जाय परिमळाचा । हां तोचि होईल ॥

नवल बोलतीये रेखेचा वाहणी ।

देखतां डोळ्यांही पुरो लागे धणी ।

ते म्हणती उघडली खाणी । रूपाची हे ॥

जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मनचि धावे बाहिरे ।

बोलु भुजाही आविष्कारे । आलिंगावयां ॥

ऐशीं इंद्रिये आपुलालिया भावीं ।

झोंबती परि ती सरिसेपणेचि बुझावी ।

जैसा एकला जग चेववी । सहस्रकर ॥

असे ओवीबंधातून "अतिंद्रिय परी भोगवान इंद्रिया करवी"चे सामर्थ्य आपल्या व्यक्तिमत्त्वातून, लोकबंध ओवीछंदात ओतले. सूर्याचे सामर्थ्य सारस्वतात प्रकटविले!

श्री ज्ञानेश्वरांनी श्रीमद्भगवद्गीतेच्या सातशे श्लोकांवर नऊ हजार ओव्यांचे निरूपण केले आणि महाराष्ट्राला अर्जुनाच्या पंगतीचा अमृतपानाचा लाभ घडविला.

श्री ज्ञानेश्वरांनी नेवासे येथेच ज्ञानेश्वरी लिहिली असा स्पष्ट उल्लेख आढळतो. तो प्रमाणितही झाला आहे. त्याचप्रमाणे याच तीर्थक्षेत्री राहून ज्ञानदेवांनी आपले गुरू निवृत्तीनाथ यांच्या आज्ञेवरून आणि त्यांच्या आश्रयाला राहून 'अमृतानुभव' हा स्वतंत्र प्रतिभेचा विलास असलेला ग्रंथ लिहून पूर्ण केला.

" 'अमृतानुभव' हे मराठी साहित्यातील अमर महाकाव्य आहे. ते प्राकृतात आहे; पण ते संस्कृत असल्यासारखे भासते. या महान कलाकृतीमुळे काव्यतत्त्वज्ञान क्षेत्रात ज्ञानदेवांचे नाव अजरामर झाले आहे. आयुष्यभर या ग्रंथाचा अभ्यास पूर्ण होत नाही. त्याचे वर्णन करावयाचे झाल्यास

"नित्यं नुतनंजैव ज्ञानरूप सुखाकरम् ।

सदानुत्त्व विचारार्थं द्रश्यतां नित्यनूतनम् ॥"

असा हा पार्वतीच्या सौंदर्यासारखा नित्यनूतन ग्रंथ मराठी सरस्वतीच्या गळ्यातील अमोल हिरा आहे. संपूर्ण जगात ज्ञानदेवांच्या 'अमृतानुभवा'चा अभ्यास सतत होत आहे. हा अभिजात ग्रंथ म्हणजे एक आश्चर्यच आहे" अशी 'मामासाहेब दांडेकर प्रासादिक सार्थ ज्ञानेश्वरी'च्या प्रस्तावनेत केलेली प्रशस्ती अक्षरशः सार्थ आहे.

'एकूण ८०० वर ओव्यांचा परंपरेने दहा प्रकरणांत विभागलेला हा लहानसा वाटणारा ग्रंथ इतका अद्भूत आहे की, त्याची तुलना जगातील अन्य कोणत्याही ग्रंथाशी करता येईल, असे मला वाटत नाही,' असे गौरपवर लिहिणाऱ्या पु. य. देशपांडे यांनी या ग्रंथावर 'अनुभवामृत' नावाने तीन खंडात चर्चा केली आहे.

'प्रीति'विषयी भाष्य करताना श्री ज्ञानेश्वर म्हणतात,

"जो प्रियुचि प्राणेश्वरी । उलथे आवडीचिये सरोभरीं ।

चारूस्थळी एकाहारी । एकांगाचा ॥"

व्यक्ती निमित्तमात्र असते. प्रेमभावाने ओतप्रोत झाले की 'प्रियुचि प्राणेश्वरी' असे अद्वैत होते आणि केवळ एकांगाची अवस्था निर्माण होते. नारद भक्तीसूत्रांमध्ये भक्ती ही प्रेमरूपा असते असे स्पष्ट सूत्र दिले आहे. प्रेमाची परमावधी म्हणजे 'अद्वैत' होय. हे 'अद्वैत' साधणे म्हणजे अमृतानुभव घेणे. 'अद्वैत' पावल्यावर अनुभव कसा घेणार याचे मूर्तिमंत रूपक ज्ञानेश्वरींनी 'प्रियुचि प्राणेश्वरीन अशा शिवपार्वती रूपकांतून दिले आहे. द्वैतातून अद्वैत आणि अद्वैत भोगण्यासाठी पुन्हा द्वैताचे जागरण करावयाचे आणि पुन्हा अद्वैत ध्येयच प्रेमपूर्वक अवलंबावयाचे असे हे 'प्रियुचि प्राणेश्वरी' रूपक. 'अमृतानुभव' ग्रंथ हा या भूमिकेचा विस्तार आहे. लौकिकात अलौकिकाचा अनुभव, याचिदेही याचिडोळा परब्रह्म सुखसोहळा भोगण्याची ही अवस्था श्री संत ज्ञानेश्वरांनी शंकरपार्वती स्वरूपातून प्रापंचिक युगुलापर्यंत पोहोचविली-

अहो अर्धनाटीनटेथ्वरे । गिळित गिळित परस्परे ।

ग्रहण जाले एकसरे । सर्वग्रासे ॥

अमृतानुभवातील अमृतानुभव विज्ञान निष्ठेने घेताना; स्वामी विज्ञानानंदांनी 'कॉटम मेकॅनिक्स'मधील सूक्ष्मत्वाची अध्यात्मामधील सूक्ष्मत्वाशी सांगड घातली आहे. त्याचे उदाहरण म्हणून ते देतात-

“आवडीचेनि वेगें । येकयेकार्तें गिळिती अंगे ।

की द्वेताचेनि पांगे । उगळिते आहाती ॥”

यात शिव आणि शक्ती एकमेकांना गिळतात आणि पुन्हा उगळतात, परत गिळतात असा हा प्रेममूलक अद्वैतानुभव सृष्टीत अनुभवता येतो.

अमृतानुभवाचा विषय प्रेममूलकतेतून अद्वैत सिद्धी असा आहे, असे प्रतिपादन अनेकजण करतात. अनुभव घेणाऱ्या माणसाला सृष्टीचक्रामधून 'द्वैताद्वैतअद्वैत' स्वरूपातील प्रीती उत्कटतेतून येतो.

श्री ज्ञानेश्वरांनी प्रापंचिक लोकांना 'अमृतानुभव' भोगण्याची वाट आपल्या ओवीबंधातून करून दिली. श्री ज्ञानेश्वरांनी आपले अतिमहत्त्वाचे ग्रंथलेखन नेवासे या आपल्या कर्मभूमीत केले. प्रपंच सांभाळत सहज अशा प्रवचन, कीर्तन, भजन सत्संगातून याचिदेही याचिडोळा परमार्थ सुखसोहळा अनुभवता येतो, चिद्विलास भोगता येतो हे दाखवून दिले आणि नेवासा क्षेत्राचे तीर्थक्षेत्रत्व पुन्हा एकदा सिद्ध केले.

या कर्मभूमीत ज्ञानात्मक प्रवचन करण्यापूर्वी श्री संत ज्ञानेश्वरांच्या जीवनातील अतिकठीण असे परीक्षेचे क्षण त्यांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्व प्रकाशाने

पारित केले होते. त्यात महत्त्वाची म्हणजे 'रेड्यामुखी वेद वदवून' अद्वैतानुभूतीची साक्ष तथाकथित धर्ममार्तंडांना पटविणे; ही घटना होय. त्यामुळे त्यांच्या ज्ञानकर्मवान करण्याच्या वाक्यज्ञाला सत्यतेचे परिमाण लाभले होते. श्री ज्ञानेश्वरांच्या पुढे खरे आवाहन होते; ते लोकांना लोकभाषेत प्रपंचातील मार्गाधारे, पारमार्थिक ज्ञानापर्यंत पोचविणे. त्यासाठी लोकभाषेबरोबर दैनंदिन प्रपंच व्यवहारातील, पर्यावरणातील, राजकीय स्थितीगतीतील, पुराणातील दृष्टांतांच्या मालिका उभ्या करून अज्ञातील अज्ञासही सूज होता येईल, असे सहज भाष्य केले. श्रोत्यांना आपल्या निरुपणाकडे खेचून घेण्यासाठी ते म्हणतात-

तरी अवधान एकवेळें दीजे । मग सर्वसुखासि पात्र होईजे ।

हे प्रतिज्ञोत्तर माझे उघड ऐका ॥

परी प्रौढी न बोलें हो जी । तुम्हां सर्वज्ञांच्या समाजीं ।

देयावें अवधान हे माझी । विनवणी सलगीची ॥

कां जे लळेयांचे लळे सरती । मनोरथांचे मनोरे पुरती ।

जरी माहेरें श्रीमंते होती । तुम्हां ऐसीं ॥

नातरी बालक बोबडां बोली । कां वांकुडां विचुकां पाउलीं ।

ते चोज करुनि माऊली । रिझे जेवीं ॥

अवधारां आवडे तेसणा धुंधरू । परि महातेजीं न मिरवे काय करूं ।

अमृताचिया ताटी वोगरूं । ऐसी रससोय कैची ॥

हे त्यांचे श्रेष्ठपण होय. माऊलीच्या ममतेने त्यांनी प्रेमरूपा भक्तीचा मार्ग लोकांपुढे मांडला. उत्कट प्रेमरूपा भक्तीची उदाहरणे, आर्त अवस्था लोकछंद अभंगातून लोकांसमोर मांडली

घनु वाजे घुण घुणा । वारा वाहे रुण झुणा ।

भवतारकु हा कान्हा । वेगी भेटवाका ॥

चांदवो चांदणे । चापे वो चंदनु ।

देवकी नंदनु वीण । नावडे वो ॥

चंदनाची चोळी । माझे सर्व अंग पोळी ।

कान्हो वनमाळी । वेगी भेटला का ॥

सुमनाची शेज । शितल वो निकी ।

पोळे आगींसारखी । वेगी रिझवा का ॥

तुम्ही गातसा सुस्वरे । ऐको न द्या उत्तरे ।

कोकीळे वणवि । तुम्ही बाईयांनो ॥
दर्पणी पाहता रूप । न दिसे वो आपुले ।
बापरखुमादेवी वरे विठुले । मज ऐसे केले ॥

विराणीमधून आलेली ही प्रीतीभावना मनाचा ठाव घेते.

आजी संसार सुफल झाला गे माये । देखिले पाय विठोबाचे ॥
अशा सगुणभक्तीची जोड प्रेमरूपा भक्तीला दिला. प्रापंचिकांच्या पुढे पाखांड
खंडन करून त्यांना डोळस प्रेमभक्ती शिकविली आणि भागवतधर्माचा,
विठ्ठलभक्तीचा मार्ग सर्वांसाठी खुला केला.

‘चांगदेव पासष्टी’सारखे प्रकरण आपल्या आजोळी आळंदीत लिहिले
याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. मात्र अन्य स्फुटरचना कोठे झाल्या यांविषयी स्पष्ट
निर्देश नाही. अभंगगाथेतील रचना पाहिल्या तर विविध प्रसंगांनी लोकप्रेमातून,
लोकोद्धार हेतूने, लोकांना भक्तीप्रवण करण्यासाठी लिहिलेल्या दिसतात.
नामदेवांनी श्री ज्ञानेश्वर माऊलींचे ‘आदि, तीर्थावळी व समाधी’ अशा तीन
भागात चरित्रलेखन केले असून, ज्ञानेश्वरांची अद्वैतामृतवर्षावाची कर्मभूमी
नेवासा होती हे स्पष्ट केले आहे. श्री संत ज्ञानेश्वर आपल्या वडिलार्जित
कुळकर्णीपणाच्या वतनाप्रमाणे आपेगाव पंचक्रोशीतील असो; की आजोळच्या
कुळकर्णी वतनाप्रमाणे आळंदी परिसरातील असो त्यांची कर्मभूमी भलेही नेवासे
असो; लोकभावनेला, आत्मानुभूतीसह विश्वात्मक भावनेपर्यंत घेऊन जाण्याचे,
विश्वात्मक चिद्विलास भोगण्याचे सामर्थ्य देण्याचे कार्य श्री ज्ञानेश्वरांनी
माऊलीच्या ममतेने केले. म्हणून ते विश्वमाऊली झाले हे नक्की. त्यांचे
‘पसायदान’ हा नेवासे येथील ‘पैस’ खांबाचा, विश्वाला शांती प्रदान करणारा
प्रसाद होय. विश्वात्मक देवाकडे श्री ज्ञानेश्वर चराचराला शांती सुख समाधानाचे
दान मागतात-

आतां विश्वात्मक देवें । येणे वागयजें तोषावें ।
तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥
जे खळाची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मिं रती वाढो ।
भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ।
दुरितांचे तिमिर जावो । विश्वस्वधर्म सूर्ये पाहो ।
जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ।
वर्षत सकळमंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूमंडळी । भेटतु भूतां ।

चला कल्पतरूंचे आरव । चेतना चिंतामणीचे गांव ।
बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥
चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
ते सर्वाही सदासज्जन । सोयरें होतु ॥
किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होऊनि तिही लोकी ।
भजिजो आदिपुरुखीं । अखंडित ॥
आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषी लोकी इयें ।
दृष्टादृष्ट विजये । होआवें जी ॥

*

श्री सिद्धयोगी चांगदेव तथा चांगवटेश्वर

‘चांगदेव पासष्टी’ स्वरूप पत्रातून; श्री निवृत्तीनाथांच्या आज्ञेने श्री ज्ञानेश्वरांनी ‘तत्त्वमसि’ या महावाक्याचा बोध शिरोधार्य मानून श्री निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई या नाथमार्गे जाणाऱ्या भागवत भावंडांना अनन्य भावे शरण जाऊन श्री सिद्धयोगी संत सद्गुरु मुक्ताबाईंचा गुरुपदेश स्वीकारून भागवत संप्रदायात प्रविष्ट झालेले श्री सिद्धयोगी संत चांगदेव महाराज यांची समाधी गोदातीरी कोपरगाव तालुक्यात पुणतांबे या गावी आहे. श्रीसंत चांगदेवांमुळे मुळात शिवशक्तीतीर्थ असलेल्या पुण्यमयी क्षेत्राला अधिक महत्त्व आले आहे.

नगर जिल्ह्याच्या टोकाला अकोले तालुक्यात पुणे, ठाणे, नगर, नाशिक जिल्ह्याच्या सीमेवर अर्थात, इगतपुरी ते प्रवरासंगमपर्यंतच्या अगस्त्यपूर तपोवनात, हरिश्चंद्र गडावर म्हणजे शिवसिद्धपीठाचे ठिकाणी चांगदेवांनी चौदाशे वर्षे तपश्चर्या केली. योगमार्गाने ज्ञानसाधना करून; पूर्णज्ञानी होण्याचा ध्यास चांगदेवांना होता. सद्गुरूच्या प्रतीक्षेत त्यांनी वयोस्तंभन केले. त्यांना सर्वसिद्धी स्वाभाविकच प्राप्त झाल्या. सृष्टीवर अधिराज्य करण्याची क्षमता त्यांच्या योगसामर्थ्यात आली. हा हरिश्चंद्र गड श्री ज्ञानेश्वरीतील ‘निगुढ मठ’ वर्णनाप्रमाणे समाधीयोगाला योग्य तर आहेच; तथापि शिवसिद्धपीठ स्वरूपात तेथे शिवशासनाचा अभ्यास करण्यासाठी सिद्धविद्यापीठ असल्याच्या खुणा आहेत हे प्रस्तुत (मी स्वतः) लेखनाने स्वतः अनुभवले आहे. सुप्रसिद्ध संशोधक डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनीही चांगवटेश्वराच्या माहिती संदर्भाने ‘चक्रपाणी’ ग्रंथात या माहितीस दुजोरा दिला आहे. बहुधा येथे श्री चांगदेवांबरोबर राजयोगाचा अर्थात ब्रह्मविद्येचा अभ्यास करणाऱ्या साधकांचा मोठा अनुयायी वर्ग, हजारो वर्षांच्या परंपरेने शिकत असावा. ऋषी विश्वामित्र आणि हरिश्चंद्रांच्या सत्वपरीक्षेचा येथील संदर्भ या संकेतास दुजोरा देणारा आहे. या

गडावरून ‘मुळा’ नदीचा उगम आहे. रांजणासारख्या हरिश्चंद्र गडातून हा मूळेचा उगम हरिश्चंद्र राजाच्या ‘रांजण भरण्याच्या’ सत्वकथेला दुजोरा देतो. विश्वामित्रांनी आपल्या सामर्थ्याने मुळा नदीस्रोत निर्माण केला असावा. हा स्रोत पुढे अमृतवाहिनी प्रवरेला मिळतो व पुढे हा प्रवाह गोदावरीला मिळतो. यातील प्रवरातीरी नेवासे येथे श्री ज्ञानेश्वरांची ‘ज्ञानेश्वरी’ प्रकटली. ‘तत्त्वसार’ ‘ज्ञानेश्वरी’स येऊन मिळाला. हरिश्चंद्र गडावर ‘तत्त्वसार’ ग्रंथ लिहिणाऱ्या चांगदेवांनी कोपरगाव येथील बेटावर ‘संजीवनी’ विद्येचा अभ्यास केला असावा व नंतर पुणतांबे येथे ‘संजीवनी’ विद्येचे प्रयोग केले असावेत. कोपरगावीच्या सरल बेटावर शुक्राचार्य, कच, देवयानी यांची ‘संजीवनी’ विद्याविषयीच्या संदर्भाची जागा दाखवितात. चांगदेवांच्या चमत्कार कथांत समाधिस्थ चांगदेवासमोर समाधीतून पुन्हा भावावस्थेत येईपर्यंत आलेले सर्व मृतदेह ते जिवंत करित असत अशी कथा आहे. संत मुक्ताबाईंनी त्यांची समाधी उतरण्यापूर्वीच सर्व मृतदेह आपल्या सामर्थ्याने जिवंत केले हे नंतर चांगदेवांना कळले आणि त्यांनी श्री ज्ञानेश्वर व भावंडांना भेटीस जाण्याचे ठरविले. अहंकारवश चांगदेवांनी आपण भेटीस येत असल्याचे पत्र म्हणून कोरे भूर्जपत्र पाठविले. त्याला उत्तर म्हणून ‘चांगदेवपासष्टी’ हा पत्राचार बोधीवटवृक्षाखाली घडला आणि जणू वटेश्वर प्रचिती घडली आणि मुक्ताबाईसारख्या सद्गुरु भेटल्या आणि चांगदेवांचा चांगवटेश्वर झाला अशीही एक आख्यायिका आहे. चांगदेवांच्या अभंगातूनच त्याचा वारंवार उल्लेख झाला आहे -

एकविससहस्रसाशते उच्छासी ।

तो योगियां अभ्यासी स्थिर स्थिर ॥१॥

गमना गमन नाहीं संसार पै नाहीं । वटेश्वरीं सोय सांगितली ॥२॥

वटेश्वर चांगी जिह्वाळा । सोहं शब्दी राहिला वटेश्वरी ॥३॥

(श्रीसकलसंतगाथा श्री चांगदेवांचे अभंग क्र. ३७)

ज्ञानात्मक शक्तिपात मुक्ताबाईंकडून कसा घडला याविषयी चांगदेव लिहितात-

निर्गुणाचे डाहाळीं पाळणा लाविला ।

तेथें सुत पडुडला मुक्ताईचा ॥१॥

निज निज बाळा न करी पै आली ।

अनुहात टाळी वाजवितें ॥२॥

तेथें निद्रा ना जागृति भोगी पै उन्मनी ।

लक्ष तो भेदुनि निजणा तो ॥३॥
 निभ्रांत पाळी पाळणा विणवुनी ।
 मन हें बांधोनि पवन दोरा ॥४॥
 एकविससहस्रसहाशें वेळे बाळा ।
 तोहि डोळा स्थिर करी ॥५॥
 निद्रा ना जागृति निजसी काई ।
 परियेसी चांगया बोले मुक्ताबाई ॥६॥

(अ.क्र. ६)

चांगदेव महाराज वाघावर स्वार झाले. हाती विषारी सर्प चाबूक म्हणून घेतला आणि हटयोग्यांच्या जथ्यासह मोठ्या आत्मविश्वासाने आणि गर्वोधतपणे आळंदी येथे या दिव्य भावंडांना भेटण्यासाठी आले. योगेश्वर निवृत्तींनी योगीराज माऊली ज्ञानेश्वरांना आज्ञा करताच पार्थिव भिंतीचे वाहन करून श्री ज्ञानेश्वर योगीनी मुक्ताबाई, सोपानकाका आणि गहिनीशिष्य निवृत्ती सामोरे गेले. अचर जड भिंत अर्थात जड सृष्टीही या योग्यांच्या आज्ञेत आहे असे पाहून श्री चांगदेवतेश्वरांचा अहंकार नाहिसा झाला. राजयोगी चांगदेव भक्तियोगात समाविष्ट झाले. ही कथा सुप्रसिद्धच आहे. मात्र चांगदेव योगशास्त्रातले अतिशय अधिकारी योगी होते हे या भावंडांनीही आदरपूर्वक मान्य केले होते. श्री चांगदेवतेश्वरांचे योगसिद्धीपूर्वक केलेले समाधीपूर्व व समाधीउत्तर अनेक चमत्कार लोकगंगेत सांगितले जातात. ह्या वर उल्लेखित ठळक खुणा चांगदेवांच्या असूनही त्यांच्या जन्मस्थल, समाधीस्थल आणि ज्ञानप्राप्ती स्थल याविषयी तसेच गुरुपरंपरेविषयी डॉ. रा. चिं. ढेरे, आजगावकर, डॉ. तुळपुळे, गुरुदेव तथा रा. द. रानडे आदि विद्वानांमध्ये मतभेद आहेत.

श्री योगी चांगदेवतेश्वरांविषयी लोकगंगेत प्रचलित असलेली एक दैवतकथा किंवा पुराणकथा सकलसंतगाथेतील चरित्रात संपादकांनी नोंदविली आहे. ती दिव्य कथा सांगते “स्वर्गी इंद्राचा एक मरुद्गण होता. त्याच्यावर सर्व कार्यभार सोपवला होता. एकदा इंद्राची आज्ञा त्याला नीट ऐकायला आली नाही. त्यामुळे इंद्राला राग येऊन ‘तुझा अधःपात झाला आहे, तू मृत्युलोकी मनुष्ययोनीत जन्माला येशील’ असा शाप दिला. मरुद्गणाने त्याची लाघवी भाषेत स्तुति केली आणि उःशाप द्यायला प्रवृत्त केले. इंद्राने दयाशील होऊन उःशाप दिला, ‘हे मरुद्गणा जगाचा उद्धार करण्यासाठी ब्रह्मा विष्णू महेश आणि हर कलियुगात अवतार घेतील. योगमाया आदिशक्ती मुक्ताबाईच्या

रूपानं अवतार घेईल, महाविष्णू ज्ञानदेवांच्या रूपानं, मृडानिपती आदिशिव निवृत्तीनाथांच्या रूपानं, ब्रह्मा सोपानदेवांच्या रूपानं अवतार घेतील. तू पृथ्वीवर जन्म घेऊन अनन्यभावानं त्यांना शरण जाशील. त्यांच्या कृपेनं या विश्वात परब्रह्म व्यापून राहिल्याचा तुला साक्षात्कार होईल. मरुद्गणाने इंद्राला नमस्कार केला तेवढ्यात एक दैदिप्यमान मूर्ती खाली पृथ्वीवर अवतरू लागली.

‘तत्त्वसार’ या ग्रंथात मुक्ताई ही चांगदेवांची गुरु असल्याचा उल्लेख येतो. त्यानुसार आदिनाथ-मत्स्येंद्रनाथ-गोरक्षनाथ-गहिनीनाथ-निवृत्तीनाथ-मुक्ताई-चांगदेवतेश्वर अशी गुरुपरंपरा असली तरी ‘वतेश्वर’ हे व्यक्तिनाम, शंकराचे नाव की वटवृक्ष यांवर वाद, कारण अशी स्थाने अनेक ठिकाणी आहेत. तापी पयोष्णी संगम तीरावर जळगाव जिल्ह्यातील एदलाबादजवळ चांगदेवतेश्वरांची समाधी आढळते. तापी तीरावर देव प्रगटला असे आरतीत म्हटले आहे. मात्र तापीपयोष्णी तीरावर ते प्रथम लोकांच्या नजरेस पडले असे बोलले जाते. एकूण योग्यांच्या जन्म व समाधीविषयी वाद नेहमीप्रमाणे सर्वत्रच आढळतात. चांगदेवांचा मुख्य ग्रंथ ‘तत्त्वसार’ हा असून त्यांच्या अभंगरचना पन्नासावर सापडतात. एक हटयोगी भागवतात समाविष्ट झाला ही प्रक्रियाही विशेष महत्त्वाची आहे. कारण निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाईंच्या निमित्ताने श्री गुरु गोरक्षनाथांना अपेक्षित नाथसंप्रदायाचे भक्तियोगी संप्रदायात रुपांतर होऊन भक्ती आणि ज्ञान यांचा अनोखा संगम भागवत संतात झाला. चांगदेवांची पुणतांबे येथील समाधी सकारात्मक अनुभूती देणारी आहे तर हरिश्चंद्र गडावरील शिवसिद्धपीठ अद्भूत स्वरूपातील एक ज्ञान शक्तीपीठ असल्याचे सहज कोणालाही जाणवते.

या समाधीस्थलावरून श्री चांगदेव महाराज आजही भागवतभक्तांना मुक्ताईमुखे उपदेश करीत आहेत.

“मुक्त होतासि तो कां बद्ध झालासी ।
 आपल्या बंधने आपण बांधलासी ॥१॥
 सांडी बंधन सोय धरी गव्हारा ।
 जाई मूळ स्थाना आपुलिया ॥२॥
 तेथींचा तेथे राही परीयेसी ।
 चांगयाशी बोले मुक्ताई ॥३॥”

(सकलसंतगाथा अ.क्र. २२)

*

आद्य गद्य चरित्रकार म्हाइंभट

“म्हाइंभटातें श्रीप्रभुदास्यावेगळे जो दाखवी : तयासी मी महावाक्य वाखाणीन” अशी होड भटोबासांनी घातली होती. एवढी दास्यभक्ती स्वीकारलेले म्हाइंभट महाराष्ट्र सारस्वताचे आद्य गद्यचरित्रकार ठरले. ‘महानुभाव’ तत्त्वाची बीज भूमी त्यांच्या कार्यकर्तृत्वातून तयार झाली. असा म्हाइंभट या महात्म्याचा अधिकार आहे. आउसेने म्हाइंभटांविषयी काढलेले उद्गार, “तुम्ही माझेया चक्रस्वामीचिया धुरा” सर्व अर्थानी खरे आहेत. ‘महेंद्र’ या पद्यप्राय रचनेत बा. भो. शास्त्री म्हणतात,

“म्हाइंभटाच्या अहंमतीला नम्रत्व लाभले
महाराष्ट्राच्या भूखननातून लीळा काढिता दिव्य दिसे
प्रभुरायाचे मन पालन हे ध्येय मनी त्याच्याच वसे
गुरुकुळाचे हित साधण्या व्यवहाराची कास धरी
राजमठाच्या क्रय कार्याने परमार्गाचे हितकरी”

‘द्वैत’ मार्गाने भक्तिसाधना साधणाऱ्या या ‘परमार्ग’ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या आणि ‘महानुभाव’ म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या मार्गात, दास्यभक्तीने कृष्णस्वरूप झालेला, अनन्य भक्तियोगी महात्मा केवळ महेंद्र भट अर्थात म्हाइंभटच होय! आदिदैवत श्रीकृष्ण, श्री दत्तात्रेय प्रभु, प्रभु उपदेशित द्वारावतीचे श्री चांगदेव राऊळ, राऊळ शिष्य श्री गोविंदप्रभु आणि त्यांचे शिष्य श्री चक्रधर स्वामी; या ‘पंचकृष्ण’भक्तीचा, संन्यास दीक्षा घेऊन, अवलंब करून; स्वोद्धार करून घेण्याचा हा ‘परमार्ग’ होय. या पंचकृष्णांशी दास्यत्व स्वीकारून; संपूर्ण मार्गाला ‘लीळाचरित्र’ ग्रंथाच्या रूपाने भक्कम पायावर उभे करण्यात म्हाइंभटांचा मोठा वाटा आहे. गोविंदप्रभुंकडून म्हाइंभटांना मार्गदीक्षा लाभली आणि श्रीचक्रधर स्वामींची प्रत्यक्ष सेवा करण्याची संधीही प्राप्त झाली. त्याचबरोबर आपल्या दास्यभक्तीने आणि तत्त्वानुसरणाने श्रीकृष्णपदांपर्यंत

पोहोचलेले नागदेवाचार्य, यांचा घनिष्ठ सहवास लाभला. यांतूनच म्हाइंभटांचे समर्पित दास भक्त असे संतत्वस्वरूप व्यक्तिमत्त्व प्रकट झाले. जणू महानुभावांच्या कृष्ण तत्त्वाची धुरा सांभाळण्यासाठीच म्हाइंभटांचा जन्म झाला असावा.

अहमदनगर जिल्ह्याच्या श्रीरामपूर तालुक्यातील ‘सराले’ हे गाव. गोदावरी नदीच्या दक्षिण तीरावर असलेले हे गाव आजही म्हाइंभटांची आठवण ठेवून आहे. ‘सराले’ हे ‘सराला’ या नावाने ओळखले जात असावे. महेंद्रभट आणि गणपत आपयो यांचे हे गाव, असे सांगितले जाते. आज घराचा नेमका पत्ता लागत नाही. ‘सराला’ गाव गोदावरीला येणाऱ्या पुरामुळे अन्यत्र हलविले गेले. गावात वस्ती फार थोडी आहे. गावाच्या पश्चिम वेशीचे प्राचीन दगडी अवशेष मात्र अजूनही असून; तेथे वेशीचे मध्यभागी शेंदूर चर्चित तांदळा आहे, की ज्यावर बसवून भावैसणाला, ब्राह्मणाला, सर्व वर्णियांकरवी अन्न भरवले जात असे. या निर्विकल्प जोगीचा जर त्या अवस्थेत मृत्यू झाला; तर त्याला अंतिकाचे दुःख भोगावे लागत नसत, अशी आख्यायिका आहे.

स्थानपोथीत ‘सराला’ गावची रचना लीळेतून स्पष्ट होते.

“एकु दिसु गोसावी सरालेयासि बीजे केले :

सोध : सराला आवारी :

कव्हणी आपयोचा आवारू दक्षीण मुख ॥

लींगाची देऊळी उत्तरामुख ॥

लींगाचे वायव्ये पूर्वामुख नरसीह मढ ॥

दोन्ही मढाचीए मंती आऊसांची गुंफा ॥”

या वर्णनात, आवारू म्हणजे तटभिती होय. यावरून गाव, वाडे चांगले बांधलेले होते, हे लक्षात येते. आज जोशी कुटुंबीय म्हाइंभटांचे वंशज मानले जातात. पूर्वाभिमुख व दक्षिणाभिमुख भव्य वाड्याचे चबुतरे असून; म्हाइंभट व गणपती आपयोच्या वाड्यांचे ते जोते असावेत असे वाटते. अशी माहिती प्रा. बाळकृष्ण अंजनगावकर यांनी ‘ज्ञानंजन’च्या दिवाळी अंकात दिली आहे. आज मात्र सराले गावात फारसे कोणी जात नाही असे दिसते. सराला येथे राहणारे गणपती आपयो हे म्हाइंभटांचे गुरू व मामा आणि सासरेदेखील होत. त्यांच्याकडेच त्यांनी पाच शास्त्रांचा अभ्यास केला व सहावे प्रभाकरशास्त्र शिकण्यासाठी म्हाइंभट विद्यानगरी येथे गेले. प्रभाकरशास्त्र अवगत करून; तेथे ते दिव्य परीक्षेत उत्तीर्ण झाले आणि अहंकाराची बाधा एवढी झाली की; ते

स्वतःला प्रभाकर अर्थात ज्ञानसूर्य मानू लागले. त्यांच्या अहंकारी वृत्तीचे वर्णन संबोधनात्मक नाट्यमयतेने करताना बा. भो. शास्त्री लिहितात, “(हे म्हाइंभटा) विद्वान होऊन येणाऱ्या म्हाइंभटांचं कौतुक करण्यासाठी महाराष्ट्रातला विद्वान आतुर झाला होता, पण तुझ्या आगमनाने त्यांच्या भावनेची चिरफाड झाली.” ते पुढे लिहितात, “तुझ्या जिऱ्हेवर सरस्वती, तर घरात लक्ष्मी नांदत होती. हा दुर्मिळ योग तुझ्या जीवनात आला होता. प्रचंड बुद्धी, तल्लख स्मरणशक्ती व विलक्षण तार्किकता ही देणगी तुला लाभली. पण एक सांगू, तुझ्यातले हे सर्व सद्गुण एखाद्या दांभिक सम्राटाच्या राजवाड्याप्रमाणे वैभवाने व ऐश्वर्याने नटले होते. त्यात भव्यता होती, पण प्रसन्नता नव्हती. तुझ्याजवळ ज्ञानाची श्रीमंती होती, पण मायेचा ओलावा नव्हता. उपमान द्यायची झाली; तर अत्यंत सुंदर पण क्रूर मुलीचीच शोभेल. तुझ्या बुद्धीला धार जरूर होती, पण वस्तूच्याच्या धारेसारखी. तिला खेटलेला विद्वान जखमी होऊनच जात असे.”

एवढ्या विद्वान परंतु अहंकारी महेंद्र भटाचे, म्हाइंभटात अवस्थांतर झाले आणि महाराष्ट्राला व मराठी भाषेला देशिकार लेणे देणारा सारस्वत आणि दास्यभक्ती शिकविणारा एक निस्सीम भक्त लाभला. त्याचे वर्णन करताना बा. भो. शास्त्री म्हणतात.

“चक्रेशाचे दर्शन होता प्रदर्शनही आटोपले
ते कूळ होते शुद्ध म्हणोनी ढेकुळ दृष्टी आला
त्यावरती मग वारी पडता क्षणात विघरूनी गेला
कणाकणाने ढेकुळ झाला क्षणाक्षणाने जीवन
दोघावरती जीवन पडता वाया जाते जीवन
कळण्याजोगा कळून गेला संसाराचा कळणा
त्या कळण्यातून कळता झाला कैवल्याचा राणा”

अहंकार गळून पडला ते एका विस्मयकारक प्रसंगामुळे. गोष्ट अशी की म्हाइंभटांना विद्वत्तेचा असा काही गर्व चढला, की आपण इतरांना कसे तृणवत लेखतो याचे प्रतीक म्हणून ते पायात गवताची वाकी घालीत. त्यांचे मामा व गुरू असलेल्या अपयोंनी त्यांना डोमेग्रामात आलेल्या चक्रधरांची भेट घेण्यास सांगितले. म्हाइंभटाने श्री चक्रधरांची कीर्ती ऐकून; त्यांना वादविवादात जिंकायचे ठरविले. मनोरथ रचून म्हाइंभट चक्रधरांकडे आले. प्रत्यक्ष भेटीत मात्र चक्रधरांनीच त्यांना प्रश्न विचारला, “एथौनि आत्यंतिक संसृतिछेदु होए ऐसी काइ प्रतीति आती?” असा प्रश्न विचारून; वादात म्हाइंभटांना निरुत्तर

केले. स्वामींनी संस्कृत मराठी या दोन्ही भाषांतून प्रभावी विवाद केला. म्हाइंभटांची स्वतःच्या विद्वत्तेविषयीची अहंकारवश भ्रामणक कल्पना गळून पडली. बोध झाला. “हा ईश्वरू” अशी प्रतिती आली. स्वामींना दंडवत घालून तो तेथून उठला. या प्रसंगाने त्यांची वृत्ती पालटली. मनाने ते चक्रधरांतच गुंतले. वर्षभराने ते थेट चक्रधरांचे गुरू गोविंदप्रभू यांचेकडे गेले. गुळ आणि सोनेसळा फुटा अर्थात सोनसळी वस्त्र गोविंदप्रभूस अर्पण करून दंडवत घातले. म्हणाले, “मज चुलीची राख पुंजा सांडू देयावा.” तेथूनच त्यांनी सेवादास्य भक्तीला सुरुवात केली. त्यांनी गोविंदप्रभू यांचेकडून दीक्षा स्वीकार केला असला तरी महानुभाव परंपरा त्यांना चक्रधर स्वामींचेच शिष्य मानत. दीक्षा मिळाल्यानंतरही अहंकार गेला नाही. नागदेवाचार्यास तर ते तुच्छतेने ‘सुंठदेव’ म्हणत व स्वतःला मात्र योगभ्रष्ट म्हणत. परंतु एकदा नागदेवाचार्य यांच्या तोंडून, “योगभ्रष्ट तंव माझीये दसेचा नव्हे; मा तुमचीये दसेचा काइ होईल?” अशी स्पष्टोक्ती ऐकली आणि म्हाइंभट वरमले. नागदेवांचे वादकौशल्य पाहून त्यांच्या श्रेष्ठत्वाची त्यांना जाणीव झाली तेव्हापासून ते नागदेवाचार्यांना नमस्कार करू लागले.

म्हाइंभटांनी मोठ्या दास्यभावाने ग्रंथरचना केली. म्हाइंभटांचे गद्य चरित्रग्रंथ मुख्यतः दोन ‘लीळाचरित्र’ व ‘ऋद्धिपुरचरित्र’ किंवा गोविंदप्रभू चरित्र होय. संस्कृत पांडित्य असूनही मराठी गद्य रूपात म्हाइंभटांनी रचना केली व महानुभाव संप्रदाय मार्ग सर्वांसाठी सुलभतेने अवगत करविला. शके १२०५ मध्ये ‘लीळाचरित्र’ पूर्ण केले तर शके १२१० च्या सुमारास ‘गोविंदप्रभू चरित्र’ लिहिले. म्हाइंभटांचे हे लेखन मराठी भाषेतील आद्य गद्य म्हणून ओळखले जाते. ग्रंथरचनेच्या प्रक्रियेतील छोट्या छोट्या गोष्टीही अतिशय महत्त्वाच्या आहेत. ‘लीळाचरित्र’ लेखनामागे निश्चित अशी प्रेरणा आहे. एकदा नामदेवाचार्यांना चिंतनमग्न पाहून म्हाइंभटांनी विचारले, “भटो : तुम्ही निरंतर काइसयाचें मनन करीत असा?” त्यावर नागदेवाचार्यांनी त्यांना जे चक्रधरांनी निरुपणपूर्वक उपदेशवचन सांगितलेले होते ते उपदेशवचन असे, “वानरेया : येथौनि नीरोविले वीचार : शास्त्र : अर्थ : ज्ञान : त्याचे श्रवणमनन नीदिध्यासन करावा : ते ही स्मरणचि की गा : येथीची चरित्रे आठवीजेति : आइकीजेति : उच्चारिजेति : तें हीं एक स्मरणाचि की गा” अर्थात श्री चक्रधरांच्या शास्त्राचे श्रवण मनन करावे, त्याचा निदिध्यास धरावा असे स्मरणाचे एक रूप आहे. त्याचे दुसरे रूप श्री चक्रधरांच्या चरित्राचे स्मरण, श्रवण आणि उच्चारण हे

आहे. म्हणजेच अध्यात्म चिंतन आणि नामस्मरण यांना सारखेच महत्त्व आहे. ते म्हाइंभटांना नागदेवाचार्यांनी पटवून दिले. म्हाइंभटांनी नागदेवाचार्यांना पुढे जाऊन विनंती केली. ती विनंती नागदेवाचार्यांनी मान्य केली. ती विनंती म्हणजे, चक्रधरांच्या लीळांचे स्मरण होय. नारदांच्या नवविधा भक्ती प्रकारातील, दास्यसेवा भक्ती आणि स्मरण भक्ती यांचा अवलंब म्हाइंभटांनी केला. म्हाइंभट म्हणाले, “भटो : तूम्हासी सर्वज्ञांचा वरू : म्हणौनि सर्वज्ञ नीरोपीलें ज्ञान : शास्त्र ज्ञात : सर्वज्ञे जीया केलीया लीळा सांगितलीया तीया तूम्हासि आववताति : तरि आता श्रीचरणासन्निधानीं आम्हांसि : आन पूढां जो सर्वज्ञांचा मार्ग होईल त्यासि तवं इतुकें शास्त्र न धरे : तरि सर्वज्ञांचीया लीळा तुम्ही सांगा अन मी लीहीनं.” आणि नागदेवाचार्यांनीही आशीर्वाद दिला. “हो का : लीहीलें तरि मार्गासि उपयोगा जाईल.” या प्रेरणेमुळेच; ‘लीळाचरित्र’ लेखनाच्या कार्यास म्हाइंभट सरसावले. आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार हे सर्वच संतांचे जीवितकार्यांचे ध्येय असते. म्हाइंभटांनी देखील श्री चक्रधरांचे उत्तरापंथे गमन झाल्यानंतर दास्य भक्तीचे परिवर्तन नामस्मरण भक्तीत केले. स्वतः लीळा शोधित ते भटकू लागले. त्यामुळे श्रवण भक्ती आणि स्मरण भक्तीचा लाभ सर्वांना घडू लागला. हे अवलंबिण्यात नागदेवाचार्यांनी पुढाकार घेतला. नागदेवाचार्यांनी त्यांच्या आठवणीतील लीळा म्हाइंभटांना सांगितल्या त्या म्हाइंभटांनी लिहून घेतल्या. सुमारे सहा महिने हे लेखन सुरू होते. त्या सर्व लीळांचे संशोधन करून प्रमाणित करण्याची आज्ञाही नागदेवाचार्यांनी केली. जानो, नाथे, यल्हे, असे चक्रधरांच्या सान्निध्यात जे होते; त्यांना त्या सांगून प्रमाणित केल्या. त्यामुळे लीळाचरित्र हा ग्रंथ संप्रदायाने संशोधनपूर्वक प्रमाणित केलेला ग्रंथ झाला. त्यात श्री चक्रधरमुखीचे शब्द जसेच्या तसे यावेत असा कटाक्ष होता. नागदेवांच्या सहवासातील लीळांना म्हाइंभटाने ‘पूर्वार्ध’ असे नाव दिले. नंतर जेथे जेथे चक्रधरस्वामी गेले, राहिले तेथे तेथे जाऊन लीळा संपादन करण्याचे व प्रमाणित करून घेण्याचे अत्यंत जिकिरीचे काम म्हाइंभटांनी केले. त्यांचा ‘उत्तरार्ध’ असा भाग झाला. श्री चक्रधरांची जी एकाकी भ्रमंती, महाराष्ट्रात प्रकट होण्यापूर्वी झाली होती; तेथे जाऊन मिळतील तेवढ्या ‘लीळा’ मिळवून ‘एकाक’ असा ‘आधी कळस आणि शेवटी पाया’ असे हे लीळा चरित्र मंदिर उभे राहिले, श्री चक्रधर स्वामींची संजीवक वाङ्मय मूर्ती म्हणून. लीळाचरित्राची रचना शके ११९६ च्या नंतर मात्र १२०६ पूर्वी झाली असा निष्कर्ष संशोधक काढतात. लीळा गोळा करणे हे क्षेत्रीय संशोधन कार्य

होते. एकदा म्हाइंभट खेइंभटाच्या गावी गेले, तेव्हा खेइंभट शेतावर होते. अर्थात म्हाइंभटांची त्यांच्या मागे मागे हिंडत त्यांच्याकडून आठवणी गोळा करण्याची तयारी होतीच. स्मृतिस्थळातील उल्लेखानुसार “खेइंभट कृषीकर्म करीति : आणि म्हाइंभट तयां मागां मागां गोसावियांचिया लीळा पुसति : खेइंभट सांघति : तया म्हाइंभट नमस्कारुनि घेति : मग भिक्षा करुनि जेविति : त्यांचे कांही नेघति.” एकदा पैठण येथील, मुळात चक्रधरस्वामींपासून दूर गेलेल्या सारंग पंडितांनी म्हाइंभटांना जेवायला बोलावले. म्हाइंभटांनी त्यांना अट घातली, “आधी मज गोसावीयांची लीळा सांघा मग येइन.” ही उदाहरणे म्हाइंभटांच्या कठोर भक्तीची आणि तपश्चर्येची आहेत. लीळाचरित्रातील गद्यलेखन हा मराठी गद्याचा पाया तर आहेच, परंतु सोपेपणा, थेटसंवाद आणि छोटी छोटी साधी वाक्ये यामुळे आदर्श अशी प्रासादिकता आणि बाळबोधता या लीळा लेखनात उतरली. हा खऱ्या अर्थाने अनलंकृत देशी आविष्कार आहे. “स्वामींच्या गमनानंतर नगरात सात दिवस सर्वत्र ‘आंदोल’ कसा वर्तला त्याचे परंपरागत पद्धतीने वर्णन केले आहे. ती सर्व अरिष्टचिन्हे पाहून रामदेवरायाने विद्वान ज्योतिषांना त्यांचे कारण विचारले. त्यावर त्यांनी ‘राया : जें आरीष्ट ईश्वरअवतारा कां ईश्वरपात्रा दुःख : तया राज्यासि वोखटें सांगे : जें नीर्वसू होये’ अशी भविष्यवाणी राजाला ऐकविली. तेव्हा या सर्व पापाचा धनी आपणास हेमाडी पंडिताने केले हे जाणून रामदेवरायाने त्याच्या स्त्रिया, त्याच्या देखत त्या मांगांना दिल्या आणि त्याचे नाक कान कापून व त्याला गाढवावर बसवून त्याला देशाबाहेर हाकून दिले. शेवटी हेमाडीनेही या सर्व प्रकाराने लज्जित होऊन जीव दिला. चक्रधर स्वामींच्या चरित्रातील शेवटचे प्रकरण किती दुःखदायक व उद्वेगकारक आहे हे सांगणाऱ्या चार लीळा शं. गो. तुळपुळ्यांनी दिल्या आहेत. त्यातील चवथी लीळा पाहिली तरी लीळेतील संवादात्मकता, रसात्मकता आणि संस्कृतीची उकल करणारी सूचकता या गोष्टी नजरेत भरतात. त्याचबरोबर पंचकृष्णाविषयी आणि विशेषतः चक्रधरांविषयी मार्गामध्ये असलेली उत्कट भक्तीही प्रत्ययास येते.

म्हाइंभटाने लिहिलेले ‘श्रीगोविंदप्रभुचरित्र’ लीळाचरित्राप्रमाणेच लीळा संकलनातून साकारले आहे. ‘श्रीकृष्णचरित्र’ आणि ‘रुक्मिणी स्वयंवरा’चा म्हणजे ‘महदंबेच्या धवळ्यांचा’ उत्तरार्ध म्हाइंभटांनी लिहिला असे काहींचे म्हणणे आहे. महानुभाव पंथाचे श्रीकृष्ण भक्तीचे महत्त्वाचे मानले गेलेले ‘साती’ ग्रंथ म्हणजे नरेंद्रांचा ‘रुक्मिणी स्वयंवर’, भास्करभटांचा ‘शिशुपालवध’ व

‘उद्धवगीता’, दामोदर पंडितांचा ‘वछाहरण’, विश्वनाथांचा ‘ज्ञानप्रबोध’, खळोव्यास यांचा ‘सह्याद्रिवर्णन’ आणि नारायण पंडितांचा ‘ऋद्धिपूरवर्णन’ यांत कथात्मकतेतून आलेल्या तत्त्वज्ञानाची बीजे म्हाइंभटांच्या ‘लीळाचरित्र’ आणि ‘श्रीगोविंदप्रभुचरित्र’ या दोन ग्रंथांतूनच म्हणजे कृष्णावतार पंथसंस्थापकांच्या चरित्रातून स्वीकारली असावीत हे उघड आहे. एवढे म्हाइंभटांच्या स्मरणभक्तीचे महात्म्य आहे, हे निर्विवाद. या दृष्टीने म्हाइंभट हे पंथ किंवा मार्गाची धुरा सांभाळणारे संत महात्मे ठरतात.

राऊळ ध्यानी रंगून जाता निघूनी गेला मन मैला
जिथे कृतीने तत्त्व निरोपण रोपण होते कार्याचे
धर्म मुरला कर्म स्वरूपी ब्रिद असे आर्याचे
दीनदुबळ्यांचे माहेर होते ऐसे परमेश्वरपुर
त्या नगरामध्ये एकही नव्हते जातीचे दार
आद्य मराठी लीळा लिहिल्या लळा लागला देवाचा
प्रभुरायाचे लग्न लाऊनी लाभ लाभला लाभाचा

‘एक सूर्य एक प्रभा’ या पुस्तिकेत पद्यमग्नतेने बा. भो. शास्त्री यांनी केलेल्या या व्यक्तिमत्त्व आणि कार्यमत्त्व वर्णनातून म्हाइंभट या संतश्रेष्ठ महात्म्यांची कृष्णभक्तीची अनन्यता आणि आद्य मराठी गद्य लेखक चरित्रकार म्हणून योग्यता; आणि पंथाचा व्यापक दृष्टिकोन अधोरेखित होतो. गद्य शैलीच्या उपासकाचे आणि निरहंकारी निरपेक्ष उत्कट साधनेच्या उद्गात्याचे दर्शन होते. महाराष्ट्र सारस्वतावर या महात्म्याचे उपकार शब्दात वर्णन करणे; हे केवळ अशक्य म्हणूनच म्हाइंभटांना वंदन करून; भक्तीच्या मळवाटेवरून चालणेच आपल्या हाती.

*

श्री संत शेख महंमद महाराज, श्रीगोंदा

ऐसे केले या गोपाळे । नाही सोवळे ओवळे ॥
फणसाअंगी करडकाटे । आत साखरेचे गोटे ॥
मधमाशाची घोंगणी । आत साखरेची खाणी ॥
शेख महंमद विलासी । झाला हरीभक्तीचा रहिवासी ॥

गोपाळकृष्ण भक्तीने अवघे सोवळे ओवळे नाहिसे झाले. केवळ मांगल्य प्रकटले. असा भाव व्यक्त करणारे हे ‘अभंग’ गीत, श्री संत शेख महंमद महाराजांच्या मनातील परतत्वस्पर्शाचा प्रत्यय घडविते. नामदेव ज्ञानदेवांप्रमाणे दृष्टांत मालिकांच्या सहाय्याने श्री शेख महंमद महाराज हरिभक्तीचे सत्त्व आणि परमतत्त्वातील सत्य उघड करतात. प्रवृत्तीपर विलासीपण आणि मुस्लिमपण हरिभक्तीच्या आड येऊ शकत नाही हा भगवद्भक्तीचा महिमा गात; जीवनभर ‘भक्तीयोगाची’ आणि श्री ज्ञानेश्वरांपासून भागवतांत वहिवाटीत आलेला राजयोग यांची साधना आणि प्रचार करीत होते. स्वतःबरोबर सर्व भक्त आणि आसमंत पावन करीत होते.

श्रीगोंदा हे अहमदनगर जिल्ह्यातील तालुक्याचे गाव. सरस्वतीच्या काठावरच हे गाव अतिप्राचीन सांस्कृतिक महत्त्वाचं. मंदिरांचंच गाव म्हणाना! श्रीमंत महादजी शिंदे यांचा गौरवशाली इतिहास ऐकवणारं गाव; येणाऱ्या माणसांना भारून टाकतं ते टाळमृदुंगांच्या गजरानं. ऋषी, मुनी, तपस्वी, साधूसंतांची ही श्रीपूर भूमी प्रामुख्याने ओळखली जाते श्री संत शेख महंमद महाराजांच्या, ‘शेख महंमद अविंद त्याचे हृदयी गोविंद’ या भगवद्भक्तीच्या हाकेनं. धर्माधर्मांच्या भिंती कोसळतात आणि आसमंतात सत्चिदानंद दरवळतो! श्री संत शेख महंमद महाराज, हे अलिकडच्या श्री प्रल्हाद महाराज, श्री राऊळ बुवा, श्री गोधड बुवा, श्री केणे महाराज आणि श्री तात्या महाराज यांच्या प्रभावळीसह गावकऱ्यांच्या हृदय सिंहासनावर आरूढ झालेलं ग्रामदैवत!

‘श्रीपूर महात्म्य’ या स्थलपुराणातील आठव्या अध्यायात ‘श्रीपूर’चे श्रीगोंदे कसे झाले हा परिवर्तन क्रम मोठ्या मनोरंजकतेने येतो -

भैम्युत्तरे चतुःक्रोशे देशे पुण्य प्रदेशकं ।

सरस्वती नदी यत्र करवीर समानतः ॥२॥

श्रीपूर नाम तत्रास्ति विश्रुते सुऽपुजितम् ।

आद्यकल्पे द्वापरान्ते पांडू शर्मा भवेत् द्विज ॥३॥

श्रीपूरं प्रथमं नाम श्रीगोंदेच द्वितीयकम् ।

सर्व क्षेत्रेषुत्तमंच चर्मगोंदे भविष्यंती ॥४॥

गोविंद चांभार या भक्ताची पांडुरंग नामभक्ती फळाला आली आणि श्रीपूर नगरी चांभारगोंदे म्हणून ओळखली जाऊ लागली. श्री मालोजीराजे यांनी आपले गुरू श्री शेख महंमद यांना श्रीपुरात अध्यात्म साधनेसाठी मठ बांधून देईपर्यंत, हे गाव चांभारगोंदे म्हणूनच ओळखले जाई. परंतु श्री शेख महंमदांच्या हृदयीचा गोविंद सुगंध दरवळला आणि चांभारगोंद्याचे पुन्हा श्रीगोंदे झाले. या नगरीत श्री शेख महंमदांची आरती ऐकू येऊ लागली.

जय देव जय देव शेख महंमदा...

आरती ओवाळितो तुजवरी अहमदा... जयदेव जयदेव ॥५॥

या गावकऱ्यांच्या मुखातून गायल्या जाणाऱ्या आरतीने श्रीसंत शेख महंमद महाराजांच्या पूजेची सांगता होते. समर्थ रामदासांनी देखील शेख महंमदांची आरती रचना केली आहे-

जय जय आरती जय महंमद शेख ॥

तुज ब्रह्मादी वर्णिती तुज अनंत गज विवेकातन ॥६॥

श्री संत शेख महंमदांच्या ‘भागवत संप्रदायात’ आणि ‘अद्वैत’ निरूपणात अधिकार मोठा. संपूर्ण जीवनभर हरिकीर्तन, प्रवचन, नामस्मरण करित एकात्म मानवतेचे त्यांनी जागरण केले. अलिकडे १९९१ पासून ग्रामस्थांनी श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान स्थापन करून प्रतिवर्षी फाल्गुन शु. एकादशीपासून श्री ग्रंथराज ज्ञानेश्वरी पारायण व अखंड हरिनाम सप्ताहाच्या माध्यमातून सद्गुरू श्रीसंत शेख महंमद महाराजांची सेवा सुरू केली. २०१५ या रौप्यमहोत्सवी वर्षात डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्याकडून ‘योगसंग्राम’ हा शेख महंमदांचा ग्रंथ ‘सार्थ योगसंग्राम’ स्वरूपात संपादित करून घेऊन प्रसिद्ध केला. अनेक प्रकारची सेवा कार्ये आणि शेख महंमद महाराजांचे साहित्य प्रकाशन असा उपक्रम संकल्प केला.

अविंध यातीस निपजलो । कुराण पुराण बोलों लागलों ।

वल्ली साधुसंतांस मानलों । स्वहितपरहिता गुणें ॥

असे योगसंग्रामात स्वतःविषयी सांगणारे सद्गुरू शेख महंमद, राजे महंमद आणि माता फुलाई यांच्या उदरी जन्मास आले. समाधी मंदिरात त्यांचा जन्ममृत्यू शक १५४८ ते १६१८ असा दिला असला तरी; सर्व संतांप्रमाणे यांच्याही कालनिर्णयाविषयी मतभेद आहेत. मुळच्या बीड जिल्ह्यातील आष्टी तालुक्यातील पुंडी वाहीरे गावच्या या कुटुंबाकडे किल्ले धारूरची जबाबदारी होती. राजे महंमद सुफी संत, त्यांचे शिष्य चांदबोधले यांचा दौलताबादच्या शाही परिवारावर प्रभाव होता. शेख महंमद हे चांद बोधल्यांचे शिष्य. येथे जनार्दन स्वामी यांनाही चांद बोधल्यांनी उपदेश केला होता. जनार्दन स्वामी आणि शेख महंमद असे गुरूबंध झाले. स्वाभाविकपणे सुफी तत्त्वज्ञान आणि ‘वेदान्त’ यांचा अनोखा संगम संत शेख महंमदांच्या ठिकाणी झाला. श्री छत्रपती शिवरायांचे आजोबा मालोजीराजे श्रीसंत शेख महंमदांच्या या प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित झाले. त्यांनी श्री संत शेख महंमदांचे शिष्यत्व स्वीकारले. श्री मालोजाराजांना श्री घृणेश्वर भगवंतांनी, भोसले घराण्यात जन्मास येण्याचे वचन दिले. शिवसेवा, भगवंत सेवा आणि भागवत सेवा करून महाराष्ट्राचा सात्विक धर्म उत्थापित करण्यासाठी मालोजींनी सद्गुरू संत शेख महंमदांसाठी श्रीपूर गावात अर्थात श्रीगोंद्यात सरस्वतीच्या तीरी आणून मठ स्थापना करविली. इनाम जमीन देऊन संप्रदाय संपादणीची व्यवस्था केली. श्रीसंत शेख महंमदांनी आपल्या भगवद्भक्तीने आजन्म महाराष्ट्र धर्म अर्थात सर्वात्मक सर्वेश्वर धर्म म्हणजे एकात्म मानव धर्म जागविला-

शेख महंमद बोले श्रोत्यां लागून । कोणी असत्य मानाल वचन

निष्कलंक आधी गीता पहा वाचून । माझ्या लागी तुम्ही ॥

सय्यद ब्राह्मण उत्तम वंशी । कार्य नाही याति नांवासि ।

जवादी जन्मली मांजराचे कुशी । कैसी हीन कुळी म्हणावी ॥

चेडें चापडें जड्या बुट्ट्या कुसळणें ।

शिकोनि अधर्मी गोविली अज्ञाने ।

त्यांनी दुभत्याचा नाश करणे । शूकर होऊनी उसनें देती ॥

जातीपातीतील व्यर्थता परखडपणे सांगितली आणि सद्दर्शन करणे म्हणजे माणूसपण असा प्रबोध केला.

पडताळुनी सूया पशु विदारिती । रडे बोंबा मारिती कापता बोट ।

मेल्या रांडापरी रडती परोपरी । नेणती अविचारी परावे दुःख ॥
अहिंसा विज्ञान दुःखी सुख कळले ।
आत्मज्ञान फळले शेख महंमद ॥

दुसऱ्याचे दुःख समजण्यात खरी माणुसकी आहे, याचा प्रबोध श्री शेख महंमदांनी स्वतःच्या उदाहरणातून करून दिला. वंशपरंपरागत मुलाणी वृत्ती सोडली आणि सर्वाभूती भगवंत वृत्ती स्वीकारली. जाती, पंथ, धर्म या सर्वांना पार करून श्री शेख महंमद भगवद्भजनी लागले. ते योगसंग्रामात म्हणतात,

“अव्वल समजो एक बिस्मिल्ला । मग सहस्रनामे विश्व व्यापला ।
बंदगी करो छोडो गलबला । सद्गुरू सेवूनिया ॥
सच्चा पीर कहे मुसलमान । मन्हाटे म्हणविती सद्गुरू पूर्ण ।
परि दोन्हीत नाही भिन्नत्वपण । आंखे खोल देख भाई ॥
ही शेख महंमदांची संत स्थिती पाहून कविवर्य मोरोपंतांनी-
तारिती न कीर्तिच्या जो न लवे मुसलमानावा नावा ।
हर्षे शेख महंमद भगवज्जन मुसलमान वानावा ॥”

अशी आर्या लिहून संत शेख महंमदांचे गुणगान केले आहे. संत कबीरांनी जे कार्य उत्तरेत केले तेच कार्य भागवत संप्रदायाच्या मार्गाने, पाईकपण स्वीकारून शेख महंमदांनी केले. ‘कबीराचा शेका’ म्हणून ओळखले जाणाऱ्या संत शेख महंमदांचे अन्य संतांप्रमाणेच चमत्कार सांगितले जातात. एकदा बादशहाचे सैन्य पेडगावला चालले होते. वाटेत धडधाकट संत शेख महंमद महाराज दिसले. बोजा खूप होता. एका सैनिकाने बोजा वाहण्यासाठी शेख महंमदांचा उपयोग करण्याचे ठरवून त्यांच्या डोक्यावर भला मोठा बोजा दिला. नामस्मरणात तल्लीन असलेल्या महाराजांच्या डोक्यावरील बोजा अधांतरी दीड फूट उंचीवरून त्यांच्याबरोबर चालला. काहींच्या लक्षात हा प्रकार आला, पण ते बोलले नाहीत. पुढे एके ठिकाणी जेवायला बसल्यावर बोजा खाली उतरून ठेवला. बोजा जमिनीवर ठेवताच जळून खाक झाला. तेव्हा महाराजांचा अधिकार सर्वांच्या लक्षात आला व सर्व त्यांना शरण गेले. औरंगजेबांनीही शेख महंमदांची परीक्षा पाहण्यासाठी त्यांच्या डोक्यावर मांसाने भरलेली परात देऊन, त्यांना दरबारात हजर करण्यास सांगितले. समोर परातीवरचा रुमाल बाजूला केला तेव्हा परातीत फुले भरलेली आढळली. स्वतः औरंगजेब शेख महंमदांना शरण आले आणि त्यांची सेवा घडावी म्हणून त्यांना मोठी जमीन इनाम दिली. छोटे मोठे कितीतरी चमत्कार उदा. नवसाला पावणे, कृपा होणे,

असे श्रद्धेने मौखिक परंपरेत सांगितले जातात.

श्री गुरू चांद बोधले हे जन्माने हिंदू ब्राह्मण होते. त्यांची गुरूपरंपरा मात्र सुफी संप्रदायाच्या कादरी शाखेची आहे. कादरी जिलानी यांचे शिष्य महंमद गौस. त्यांचे शिष्यत्व राजे महंमदांनी आणि त्यांचे शिष्यत्व चांद बोधले यांनी स्वीकारले. त्यांचे शिष्यत्व मेख महंमदांनी स्वीकारले. मात्र त्यांना जनार्दनस्वामी या गुरूबंधूमुळे श्रीसंत एकनाथांच्या सहवासात श्री ज्ञानेश्वरीचा लाभ झाला. श्रीसंत शेख महंमद श्री ज्ञानेश्वरी आणि भगवद्गीता यांत रमून गेले. म्हणजे चांद बोधले यांनी जनार्दन स्वामी यांना उपदेश केला व जनार्दन स्वामींनी एकनाथांना उपदेश केल्याचा निर्देश आहे.

श्री निर्विकाराय् नमः । श्री गणेशाय् नमः ॥

ॐ नमोजी सद्गुरू चांद बोधले । त्यांनी जाणोपंता अंगिकारले ।
जाणोबाने एका उपदेशिले । दास्य स्वगुणे ॥

‘योगसंग्राम’ या ग्रंथावर श्री ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव सहज जाणवतो. शेख महंमद यांच्या प्रतिभाशाली व्यक्तिमत्त्वात परंपरेमुळे सुफी तत्त्वज्ञान व परंपरा आणि राजयोग व भक्तियोगाची माऊलीची परंपरा यांचे असे रसायन जमले की श्री शेख महंमद गोविंदरूप झाले. हा परंपरांचा प्रयोग सहज अनुभवता येतो. सर्व सुफी संत आपल्या रचनेची सुरुवात ‘विस्मिल्ला हिरहमा निरहीम’ या मंगलाचरण स्वरूप ईशस्तवनाने करतात. श्रीसंत शेख महंमद ‘योगसंग्राम’ मधील प्रत्येक प्रसंगाची सुरुवात अशाच मंगलाचरणाने अर्थात माऊली परंपरेने करतात. जसे पहिल्या प्रसंगात ‘श्री गणेशाय नमः । ॐ नमोजि अव्यक्त रामा । परात्पर मेघःशामा । ब्रह्मादि न कळे महिमा । अविनाश म्हणूनियां ॥’ अशी सुफी छटा ‘जहोर’, ‘सद्गुरू’, ‘मुराकबा’ किंवा ध्यान या उल्लेखातूनही जाणवते. ‘योगसंग्रामा’तील सतराव्या प्रसंगात “ श्री गणेशाय नमः । जळे जलालहु अल्ला गनि प्यारा । जय जय जी जयवंत नरा । विश्वव्यापक निज परमेश्वरा । रहीमान साचा ॥” या उल्लेखातून तर ती अगदी स्पष्ट होते. धर्मभेद फसवे व भ्रांत आहेत; अशी शिकवण देऊन; सर्वश्रेष्ठ ‘अद्वैत’ तत्त्वज्ञानाकडे मानवाला घेऊन जाण्यासाठीचा श्री शेख महंमदांचा हा प्रबोध; म्हणजे धर्मनिरपेक्ष एकात्म मानवतेचे स्तोत्रच म्हणावे लागेल.

संत, तत्त्वज्ञ आणि कवी या त्रिविध व्यक्तिमत्त्वातून संत शेख महंमदांकडून योगसंग्राम, पवन विजय, निष्कलंक प्रबोध, गायका, मदालसा, अभंग व स्फुटरचना, हिंदुस्थानी कविता, साठी संवत्सर आणि ज्ञानसागर अशी

वाङ्मय निर्मिती घडली आहे. शेख महंमद महाराज अद्वैत पुरस्कर्ते तर आहेतच, परंतु संचित, पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म यांचे अध्यात्मविद्येतील ज्ञानही त्यांना आहे; तसेच ते स्वीकार्य आहे हे वैशिष्ट्यपूर्ण होय. मुस्लिम परंपरेतील अध्यात्ममार्गातील काही उल्लेख उल्लेखित करून त्यांनी भारतीय अध्यात्मातील संकल्पनांशी त्यांचे असलेले साम्य स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे; हे स्पष्ट जाणवते.

शेख महंमद महाराजांना नवरसात्मक साहित्य आविष्काराची प्रतिभा जशी उपजत प्राप्त होती तसेच पांडित्य प्रचूरताही त्यांनी साधनेने प्राप्त केली होती. शेख महंमद या स्व नामाचा भेद त्यांनी सांगितला आहे. तो खरोखरीच, विस्मयकारकतेने त्यांचे समग्र व्यक्तिमत्त्व प्रकट करतो. असे आत्मपर भाष्य केवळ विरळाच. योगसंग्रामच्या चौदाव्या प्रसंगात ते लिहितात-

सहा अक्षरी शेख महंमद । अक्षरांचा सांगेन भेद ।
तेणे आनंदती सिद्ध साधुभेद । टीका ऐकता ॥
शे म्हणजे सेविले सद्गुरू निधान ।
ख म्हणजे खळखळे वेगळे संपूर्ण ।
भाव धरून प्रेम उन्मन । सोहं तत्त्व बोधे ॥
दो अक्षरांची टीका जाली । पुढे ती अक्षरांची आरंभिली ।
सावध पाहिजे ऐकिली । महा प्रश्निकी ॥
म मायारहित जनार्दन । अहंकारा वेगळे लक्षण ।
त्यास नाही बद्धता जाण । निर्विकार सदा ॥
मागुते म अक्षर आले । मळा वेगळे ब्रह्म कोंदले ।
म्हणऊन अक्षर दुणावले । स्तवनालागी ॥
द द्वैतावेगळा स्वहिंबपणे । यालागी द अक्षर लागले पाहणे ।
स्तुति वर्णिता कष्टली पुराणे । अहं धरिती तेवेळे ॥

शेख महंमदांच्या या आत्मप्रकटीकरणातून त्यांच्यावरील भागवत परंपरेचा आणि श्रीसंत ज्ञानेश्वर व एकनाथांचा प्रभाव स्पष्ट जाणवतो.

श्री संत शेख महंमदांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व आणि संतत्त्व अनुभवतांना त्यांचा त्रिविधतेने घडणारा वाङ्मयाविष्कार प्रत्ययकारीपणे जाणवतो. तत्त्वज्ञ म्हणून ते थेट राजयोगाचे धडे देतात आणि अद्वैत तत्त्वज्ञान स्पष्टपणे मांडतात. कवी म्हणून रसाळ कवित्व निवेदन करतात तर संत म्हणून सर्वाभूती परमात्मनचा साक्षात्कार घडवितात. अतिशय परखडपणे ते पाखांड खंडन

करतात. त्यांच्या पाखांड खंडनात्मक ताडनात समाजाला कर्तव्यकठोरतेने प्रबोध करण्याची क्षमता आहे. नवससायास, अंधविश्वास, भेदाभेद, शुद्धदेवतांची विकृत उपासना, यावर त्यांनी प्रखर प्रहार केले आहेत. अनाचार, दंभाचार आणि भ्रष्टाचार याविरुद्ध मने पेटविली आहेत. व्यक्ती, कुटुंब आणि समाज ज्ञानी झाला पाहिजे आणि एकात्मभावाने भूतमात्रांशी प्रेमपूर्वक व्यवहाराने वागला पाहिजे यासंदर्भातील त्यांची अध्यात्मिक चळवळ आधुनिक प्रबोधनकारांपेक्षाही आक्रमकपणे कार्यशील वाटते.

देवता असत्या सामर्थ्यपणें । तर तोंडावर कां मुतती श्वाने ।
प्रसिद्ध देखोनि झकलीं अज्ञानें । कनिष्ठ भजन करिती ॥

असे परखड पाखांड खंडन करताना त्यांच्या आक्रमकतेचा प्रत्यय येतो.

ज्या मुरळ्या करिती अनाचार । चालविती उन्मतांचे घरचार ।
त्यांस म्हणती लावी भंडार । आपुलिया हाते ॥

असा दंभस्फोट करतानाही ते पोटतिडकीने बोलत असतात.

‘सांडूनिया द्वैत तद्रूप जाहला’ असा भक्त ‘भलतिये जातीचा’ असला तरी तो वंद्य होय. ‘ब्रह्म जाणे तोचि सोवळा ब्राह्मण’ अशी त्यांनी ब्राह्मणाची व्याख्या केली आहे. ज्यांचा जन्म गर्भाच्या मुसेत झाला ते सर्वच मुसलमान होत अशी मुसलमानपणाची मानवस्वरूप व्याख्या केली आणि ‘अज्ञान अविंध, ज्ञान हो ब्राह्मण’ अशी स्पष्ट व्यवस्था सांगितली. अशा सुटसुटीत व्याख्या करून शेख महंमदांना लोकमानसातील भेद भ्रांती घालवायची होती. सर्वांसाठी परतत्त्व हे ज्ञान प्रस्थापित करून, लोकांना निष्काम कर्म तत्परतेसह अद्वैत अनुभूतीपर्यंत पोहचवायचे होते. ते तत्कालीन समाजव्यवस्थेत कठीण असूनही त्यांनी करून दाखविले. कवी अनिल म्हणतात,

अविंद महंमद । दंगला अभंगी ।
गोविंदाचा ठाव । सर्वांसाठी ॥

गोविंद ज्ञानाने अविंध गोविंदस्वरूप होतो; ‘शेख महंमद अविंध त्याचे हृदयी गोविंद’ असे म्हणून त्यांनी स्पष्ट केले आणि अनन्यभक्तीतील ‘डोळसपणा’ प्रबोधित केला आहे. म्हणूनच भागवत संप्रदायात संत शेख महंमद महाराजांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

*

सिद्धेश्वर संप्रदायाचे संस्थापक संत श्री स्वामी त्र्यंबकराज - देवळालीकर

तो कृष्ण देवाचा सुत । नावें भैरवु विख्यातु ।
भला ब्राह्मण साक्षांतु । यजुर्वेदि ॥२०॥
शाखा माध्यांजनि पवित्र । शुद्ध सांतत्य गोत्र ।
वंशवृद्धीस्तव पुत्र । इच्छिले तेणें ॥२१॥
तो राजयोगी ब्रह्मनिष्ठ । लोक संग्रहिकमिष्टु ।
सभाग्यसंपनु श्रेष्ठु । देवि धर्मि ॥२२॥
तो वंशवृद्धी विचारी । जाउनि तुळजापुरी ।
अनुष्ठानें सर्वेश्वरी । प्रसन्न केलि ॥२३॥
ते रात्री प्रत्यक्ष आली । तो येरा दुर्मि दाटली ।
यामाजिं फळें तिनि वोपीली । त्याच्या करी ॥२४॥
प्रथम फळ देतां करी । लिळा बोले सर्वेश्वरी ।
विद्या ज्ञान या भीतरी । भाग्य असे ॥२५॥
दुरसें फळ उचलिलें । भैरवांकरी वोपीलें ।
ते समयीं काय बोलिलें । जगन्माता ॥२६॥
हे फळ शुधांशु । याचा मानि तुं विस्वासु ।
शोभा पावैल वंसु । येणें फळें ॥२७॥
पुत्रु जालेयां केवळ । करी देखसी त्रिशूळ ।
ते ज्ञानगर्भ महाफळ । माझे वरद ॥२८॥
यावरि मौन्य धरुनि । तिजें फळ वोपीलें पाणि ।
पुनरपि प्रसन्नवदनी । अंबा बोले ॥२९॥
तिहिं फळा येक रसु । मधील तो माझा अंशु ।

याचा गर्भि प्रकाशु । योगनिधीचा ॥३०॥
असे जालेयां वरदान । एरें उघडीलें नयन ।
तवं ते माया निर्गुण । स्वरूपें जालि ॥३१॥
असो तो आलेयां स्वस्थानि । पुत्रु लाधला तिनि ।
नृसीहं त्र्यंबकु आणि । कौडन्य नामे ॥३२॥

त्र्यंबकराज 'बालबोध' (बालावबोध) या ग्रंथाच्या तिसऱ्या अर्थात उत्तर खंडातील 'संप्रदाय' या उल्लेखात २० ते ३२ अशा तेरा ओव्यांत भैरव कृष्ण देव यांचे पुत्र, ग्रंथलेखक, 'सिद्धसंप्रदाय' संस्थापक स्वतः श्री त्र्यंबकराज स्वामी महाराज यांनी आपल्या जन्माची कुळकथा अल्पाक्षरत्वाने परंतु स्पष्टपणे सांगितली आहे. या उल्लेखानुसार श्री स्वामी त्र्यंबकराज, आपण श्री महामाया पुर्णेश्वरी तुळजाभवानीचे अंशात्मक प्रसादात्मक अवतार असल्याचे स्पष्टपणे आपल्या शिष्यांना सांगतात.

नगर जिल्ह्याच्या राहुरी तालुक्यात प्रवरातीरी देवळाली प्रवरा या प्राचीन व समुद्रमंथन, अमृतप्राशन, राहुनिर्दलन या सुप्रसिद्ध पुराणकथांशी निगडित असलेल्या पुण्यग्रामात श्री स्वामी त्र्यंबकराजांचे समाधी मंदिर आहे. येथे त्यांचा सूक्ष्मस्वरूपात चिरंतन वास आहे, असे भाविक सांगतात. भारद्वाज गोत्री अंबावती माते हे, नृसिंह, त्र्यंबक आणि कौंडिन्य अशी तीनही मुले वाढू लागली आणि भवानीने भैरवाला सांगितल्याप्रमाणेच नृसिंह विद्या व्यासंगी विद्वान झाला. दुसरा त्र्यंबक, यांच्या हातावर खरोखरी त्रिशूल होता. तोच महामायेचा अंशावतार असल्याची खात्री पटल्याने भैरव त्या बालकाशी मोठ्या श्रद्धेने आणि आदराने वागू लागला. तिसराही ज्ञानी राजयोगी झाला. महामायेने सांगितल्याप्रमाणे तीनही पुत्रांमध्ये एकच वैराग्य आणि ज्ञानात्मकतेचा रस होता. यथावकाश तिघांचा व्रतबंध झाला. परंतु मुले लग्न करणार नाहीत ही आईवडिलांस भीती होती. तसेच घडले तरी भैरवनाथ वारल्यानंतर श्री स्वामी त्र्यंबकराजांनी गृहस्थाश्रम चालविला. श्री स्वामी त्र्यंबकराज यांस ज्येष्ठ बंधू नृसिंहाने राजयोगाचा उपदेश केला. तसेच तत्त्वज्ञ संन्यासी कमळाकर नावाचे एक गुरुही श्री त्र्यंबकांना भेटले. परंतु त्र्यंबकांचे समाधान झाले नाही. नंतर त्र्यंबकांनी वेद उपनिषदे, दर्शने, वर्णाश्रमातील अनेक विद्वान, यांचे मार्गदर्शन मिळविले व अभ्यास केला तरी सद्गुरुकृपेचे समाधान मिळाले नाही. मग त्र्यंबकांनी वडील भैरवनाथांप्रमाणे कुलस्वामिनी श्री तुळजाभवानीकडेच ज्ञानाचा हट्ट करण्याचे ठरविले. तीच सर्वप्रकारे ज्ञान देईल, असे त्यांना मनोमनी वाटले.

त्यांनाही श्री तुळजाभवानीचा वेध लागला. शक्ती शंकरांचे ध्यान लागले. भवानी शंकरांचे रात्रंदिवस चिंतन सुरू झाले. ध्यासपूर्वक भक्ती आरंभिल्यावर त्र्यंबकांनाही भवानीचा मोठा नाट्यमय स्वरूपात साक्षात्कार झाला. पाच वर्षांची अतिसुंदर, प्रसन्न व नटलेली कन्याकुमारी डोळ्यांना भासली. ती उजवीकडे प्रसन्नपणे उभी राहून तात्काळ म्हणाली, “हे त्र्यंबका, सप्तश्रृंग गडावर प्रत्यक्ष भवानीशंकर तुला तुझ्या ज्ञानमार्गाचे प्रसादकल दर्शन देतील. तेथे जाऊन लोह लाव. ध्यासपूर्वक भक्ती कर.” हे ऐकून श्री स्वामी त्र्यंबकराज सप्तश्रृंग गडी आले. प्रत्यक्ष भवानीचा येते वास असल्याने जगदोद्धारक श्री सिद्धेश्वर येते असणारच असा विचार करून त्यांचा ध्यान भक्तियोग सुरू झाला आणि श्री स्वामी त्र्यंबकराजांना प्रत्यक्ष सिद्धेश्वरांनी शक्तिपात घडविला. श्री स्वामी त्र्यंबकराव ज्ञानी सिद्ध स्वामी होऊन प्रगटले. त्यांनी स्वतःच ‘संप्रदाव’ प्रकरणात ७४ ते ८५ या ओव्यांत या दिव्य घटनेचे वर्णन केले आहे.

तें जालयां प्राप्त स्थान । नेमस्त ठेलों धरुनि ध्यान ।
तवं त्रुतीयेचि रात्री प्रसन्न । जाली अंबा ॥७४॥
पूर्वि ची वरू होता कांही । येथ संदेहो न पडेचि पांहि ।
ते महीशमर्दिनी हि । प्रसन्न जाली ॥७५॥
ते कृपावछल (कृपावत्सल) भवानि । करें स्पर्शलें वदनि ।
मति उठलि तेथुनि अकस्मात ॥७६॥
माग म्हणौनि देवी बोले । तो ब्रह्मज्ञान स्मरले ।
तत्समई ते चि मागीतलें । जगन्माते ॥७७॥
पांठि ब्रह्म शुचिन्हें स्थळें । अंबे निरोपीलीं सकळें ।
आणिक ही तयेवेळे । आश्चर्य जालें ॥७८॥
जो ब्रह्ममूर्ति आकारू । तो हि प्रसन्न जाला सिद्धेश्वर ।
मस्तकिं ठेविला करु । द्विजवेषें ॥७९॥
तेणेंदेवें त्रीलोचनें । मज उपदेशिली पांच वचनें ।
जेवि जेवि विस्तरली गहनें । ये ग्रंथभूमिके ॥८०॥
माहागुह्य निर्मलें । तेहिं केलीं प्रांजळें ।
येरेंही ज्ञाने सकलें । सांघीतली देवें ॥८१॥
पाठी प्रकाशु करुनि । कांहीं येक दाविलें लोचनी ।
जें भरले दिसे आजुनी दृष्टी श्रृष्टी ॥८२॥
मन सहित इंद्रिये सकळें । जालिं सुखपात्रें निर्मळें ।

याचा वेचु कोणहें काळें । नाहि तया ॥८३॥
या वरीचिल संतोषु । तो बोलैल कोण पुरुषु ।
जेथ प्रसन्न जगदिशु । आत्मा हरु ॥८४॥
प्रसन्न करिता भवानी । अयाचित जोडले शूलपाणि ।
फिटली सर्व सीराणि । अप्रयासे ॥८५॥

सिद्धसंप्रदायात, सिद्धमार्गात, नाथपरंपरेत आणि अर्थातच ज्ञानमार्गात म्हणजे योगमार्गात गुरुपरंपरेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. श्री स्वामी त्र्यंबकराव यांना प्रत्यक्ष भवानीशंकरांनी शक्तिपात घडविला म्हणजे प्रत्यक्ष सद्गुरुंकडून शक्तिपात झाला. त्यामुळे श्री स्वामी त्र्यंबकराज हे दिव्य सद्गुरु स्वरूपच झाले, असे म्हणता येते.

नाथ संप्रदाय आदिनाथ सद्गुरु शिवशंकरांनाच मानतात. त्यांचेच स्वरूप सद्गुरु दत्तात्रयांच्या रूपाने प्रकटले, असे मानतात व त्रिदेवांचे अद्वैत सिद्ध झालेल्या सद्गुरु दत्तात्रयांनी आदिनाथ मानतात. सिद्धसंप्रदायात भवानीशंकरांनाच सद्गुरु मानतात. त्यातही वैशिष्ट्य असे की, ‘भवानी’ उपासनेने ज्ञान झाले असे म्हणतांना शाक्तसिद्ध तंत्र आणि ‘शांकर’ किंवा ‘शूलपाणि’ सिद्ध तंत्र यांच्या अद्वैतातून ‘सिद्धसंप्रदाय’ सिद्ध झाला आहे, असे स्पष्ट प्रतिपादन श्री स्वामी त्र्यंबकराज करतात व या ‘भवानीशंकर’ सद्गुरुपातून सिद्धसंप्रदायाचे ज्ञान प्रकटले याची ग्वाही देतात. हे श्री स्वामी त्र्यंबकराजाचे सर्वथा वेगळेपणच मानावे लागेल. ऋषीपरंपरेत ही सिद्धता प्रत्यक्ष सद्गुरु त्रिदेव यांचेकडून ब्रह्ममार्गे लाभते असे दिसते. त्यामुळे संपूर्ण कुळाला अकुळ्याचे ज्ञान घडवून अद्वैत साधण्याचा मार्ग लौकिकातून प्रशस्त करावयाचा या परंपरेशी श्री स्वामी त्र्यंबकराज जवळ जातात.

श्री माऊली ज्ञानेश्वरांच्या नाथपरंपरेने अलौकिक ज्ञान लौकिकात नारदीय भक्तियोगाने सिद्धीस जाण्याचा मार्ग मोकळा केला तरी स्वतंत्र ज्ञानमार्ग म्हणजे हटयोग किंवा राजयोग किंवा ध्यानयोगाची परंपराही जागविली आणि एकप्रकारे अध्यात्मज्ञानाची लोकनिष्ठ मांडणी केली. त्या पाठोपाठ श्री संत एकनाथांनीही श्री ज्ञानेश्वरांचाच मार्ग चोखाळला. ‘भक्ती’, ‘ज्ञान’ या दोन्ही मार्गावर प्रकाश टाकला. परंतु या प्रक्रियेत स्वतंत्रतः सिद्धपरंपरेकडे दुर्लक्ष झाले होते. श्री एकनाथांच्याच समकालीन श्री त्र्यंबकराज स्वामींनी ‘सिद्धेश्वरसंप्रदाय’ स्थापन करून ‘ज्ञान’ योगाकडे स्पष्टपणे लक्ष वेधले आणि प्रत्यक्ष भवानी शंकरांकडून मिळालेले अष्टांगयोग मार्गाचे ज्ञान आपल्या सर्व शिष्यांना, साधकांना

‘बालावबोध’ किंवा ‘बालबोध’ या ग्रंथातून खुले केले, असे प्रतिपादन ‘बालबोध’ ग्रंथ संपादित करून प्रसिद्ध करतांना संपादक श्री. गोविंद काशिनाथ चांदेकर यांनी स्पष्ट केले आहे. ‘सार्थ बालबोध’ असे संपादन करतांना मी स्वतःही याच महत्त्वाच्या गोष्टीकडे लक्ष वेधले आहे. ‘संप्रदायातन स्वामी लिहितात, ‘देशी वचनाचा वेचीवा । तो हा जाला रासींवा । संस्कृताचा गोडिवा येथे आहे ॥१४२॥’ मराठी मधून मोठ्या आत्मविश्वासाने श्री स्वामी त्र्यंबकराज श्री संत ज्ञानेश्वर, श्री संत एकनाथ आणि उत्तरकालीन संत श्री शेख महंमद बाबा आणि श्री समर्थ रामदास यांची आठवण करून देतात. ‘योगशास्त्र’ मंडित करण्यासाठी ओवीछंदाचा उपयोग करूनही सूत्रबद्धता व सिद्धान्त मंडनात कोठेही संदिग्धता येत नाही, असा हा योगशास्त्र मांडणारा ग्रंथ होय.

गो. का. चांदोरकर श्री स्वामी त्र्यंबकराजांच्या संतअवतार कार्य गौरवपर लिहितात, ‘या बुद्धि ब्रह्मीं असे । लोकसंग्रही सदा वसे । सोडनें मोडनें नसे । ठायि होनी ॥’ श्री स्वामी त्र्यंबकराजांना शक्तिपात घडल्यानंतर सर्व लोकांना सदगुरुप्राप्ती घडविणे, योगमार्गी करणे एवढ्याच ध्यासाने श्री त्र्यंबकराज स्वामींनी ‘सिद्धसंप्रदाय’ सुरू केला आणि त्यासाठीचा प्रमाणग्रंथ म्हणून बालबोध मांडला.

‘बालावबोध’ किंवा ‘बालबोध’ ववयांत प्रतिपादन केलेल्या विषयांचे स्थूलदृष्ट्या पाच विभाग करता येतात. पहिला वेदांत पारिभाषिक शब्दांचा विवेचन; यांत ब्रह्म व प्रपंच यांचा विस्तार असल्याने यास नित्यानित्यवस्तु विवेक असेही म्हणता येईल; दुसरा ‘अष्टांगयोगन यांस त्र्यंबकराजांनी ‘षडांगयोग’ असे म्हटलें आहे. कारण प्रथमचीं अंगे जी यम व नियम, त्यांची यात गणना केलेली नाही; तिसरा लोकभ्रम; यांत प्रतिमापूजन, खेचरोत्पत्ति, यांचे निरनिराळ्या भूमिकेचे दृष्टीने विवेचन केलेलें आहे; चौथा विभाग मतमतांतर निरसन; व पाचवा महावाक्य प्रबोध; यांत नैष्कर्म्याचा ही अंतर्भाव होतो.’ हे पाच भाग गो. का. चांदोरकरांनी ग्रंथाचे संपादन करतांना केले आहे. ‘बालबोध’ हे नाव ग्रंथास देतांना त्र्यंबकराज म्हणतात, ‘भेदु तेवढे बालपण’ भेद बुद्धि म्हणजेच बालपण होय. ‘अद्वैत’ ‘अभेदता’ म्हणजे परिपक्वता होय. म्हणून ‘अभेदी बोधप्रमाण’ हे सूत्र होय. शकानुसार या ग्रंताचा काळ १५ वे शतक ठरतो. हा ग्रंथ ‘आद्यखंड’, ‘मध्यखंड’ आणि ‘उत्तरखंड’ असा तीन खंडात मिळून ४३ विषयांवर भाष्य आहे. उत्तरखंडातील ब्रह्मसाक्षात्कार, वासनानिरसन, स्वधर्मपालन योग, शिष्यप्रबोध आणि संप्रदाव हे संप्रदायाच्या

व लोकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे विषय येतात. साद्यंत ‘षडांगयोगशास्त्र’ असे या ग्रंथाचे स्वरूप असून, सिद्धेश्वरसंप्रदायाचा हा मूलाधार ग्रंथ आहे. संप्रदाय संचालन आणि अज्ञान निरसन यासाठी गुरु-शिष्य संवाद रूपाने ग्रंथ मांडण्याची प्राचीन परंपरा अवलंबिली आहे. शिष्यांची फारशी नामावली जरी दिलेली नसली तरी विज्ञानानंद, कमळानंद, चिन्मयानंद अशी काही नावे येतात. लक्ष्यवेधक म्हणजे कवि निरंजन माधवांनी दत्तसंप्रदायातील गुरुंप्रमाणे सिद्धेश्वरसंप्रदायाचा स्वीकार व अनुसार केला होता हे लक्षात घेण्यासारखे.

‘बालावबोध’ किंवा ‘बालबोध’ या सिद्धेश्वरसंप्रदायाच्या ग्रंथाचा श्री रामदासांच्या दासबोधावर विलक्षण प्रभाव आहे असे जाणवते. विशेषतः ज्ञानसाधना आणि पंचिकरण, सिद्धलक्षणे आणि एकूणच योगशास्त्र विवेचनावर हा प्रभाव जाणवतो. श्री स्वामी त्र्यंबकराजांचे समाधीमंदिर देवळाली प्रवरा येथे असून येथे त्र्यंबकराजांना संत म्हणून अनुसरलेही जाते. त्र्यंबकस्वामींच्या नावाने असलेल्या ट्रस्टच्या माध्यमातून पारायण, दिंडी, अनुष्ठान आदि सोहळे केले जातात. योगशास्त्र अवगत करण्यासाठी श्री स्वामी त्र्यंबकराज यांचा हा ग्रंथ अत्यंत मौलिक असा ग्रंथ आहे.

*

भगवद्भक्तांसवे 'श्रीपूर (श्रीगोंदा) खंडातील सिद्धसंतपरंपरा' सहवास आणि पृथ्वीप्रदक्षिणा अनुभूती घडविणारे श्री भगवतभक्त पू. एकनाथ महाराज जोशी श्रीगोंदेकर

पू.स्व. अनन्यभक्तिसाधक एकनाथ सदाशिव जोशी 'श्रीपूर महात्म्य' सांगत अध्यात्मनगरीत घेऊन जातात. महाराष्ट्रात दक्षिण काशी म्हणून ओळखली जाणारी अनेक तीर्थक्षेत्रे आहेत. स्कंदपुराणातील काशीखंडात काशीनगरीचे अलौकिक महात्म्य सांगितले आहे. भारतीय परंपरेत काशीक्षेत्राचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. तेवढेच महत्त्व आपल्या अध्यात्मिक पर्यावरणातून प्रसिद्ध करणाऱ्या नगरांना अथवा तीर्थक्षेत्रांना काशी क्षेत्राएवढे महत्त्व पुण्यसंपादन आणि मोक्षसाधन लाभले. पू. एकनाथशास्त्री आपल्याला 'श्रीपूर' या क्षेत्रात घेऊन जातात आणि काशीक्षेत्री पावन झाल्याचे श्रेय आपणास देतात.

श्री संत एकनाथ कालापासून श्रीपूर अर्थात श्रीगोंदानगरी संतांच्या मांदियाळीने गजबजून गेली. त्यांचे कीर्तन करणारे स्व. एकनाथ जोशी हे ही सद्गुरु संगे सद्गुरु संतच ठरतात. संतांमध्ये अग्रणी म्हणून श्री ज्ञानदेव व श्री तुकाराम या संत मालिकेत मानाचे पुष्प ठरलेले श्री सिद्ध संत शेख महंमद महाराज यांच्या समकालीन व उत्तरकालीन श्रीपूरक्षेत्री अनेक सिद्धसंत झाले. त्यामध्ये श्री पांडुमुनी, श्री सद्गुरु नारायण महाराज, श्री सद्गुरु कृष्णानंद महाराज, श्री संत गोविंदा चांभार, श्री संत महंमद महाराज, तांबोळी महाराज, श्री संत संतू महार (चिंभळेकर), श्री सद्गुरु प्रल्हाद महाराज, श्री सद्गुरु राऊळबुवा, श्री सद्गुरु गोधड महाराज, श्री सद्गुरु आत्माराम महाराज आणि संत पंढरीनाथ महाराज या संतमंडळींचा गुरुसेवास्वरूप परिचय 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथात घडतो. श्रीगोंदा तीर्थक्षेत्री श्री शेख महंमद महाराजांबरोबर या संतांचे

दर्शन घडते. त्याचबरोबर उत्तर कालातील श्री संत केणे महाराजांचेही दर्शन घडते. 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथाला प्रस्तावना लिहिणारे प्रा.डॉ. बाळासाहेब बळे श्री संत शेख महंमद महाराजांच्या ग्रंथसंपदेविषयी जसा उल्लेख करतात तसा अन्य कोणाही संतांच्या रचनांचा उल्लेख करित नाहीत. श्रीपूर महात्म्यातही तसा उल्लेख नाही. या सर्व संतांच्या अभंग, ओव्या इ. रचना किंवा ग्रंथरचना याविषयी मौखिक परंपरेतही काही माहिती आहे. परंतु प्रत्यक्ष उपलब्ध होत नाही. गोदड महाराजांनी विपुल साहित्यनिर्मिती केली. ते साहित्य कर्जत येथे त्यांच्या भक्तांनी जतन केले आहे. ते प्रसिद्धीची वाट पाहत आहे. मात्र या सर्व संतमंडळींच्या स्वतंत्र जन्मतिथी, समाधीतिथी याप्रसंगी विशिष्ट निमित्ताने यात्रोत्सव, पालखी-उत्सव किंवा रथोत्सव होतात. उदाहरणार्थ मुळात श्रीगोंदा परिसरातील सद्गुरु गोदड महाराज यांचा रथोत्सव कर्जत या अहमदनगर जिल्ह्यातील तालुक्याच्या गावी आषाढ वद्य एकादशीला होतो. पंढरपूर यात्रेला गेलेली वारकरी मंडळी वद्य एकादशीला आळंदी, नेवासा, पिंपळनेर अशा आपल्या विशेष सद्गुरुस्थानी येतात. तशीच गोदड महाराजांच्या दर्शनाला येतात. त्या दिवशी साक्षात पांडुरंग श्री गोदड महाराजांच्या भेटायला तेथे येतात अशी आख्यायिका आहे. येथील रथयात्रेला पंढरपूर यात्रेएवढेच महत्त्व भक्त व ग्रामस्थ देतात. अशा प्रकारे वर उल्लेखित प्रत्येक सद्गुरुचे पारंपरिक सेवक, उपासक भक्त आहेत.

श्रीपूर तीर्थक्षेत्री वैकुंठस्थित श्री विष्णूंचा एक निःस्सीम भक्त विधिलिखिताप्रमाणे कलियुगाच्या आरंभी पांडू या नावाने प्रकट झाला. त्याचे प्राकट्य ज्या क्षेत्री झाले ते क्षेत्र सरस्वती नदी तीरावरील आजचे श्रीपूर किंवा श्रीगोंदा होय. मी लिहिलेल्या 'पांडुरंग गाथा' ग्रंथातून श्रीपुरातील प्राकट्य कथा या ग्रंथात स्वतंत्र दिली आहे.

ज्या गोविंदाच्या भारावरून श्रीगोंदा असे ग्रामनाम आले त्याची कथा अशी- गोविंदा चांभार मोठा शिवभक्त होता. त्याला एक यात्रेकरू भेटला. हा यात्रेकरू काशीला जात होता. त्याचा मुक्काम पडला. गोविंदाने त्याला शिधासामुग्री दिली. हवे नको विचारपूस केली आणि एक पैसा देऊन आपल्या नावे गंगेत अर्पण करण्यास सांगितले. पुढे तो काशीस गेल्यावर गंगास्नान आटोपल्यावर ओलेता असतांनाच गंगामाईस नमस्कार करून म्हणाला, श्रीगोंद्याच्या गोविंदाने हा पैसा दिला आहे तो स्वीकारावा. गंगामाईने दोन्ही हात पुढे करून पैसा घेतला आणि काकण काढून त्यास दिले आणि गोविंदाला

नेऊन देण्यास सांगितले. त्या यात्रेकरूने काकण नीट बांधून ठेवले. गोविंदाला द्यायचे ठरविले. परंतु वाटेत अडचण आली. त्याने कंकण सराफाकडे मोडले. सराफाने हे अमूल्य काकण पाहून राजाला भेट दिले. राजाने राणीस दिले. राणाने जोडीचे कंकण मागितले. राजाने सोनाराला घडवायला सांगितले. सोनाराने असमर्थता दाखवून ज्याच्याकडून मिळाले त्याच्याकडे मागायला सांगितले. सराफाने यात्रेकरूचे नाव सांगितले. शिपायांनी यात्रेकरूला शोधून राजासमोर उभे केले. यात्रेकरूने सर्व हकिकत सांगितली. तेव्हा राजा सर्वासह श्रीगोंदाला आला. गोविंदा चांभाराला भेटलाय जोडीचे कंकण मागितले. सर्वासमोर चांभार काथवटीकडे गेला. काथवटीतील पाण्याला गंगा मानून मनोभावे प्रार्थनी केली. काथवटीतून दोन हात वर आले. त्यातील एका हातात कंकण नव्हते. दुसऱ्यात कंकणाच्या जोडीचे कंकण होते. सर्वांची खात्री पटली. मिळालेले कंकण, कंकण नसलेल्या हातात घातले. दोन्ही कंकणासह गंगा माता अंतर्धान पावली. गोविंदा खराच भक्त आहे याची खात्री पटली. त्याच्या गौरवासाठी श्रीपूरचे 'श्रीगोंदा' असे नाव ठेवले. श्रीपूरचे नाव भक्तासाठी बदलले. श्री विष्णूंनी जसे स्वतःस पांडुरंग म्हणवून घेतले तसे लक्ष्मीदेवींनी वसवलेल्या श्रीपूरला चर्मगोंदे नाव स्वीकारले.

सिद्धसंत प्रल्हाद महाराज हे श्रीगोंदास्थित सिद्धसंत होत. योगभ्रष्ट म्हणूनच प्रकटल्याने परिपक्व दशा प्राप्त होताच सिद्धस्वरूप प्रकटले. संसाराचा त्याग केला. नृसिंह कुलदैवत असलेले हे घराणे वडील बादशहाचे दिवाण. नीरा नरसिंहपूर येते जाऊन पुत्रप्राप्तीसाठी तप केले. साक्षात दृष्टांत झाला. हातात आराध्य कुलदैवतेची मूर्ती दिली. जागे झाल्यावर स्वप्नातली मूर्ती प्रत्यक्ष हातात दिली. स्वप्नातील मार्गदर्शनाप्रमाणे मूर्तीची आराधना सुरू केली आणि नोकरीत रजू झाले. वर्षभरातच पुत्रप्राप्ती झाली. त्या मुलाने अगदी बादशहांसह सर्वांना आकृष्ट केले. तरुणपणी वडिलांबरोबर दरबारात काम करू लागला. बादशहाने वडिलांच्या जागी प्रल्हादास दिवाणीची वस्त्रे दिली. त्याआधीच प्रल्हादाचा विवाह होऊन कन्यारत्नही झाले होते. कन्या उपवर होताच विवाह केला. तथापि ती लगेचच विधवा झाली. त्याच सुमारास पुत्रप्राप्तीही झाली होती. घरावर आलेल्या आपत्तीच्या काळात प्रल्हाद महाराज रजेवर असतांना; बदली काम करणाऱ्या दिवाणाने खजिन्यातील धन लंपास केले. ओरडा जाला. आळ प्रल्हादावर घातला. त्याच पैशात प्रल्हादाने गावजेवणे केली असा आरोप झाला. प्रल्हादाला बोलावणे पाठवले. प्रल्हाद पूजा करीत होते. पूजा करून

येतो असा निरोप पाठविला. बादशहाने असाल तसे येण्याचा उलट निरोप दिला. प्रल्हाद तात्काळ दरबारी आले. कोपलेल्या बादशहाने तात्काळ पैसे भरण्यास सांगितले. प्रल्हादाने पैशाचा भरण करून राजीनामा दिला. देवापुढे लेखणी अर्पण केली. देव संबलळित घेऊन बाळंतिणीच्या खोलीत आले. पत्नीला हकिकत सांगितली. सर्व प्रपंच पत्नीवर सोपवून ते संन्यास घेण्यास निघाले. पत्नीने अनुगामिनी होण्याचा निर्धार केला. नऊ वर्षांची विधवा व बाळ यांसह प्रल्हादांनी घर सोडले. घरावर तुळशीपत्र ठेवले. वर्षभर वाट फुटेल तिकडे फिरले. पत्नी वारली. मुलाला विधवा बहिणीवर सोपवून निघाले. त्या विधवेस तात्काळ पान्हा आला. तिने काही दिवस सांभाळले. तीही निवर्तली. मुलाला घेऊन महाराज काष्टीस आले. मारुती मंदिरात एक रात्र काढली. दुसऱ्या दिवशी एक बाई भेटली. तिने घरी बोलावले. तिच्याबरोबर घरी जातात तो त्या घरात एक मूल मृतावस्थेत दिसले. प्रल्हाद महाराजांनी त्या मृत मुलास आपल्या पुत्राबरोबर खेळण्यास हाक मारली. ते मूल जिवंत होऊन खेळू लागले. बाईने स्वयंपाक केला, जेवायला वाढले. तिला लक्ष्मी-नृसिंह पंक्तीला असल्याचा भास झाला. महाराजांचा सिद्धाधिकार कळला. तेव्हा तिला मार्गदर्शन करणाऱ्या बाईचे स्मरण झाले. तिनेच तिला प्रल्हादांकडे पाठविले होते. पुढे त्या बाईवर पुरुषोत्तमास, सयाजी समवेत सोपविले आणि महाराज नरसिंहपूरला आले. तप आरंभले तेव्हा स्वप्नात श्रीपूर श्रीगोंदात वास्तव्याची आज्ञा झाली. मध्ये काष्टीस काही दिवस राहून श्रीगोंदास आले. श्रीगोंदात पद्मतळे म्हणून पद्मावतीचे स्थान आहे. तेथे काही दिवस राहिले. शेख महंमद त्यांच्या भेटीस गेले. लोकांनी घर बांधून दिले. मग श्रीगोंदात त्या घरी राहू लागले. या स्थाना प्रल्हाद महाराजांचे अनेक चमत्कार घडले. उदा. समुद्रातील बुडती नाव श्रीगोंदात राहून तारणे इ. काष्टीच्या निराबाई वारल्या. महाराजांना देह ठेवावासा वाटला. शिष्याकडे सिद्धेश्वर देवस्थानाकडे निरोप पाठविला. शिष्याला तेथे प्रत्यक्ष शिवस्वरूप धिप्पाड पुरुष दिसला. शिष्य निरोप सांगायला विसरला. शंकरांनीच उलट त्याचे हाती निरोप दिला. समाधीसाठी जागा दाखविली. ते शंकर पुन्हा वेशीजवळ दिसले. महाकाय स्वरूपातील शिव याहून तो शिष्य बेशुद्ध पडला. पुन्हा शंकरांनी दिलेला निरोपही विसरला. प्रल्हाद महाराजांनीच मग एकादशीस सिद्धेश्वराच्या डाय्या बाजूस समाधीस्थान दिल्याचे सांगितले. महाराज त्याच दिवशी गेले. लोकांनी समाधी उत्सव केला. दुसऱ्या दिवशी गीता, पादुका व माळ सावडतांना सापडली. त्यातील पादुका श्रीगोंदे

मंदिरात व माळ गीता काशीत अशी दोन स्मारके झाली. पुरुषोत्तमास माळ गीता देऊन प्रल्हाद महाराजांची गादी सुपूर्द केली. तेही सिद्ध झाले. त्यांनी काशीत जाऊन जलसमाधी घेतली. अशी कथा श्रीपूर महात्म्यात दिली आहे.

सोनारीचे राऊळनाथ श्रीगोंद्यात आले. मठात उत्तरेकडील पटांगणात चबुतऱ्यास बळदाकार वाट आहे. बळदात खोल बारा शिवलिंगे आहेत. बहुधा राऊळनाथांनी ती उपासनेकरिता स्थापन केली असावीत. तेथे समाधीजवळ गणपती आहे.

गोदडनाथांच्या मठात सोट्याचे प्रसिद्ध झाड आहे. त्यांच्या हातात नित्य सोटा असे. तो जमिनीत रोवला. त्याला पालवी फुटली अशी आख्यायिका आहे.

एकूण प्रल्हाद व त्यांचे पुत्र पुरुषोत्तम व शिवराम, राऊळनाथ व गोदडनाथ हे सर्व नाथसंप्रदायी सिद्धसंत असावेत असे दिसते.

प्रल्हादांच्याच गादीवर उत्तराधिकारी म्हणून जयराम आरूढ झाला. त्यांना पंढरपूर येथील कृष्णामाईचा उपदेश होता. कृष्णामाई माऊलींना अयोनिबंध प्रल्हाद व नारायण अशी दोन अर्भके पारावर सापडली. प्रल्हादांचेच टोपण नाव बाबाजी. पुढे बाबाजी, नारायण महाराज दोघेही सिद्ध संत झाले. या दोन्ही संतांच्या अनेक चमत्कार कथा आहेत. बाबाजी व नारायण महाराज नित्यपूजा इ. करित. यांची परंपरा वंशाने सुरू आहे.

नारायण महाराजांना सद्गुरु केणे महाराजांचा उपदेश लाभला होता असे दिसते. केणे महाराजांच्या काळातच संतुमहार चिंभळकर श्रीगोंद्यात वास्तव्यास होता. तोही केणे महाराज व सिद्धसंत परंपरेच्या कृपेने सिद्धसंत झाला. त्या सिद्धसंत संतु महाराजाला श्रेष्ठ प्रतिष्ठित अधिकारीही मनोभावे शरण गेले. याच सुमारास वेडामहंमद हाही एक सिद्धसंत उदयास आला. तो तांबोळी होता. त्याचेही अनेक चमत्कार घडले. तो भरदुपारी सूर्यसन्मुख तासन्तास त्राटक करी. वेडा ममद्या सिद्ध असल्याची ग्वाही नारायणरावांसमोर खुद्द अक्कलकोट स्वामींनीही दिली. स्कंदपुराणातील काशीखंडाप्रमाणे श्रीसद्गुरु संत एकनाथ जोशी यांचा हा श्रीपूरखंड म्हणता येईल, असे मत डॉ. बळे यांनी मांडले ते यथोचित होय.

*

संत निळोबाराय पिंगळनेरकर

अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यात पिंगळनेर गाव आहे. हे गाव प्रतिपंढरपूर म्हणून ओळखले जाते ते संत निळोबारायांमुळे. पंढरपूर, आळंदी येथील वारी परंपरेप्रमाणे पिंगळनेरच्या वारीला महत्त्व आहे. प्रतिवर्षी लाखो वारकरी पिंगळनेर येथे येऊन; निळोबारायांना भेटतात आणि पारणे फेडतात.

जगद्गुरु तुका अवतार नामयाचा । संप्रदाय सकळांचा येशुनिया ॥

निळा म्हणे मज उपदेश केला । संप्रदाय दिला सकळ जना ॥

निळोबा मुकुंदपंत पिंगळनेरकर-कुलकर्णी यांना जगद्गुरु संतश्रेष्ठ तुकारामांनी उपदेश केला. संत नामदेवांपासून चालत आलेली 'अभंग' भक्ती संप्रदाय परंपरा, निळोबांचे हाती सोपविली. निळोबांनी तुकारामांच्या अनुग्रहाने नामदेवांची 'शतकोटी तुझे करीन अभंग', ही प्रतिज्ञा पूर्ण केली. भागवत मंदिराच्या कळसाला झळाळी दिली; अशी वारकऱ्यांची भावना आहे. म्हणूनच पाच संतांमध्ये निळोबांचा अंतर्भाव केला आहे. निळोबांच्या जन्म-मृत्यूच्या निश्चित नोंदी उपलब्ध होत नाहीत. संप्रदाय मान्यतेप्रमाणे त्यांचा जन्म १६७६ आसपासचा मानला जातो. निळोबारायांचा समाधीकाळ सन १६८९ किंवा १६९९ असावे असेही नोंदविलेले वाङ्मयेतिहासात आढळते. सन आणि शके यातही संभ्रम झालेला दिसतो. मात्र बहुधा ही शकाची नोंद असावी; कारण सन १७५० मध्ये त्यांनी कुळकर्णी वतन सोडल्याची नोंद डॉ. सु. प्र. कुलकर्णी या त्यांच्या वंशातील संशोधकांनी केली आहे. त्यांच्या अभंग रचनेच्या कार्याविषयी दुमत आढळत नाही. निळोबांनी आजन्म नामभक्तीचा मार्ग सर्वांसाठी खुलेपणाने अनुसरला.

नामचिंतनें जडली प्रीती । भगवद्भावना सर्वाभूती ॥१॥

हेचि परमार्थ साधन । मुखी नाम हृदयीं ध्यान ॥२॥

विषयभोगीं विलोपिता । मोह न बाधी त्या ममता ॥३॥

निळा म्हणे निज ध्यासें । झाले मुक्त शुका ऐसे ॥४॥

केवळ नामभक्तीनेही जीवनमुक्त होऊन अद्वैत साधता येते असा विश्वास निळोबारायांनी जागवला. निळोबारायांनी सुमारे सोळा हजार अभंग लिहून, तुकोबांच्या संस्काराला समाजमनापर्यंत भिडविण्याचे काम केले. निळोबारायांनी तुकारामांची सांगी प्रबोधकपणे सर्व जातीजमातीपर्यंत पांडुरंगभक्तीचा मार्ग पोहोचावा आणि समाजातील जातीपातीच्या भिंती नाहीशा होऊन अवघा मानव परमेश्वर स्वरूपात एकरूप असल्याची जाणीव व्हावी असा प्रयत्न निळोबारायांचा दिसून येतो.

शिंपी सोनार चांभार । ब्राह्मणादि नारीनर ॥

हरीच्या कीर्तने हरीचे भक्त । होऊनि ठेले जीवन्मुक्त ॥

सुतार कुंभार यवन । अंत्यजादी हीन जन ॥

निळा म्हणे क्षेत्री शुद्ध । वैश्यही पावले मुक्तिपद ॥

नामभक्तीच्या माध्यमातून जातीविहीन, एकात्म मानवी समाज साकारतो अशी श्रेष्ठ सांगी निरोपिली.

संत परंपरेतील संत चरित्रांप्रमाणे निळोबांच्या संदर्भात सुद्धा भक्तियोगसामर्थ्य दाखविणाऱ्या चमत्कार कथा आहेत. हाताने बुक्का लावून रामचंद्र पाटलांचा महारोग बरा केला. मुलीच्या लग्नात पांडुरंगाने स्वतः पाणी भरले. आडातून पोहऱ्याने तूप काढून पुरविले. खोकर येथील गरीब विधवेच्या घरी सहस्रभोजनाचा चमत्कार घडवून; विष्णूभक्ताला अन्नदान करण्याचे महत्त्व पटविले. एक निळोबा जेवून उठतात तो उष्टे काढताना पत्रावळी मागोमाग हजारो पत्रावळी निघाल्या. अशा अनेक कथा असल्या तरी ती केवळ लोकश्रद्धा होय. निळोबारायांना भगवद्भक्ती आणि लोकसेवा महत्त्वाची वाटे.

खेळवी चालवी । हाती धरोनी नाचवी ।

ऐसी कृपेची ओतली । माझी विठाई माऊली ॥

अशा श्रद्धापूर्ण मनोवृत्तीने निळोबांचा प्रपंच आणि परमार्थ सुरू होता. कुळकर्णीपण वक्तशीर आणि नेटकेपणे सांभाळायचे तरी अंतरीचा परमार्थ भोगायचा अशी त्यांची सारणी होती. कुळकर्णीपण भक्तीआड येते म्हणताच त्यांनी त्याचा त्याग केला. मुक्त झाले. आपली प्रतिभा केवळ भक्ती, प्रेम आणि कृपा यामुळे बहरते अशी निळोबांची धारणा होती-

तुमच्या कृपामृतजळी । माझी वचनवल्ली अंकुरली ॥

म्हणूनच निळोबा कृतज्ञपणे म्हणतात-

येऊनिया कृपावंते । तुकयास्वामी सद्गुरूनाथें ॥१॥

हात ठेविला मस्तकी । देऊनी प्रसाद केले सुखी ॥२॥

माझी वाढविली मती । गुण वर्णावया स्फूर्ती ॥३॥

निळा म्हणे मी बोलता । दिसे परि त्याची सत्ता ॥४॥

संत तुकोबारायांच्या प्रभावळीत निळोबारायांचा अधिकार मोठा. निळोबाराय तुकारामांचे शिष्य तर होतेच, परंतु वंशपरंपरेतील चौदा टाळकऱ्यांपैकी ते एक टाळकरी होते. त्यांची तुकारामांशी अनन्यता एवढी की तुकारामांचा अनुग्रह मिळावा म्हणून त्यांनी ध्यास घेतला. बेचाळीस दिवस इंद्रायणीकाठी अन्नपाणी वर्ज्य करून; तुकारामांचा जप करित, प्राणत्यागाची तयारी केली. त्यांचे उपोषण सोडविण्यासाठी स्वतः पांडुरंग सरसावले. तेव्हा त्यांनी पांडुरंगालाही लडिवाळपणे खडसावले-

येथे तुजलागी बोलविले कोणी ।

प्रार्थिल्या वाचोनि आलास का ॥१॥

प्रल्हादा कैवारी दैत्यासी दंडाया ।

स्तंभी देवराया प्रगटोनी ॥२॥

तैशापरी मजला नाही बा संकट ।

तरी का फुकट श्रम केला ॥३॥

निळा म्हणे आम्ही नोळखूच देवा ।

तुकयाचा धावा करीतसो ॥४॥

संत परंपरेप्रमाणे निळोबांनी लोकछंदांनाच, लोकशिक्षणाचे सोपेसाधे साधन केले. ओवी, अभंग, रूपके, गौळणी आदि प्रकारच्या छंदांतून त्यांनी नामसंकीर्तनात लोकमानसाला लोळवून सुसंस्कारित केले. सामाजिक प्रबोधन करताना तुकारामांना अभिप्रेत असलेली अध्यात्म ज्ञानसाधना निळोबारायांनी लोकांना घडविली. हे निळोबारायांचे परंपरेतील श्रेष्ठपण होय. मोठ्या नाट्यात्मक कल्पनेने निळोबा हरिनामरूपी ब्रह्मानंदप्राप्तीचे बीजमहात्म्य सांगतात. सर्व संत एकांतात विचारविनिमय, चर्चा, संशोधन चिकित्सा करण्यासाठी बसले. सर्व तत्त्वज्ञान सिद्धांतांचा ज्ञानात्मकतेने परामर्श घेतल्यानंतर सर्व सिद्धांतांचा सारांश म्हणजे हरिनाम आहे, यावर त्यांचे एकमत झाले. हे हरिनाम सर्व पापांचा नाश करणारे, उत्तम, अधम, चारीवर्ण, स्त्री पुरुष या सर्वांना नामोच्चाराने अधिकार असलेले, ओठाने उच्चार, दृष्टीने मूर्ती दर्शन केले तरी परब्रह्म असल्याच्या अनुभूतीला पुष्टी मिळते आणि मनःशांती किंवा

जीवनमुक्ता प्राप्त होते. हरिअंगी अर्थात नामात एवढे सामर्थ्य आहे की; हरीला पाहून प्रत्यक्ष काळ भयभीत होतो, अढळ वैराग्य प्राप्त होते. मायामतेने प्राप्त झालेली लिप्तता अर्थात मलीनता नाहिशी होते. महादोष नाहिसे होतात. अहंकार गळून पडतो आणि दोन्ही कुळांचा उद्धार होतो. अर्थात सासरमाहेर, इहलोक, परलोक या ठिकाणी उद्धार होतो. पापपुण्य कल्पनाच वाटते. वृत्तीला तदृपता प्राप्त होते. जगत दृश्यभाव दृष्टीत राहात नाहीत. अवधी सृष्टी ब्रह्मानंदाने कोंडून जाते; म्हणूनच हरिनामरूपी बीज केवळ ओठात ठेवले तर हे सारे प्राप्त होईल असे निळोबाराय सांगतात.

नामचिंतने जडली प्रीती । भगवद्भावना सर्वाभूती ॥१॥

निळा म्हणे निज ध्यासें । झाले मुक्त शुका ऐसे ॥२॥

केवळ संतसंगतीने त्रिताप नाहिसा होतो. सत्संगाने अवधी दुःखे वारतात हे सांगतांना निळोबाराय ओव्या गातात-

भूती उपद्रव दिधला । ताडिला अथवा निस्तेजिला ।

तेणें चित्ती दाहजाला । आधिभोतिक बोलिला तो ताप ॥१॥

देही प्रगटे रोगव्याधी । तेणे आहाळिली तापे बुद्धी ।

लोळे न पुरे दुःखावधी । आध्यात्मिक त्रिशुद्धी तो ताप ॥२॥

दैवें अतिवृष्टी कां अनावृष्टी । राजीके लुटिले झाला कष्टी ।

आगीने जळाला नावरे संकटी । तो आधिदैवे ताप बोलिजे ॥३॥

ऐसे त्रिविध ताप संतसंगती । विवेक श्रवणे विलया जाती ।

म्हणोनी कीर्तनी बुद्धीमंती । अवश्य श्रवणार्थ बैसावे ॥४॥

निळा म्हणे होईल लाभ । ब्रह्मानंदा निघती कोंभ ।

प्रसन्न होऊनि पदनाभ । शीतल करी सर्वार्थी ॥५॥

अध्यात्म ज्ञानप्रबोधकता निळोबांच्या ठायी अनिवार्य होऊन प्रकटते. मार्गात संत वहिवाटीवरून चालताना निळोबाराय सहचऱ्यांना प्रकटपणे सांगतात-

फुटले धरण आला लोंढा । नावरे तोंडा माझीया तो ॥

कृपाधने वृष्टी केली । वाचा गर्वित्रली बोधवरे ॥

प्रतीती विद्युल्लता झळकती । थेंबुटे पडती ब्रह्मरसे ॥

‘रसिकत्वी परतत्त्व स्पर्शुं जैसा’ ही श्री ज्ञानेश्वर माऊलींची साहित्यविषय परिमाण देणारी सांगी; अन्य संतांप्रमाणे निळोबारायांनीही आपल्या अभंग, ओवी, भारूड, पदरचना, भगवंताचे चरित्र, रूपवर्णन, विराण्या, उपदेशपर अभंग, आत्मपर अभंग, गौळणी, कूटरचना, आरत्या, महिमावर्णन आदि सर्व

कोटीतील काव्यातून अनुसरली आहे. ‘गौळणी’ हा भक्तिरंगातील कृष्णप्रेमरस होय. हा प्रेमरस ‘गौळणी’ मधून भोगतानाही अध्यात्म निरूपणात्मकतेने निळोबा गातात-

स्वर्गभोग तेही न लागती असार ।

क्षणे होती जाती नश्वर ।

येथे हरिसंगे क्रीडो निरंतर ।

सर्वही सुखांचे हा जोडला आगर वो ॥५॥

निळा म्हणे नित्य निःसंग स्वानुभवे ।

ऐशा गोपिका त्या रंगल्या हरिसवे ।

अधिकाधिक हे प्रेम त्यांचें नावें ।

जाणोनि आवडी ते पुरविली देवें वो ॥६॥

निळोबा संतकवी होते. संत, तत्त्वज्ञ आणि कवी अशा त्रिविध व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन ज्ञानोबा-तुकोबांप्रमाणे निळोबांमध्ये घडते. निळोबांना रसचर्चेचे ज्ञान होते. नवरसांचे थोडक्यात विवेचन निळोबांनी केले आहे-

सांगो नवरसलक्षणे । तरी शृंगार हास्य करुण ।

धीर वीर भयाण जाण । बीबत्स अद्भूत शांतरस ॥१॥

शृंगारिक ते माधुर्यगाणे । हास्य ते विनोद करणें ।

कारुण्य ते कीव भाकणें । धैर्य उपजविणें ते धीर ॥२॥

वीर ते युद्धाच्या गांठी । शब्दामार्गे शब्द उठी ।

भयानकरस भय घाली पोटी ।

बीभत्स त्याहुनी कृष्टी उच्छृंखल ॥३॥

अद्भूत ते नवलवाणें । जे कां अचाटचि बोलणें ।

श्रोतयाते विस्मय देणें । ऐकतां शहाणे निर्बुजती ॥४॥

शांतरस तो शुद्ध सात्विक । विकार विवर्जित माजीं विवेक ।

निळा म्हणे हे नवरस देख । जाणती गायक चतुर ते ॥५॥

कीर्तनरंगात रंगून जाताना नवरसात्मक आविष्कार अपरिहार्य असतो. निळोबा कीर्तनकाराची भूमिका बजावताना कळत नकळत लोकांची अभिरूची संपन्न करण्याचाही प्रयत्न करतात.

विषयांची विविधता, प्रकटीकरणाचा थेटपणा आणि आविष्कारातील सहजता ही निळोबांच्या शैलीची खास वैशिष्ट्ये होत. मात्र निळोबाराय नखशिखांत वारकरी आहेत. भागवत धर्माची पताका घेऊन निघालेल्या वारकरी

संतांच्या विषयी निळोबांच्या ठिकाणी परम आदर आहे-

मस्तक माझे पायांवरी । या वारकरी संतांच्या ॥१॥
प्रतिवर्षी पंढरपुरा । जाती महाद्वारा हरीभेटी ॥२॥
भेटी त्याची इच्छी मन । करिती कीर्तन अनुदिनी ॥३॥
निळा म्हणे लोटांगण । घालित जाईन सामोरा ॥४॥

हीच भगवंत स्वरूप होण्याची वाट आहे असे त्यांना ठामपणे वाटते. परब्रह्माप्रमाणे संतांना सर्व सत्ताधिकार प्राप्त होतो असा त्यांचा दृढ विश्वास होता. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांचा असा अधिकार ते पुन्हा पुन्हा उल्लेखित करतात-

म्हैसीपुत्रा मुखें बोलवणें श्रुती ।
चालवणे भिंती बैसोनिया ॥१॥
नव्हे हा सामान्य महिमा संतांचा ।
नैवेद्य हातीचे मूर्ती जेवी ॥२॥
उदकामाजि वह्या ठेऊनि कोरड्या ।
दाखविणें रोकड्या विश्वजन ॥३॥
निळा म्हणे तिही सांगेचि तारणें ।
दीन उद्धरणे नवल कोण ॥

संतांनी प्रमाणित केलेला अद्वैत भक्तीचा पुरस्कार निळोबारायांनी आपल्या गाथेतून केला.

निळोबारायांनी अन्य संतांप्रमाणे गौळणीही केल्या आहेत. मात्र त्यांच्या गौळणी भक्तिवर्णनापेक्षा अध्यात्म निरूपण अधिक करतात, हे त्यांचे वेगळेपण अधोरेखितच करावे लागते.-

“नित्यानंदापुढें आनंद तो कोण ।
विषयसुख बाई तें क्षीण ।
जेथें न सरेची वैकुंठसदन ।
शेषशायी त्रिकुटभुवन वो ॥१॥
नधो म्हणोनिया त्यागिती परीतें ।
घेऊ संगसुख हरीच्या सांगाते ।
गाऊं वानू रूप पाहोनि निरुते ।
हासों खेळों ठायीं जेववूं सांगाते वो ॥२॥
नेघों समाधीचें सुख तुच्छ वाटे ।

नित्यानित्याचिये न पडो खटपटे ।
काय करू ते तपाचे बोभाटे ।
एका हरिविण अवधीं ते फलकटें वो ॥३॥
निळा म्हणे नित्य निःसंग स्वानुभवं ।
ऐशा गोपिका त्या रंगल्या हरिसवें ।
अधिकाधिक हे प्रेम त्यांचें नावें ।
जाणोनि आवडी ते पुरविली वो ॥४॥”

या सगुणभक्तीद्वारे लाभणारा परब्रह्मस्वरूपतेचा अनुभव समाधीसुखापेक्षाही श्रेष्ठ आहे हे लक्षात घेऊन हरिप्रेमानुभूतीत बुडून गेलेली गौळण म्हणते, “आम्ही नित्य अनित्य व्यवहाराच्या, पापपुण्याच्या खटपटीत पडणार नाही की तापाचा बढवारही मिरवणार नाही. सर्व सुखाचे आगर असलेल्या हरिसवे क्रीडा करण्यातच आम्ही दंग राहू. त्या नित्य वर्धिष्णू नित्य प्रेमाचा अनुभव घेत जगण्याचा छंद त्या हरीकडूनच पुरविला जातो आहे.

भाषेचा सोपेपणा असला तरी सांप्रदायिक आणि अध्यात्मशास्त्रातील पारिभाषिक शब्दांची रेचलेच आणि व्यंगात्मक मांडणी हे निळोबांचे भाषावैभव होय. सगुणोपासनेतच निर्गुणोपासनेची अनुभूती नामभक्तीत आहे या सकलसंतांच्या विचाराला निळोबांनी मनःपूर्वक सकारात्मक पाठिंबा दर्शविला आहे. प्रपंच आणि परमार्थ यांची तुलना अशक्य असून, संसाराची असारता हरिसंगातून जाणवते; हे निळोबा परोपरीने सांगतात. निळोबांच्या अभंग रचनांचे सरळसरळ अगदी ज्ञानोबा-तुकोबांप्रमाणे दोन गट होतात- एक द्विचरणी आणि दुसरा चौचरणी अभंगांचा उपयोग केलेला दिसतो. ज्ञानोबा-तुकोबांच्या रचना, मांडणी आणि आशयघनता यांची आठवण करून देणारी निळोबांची रचना आहे हेही सहज लक्षात येते.

निळोबारायांचे जीवन आणि भक्तिसाहित्य म्हणजे माऊली ते माऊली या भक्तिसंप्रदायाचे सारसर्वस्व आहे. ‘ज्ञानदेवे रचिला पाया । तुका झालासे कळस ॥’ या बहिणाबाईंच्या उत्कीप्रमाणे असे ज्ञानोबा ते तुकोबांनी भागवत मंदिर उभारले असले; तरी निळोबांचे कार्य म्हणजे या चारशे वर्षांच्या मंदिर उभारणी चळवळीला विशेष झळाळी देण्यासारखे आहे. निळोबाराय तुकाराममय झाले होते. सद्गुरू आणि सत्शिष्य अद्वैत अशी ही संवेदना होय. म्हणूनच सद्गुरू तुकारामांनी ज्या दिवशी सदेह वैकुंठगमन केले; म्हणजे फाल्गुन वद्य बीज ह्याच दिवशी निळोबारायांच्या समाधीचा सोहळा केला जातो. तुकोबांचा सांप्रदायिक

प्रसाद 'टाळ-वीणा' या दिवशी हरिनामाचा गजर करतो.

ज्ञानोबांच्या परंपरेत आणि तुकोबारायांच्या प्रभावळीत निळोबाराय लक्षणीय ठरतात हे नक्की. निळोबांच्या अभंग, गौळणी, विरहिणी, रूपके आदि रचनांची दखल वारकरी संप्रदायाने मोठ्या सन्मानपूर्वक घेतली आहे, यात शंका नाही.

निळोबांच्या या सर्वात्मक अद्वैत भावाला शरण जावे आणि अद्वैत अनुसरण्याचा प्रयत्न करावा.

*

संत श्री महिपती महाराज ताहाराबादकर

मोरोपंत पराडकरांनी सन्मणिमाला ओवताना सद्गुरू तुकाराम यांचे अनुग्रहित म्हणून महिपतींचा गौरव केला आहे. ते म्हणतात-

सत्य तुकारामाचा या महिपतीवरी वर प्रसाद असे ।

सदनुग्रहा विणे हे निघतील, उद्गार काय सार असे ॥

आपल्या संतचरित्र लेखनाने संत महिपतींनी आमरण सत्संग साधला. इ.स. १७६२ ते १७८९ या काळात, 'भक्तिविजय', 'संतलीलामृत', 'भक्तलीलामृत' आणि 'संतविजय' काहीसा अपूर्ण, असे चार संतचरित्र ग्रंथ लिहिले. याशिवाय पांडुरंग महात्म्य, तुळशी महात्म्य, गणेश पुराण, ऋषीपंचमीव्रत, कथासारामृत अशी काही लहान प्रकरणेही रचली आहेत. एवढी प्रतिभा असतानाही त्यांची विनम्रता पराकोटीची होती. महिपती म्हणतात-

म्या नाही पाहिला अमरकोश । गीर्वाण भाषा तीहि निःशेष ।

नाना पुराणे विशेष । श्रवण सायासे न केली की ॥

भगवद्भक्त स्तवनात चित्त रमले म्हणून भक्तीभावाने, भक्तीस्तव आपण लिहित आहोत असे ते नम्रपणे लिहितात-

भक्तस्तवनी रमले चित्त । यालागी 'संतलीलामृत' ।

दुसरा ग्रंथ आरंभिला ।'

तसेच

भक्तीविजयात राहिली चरित्रे । ती येथे ऐकावी सविस्तर ।

बुद्धीचा दाता रुक्मिणीवर । सर्वभार त्यावरी ॥

सिद्धहस्त संतचरित्रकार महिपतीबुवांचे, नगर जिल्ह्यातील राहुरी तालुक्यात ताहाराबाद येथे घर आहे. या घरातच त्यांच्या उपासनेसाठीचे विठ्ठल मंदिर आहे. ग्रामस्थ या घराला प्रेमपूर्वक 'देऊळवाडा' असे म्हणतात. आता जीर्णोद्धार झाला आहे. देह आणि घर दोन्हींचा देऊळवाडा करणारा हा संत

कीर्तनकार, सुविचार, त्याग, सेवा, सत्यनिष्ठा आणि समर्पणासह समतेचे धडे कीर्तनातून आणि स्वतःच्या वर्तनातून देत होता. त्यांच्या भगवद्भक्तीचा वसा त्यांच्या पुत्रपौत्रांनीही सांभाळला. त्यांचे पुत्र विठ्ठल आणि नारायण, पौत्र गोपाळ व प्रपौत्र गंगाधर यांनी विठ्ठल आणि संतभक्तीने आसमंत भारून टाकला. भक्तीचा दरवळ पंढरपुरापर्यंत पालखीरूपाने आजही दरवळतो आहे. मल्हारराव होळकरांनी शके १७३८ मध्ये महिपतींच्या उत्सवासाठी नेमणूक करून दिल्याची नोंद आहे.

चित्ती धरली वासना । सिद्धी न्यावी नारायणा ॥
मी तो अपंग अनाथ । तुम्ही अनाथांचे नाथ ॥
केला पण सिद्धी न्यावा । मज सांभाळावे देवा ॥
महिपती निढळवाणा ॥

कीर्तनाच्या सुरुवातीला हा अभंग महिपतीबुवा म्हणत. वंशपरंपरेने कीर्तनारंभी हा अभंग आजही गायला जातो.

महिपतींच्या वडिलांचे नाव दादोपंत व आईचे नाव गंगाबाई. हे कांबळे कुटुंब गावचे कुळकर्णीपण आणि जोशीपण सांभाळून प्रपंच करित होते. दादोपंतानंतर कुळकर्णी वृत्तीचा त्याग करून महिपती व त्यांची पत्नी सरस्वतीबाई संसार सांभाळून असत. कुळकर्णी वृत्तीचा त्याग करण्याविषयी एक आख्यायिका सांगितली जाते. एकदा महिपती महाराज देवपूजेला बसले असताना; जहागीरदाराचे शिपाई येऊन म्हणाले, “आपको खान साहबने जल्दी बुलाया है ।” यावर “पूजा आटोपल्यावर लगेचच येतो” असे महाराज शांतपणे म्हणाले. शिपाई थांबेनात. ते सारखेच त्यांना चलण्याविषयी म्हणू लागले. तरी महाराज शांतच. तेव्हा शिपाई अद्वातद्वा बोलू लागले. तेव्हा महाराजांना एकनाथी भागवतातल्या उक्तीचा आठव झाला. त्यांनी विचार केला-

जो अन्न देतो उदरासी । शरीर विकावे लागे त्यासी ॥
मा नेणे निर्मिले देहासी । तयासी कैसे विसरावे ॥

पूजा आटोपून महाराज कचेरीत गेले. कामकाज आटोपले. मग जहागीरदाराला निश्चून म्हणाले, “सरकार, आता आम्हास आपली चाकरी करणे नाही.”

भगवद्भक्ती करित संसार करताना जगद्गुरू संत तुकोबा स्वप्नात आले. म्हणाले, “नामदेवाची शतकोटी अभंग करण्याची प्रतिज्ञा राहिली ती मी पुरी केली. आता संतचरित्रे वर्णन करण्याचे काम त्वा करावे.” असा दृष्टांत

झाल्यावर महिपतींनी लेखन सत्संग सुरू केला. ‘पांडुरंग महात्म्य’ या ग्रंथातून याचा प्रत्यय येतो. शंकरपार्वती संवादरूपाने हा ग्रंथ लिहिला आहे. आपल्या जीवनाचे ध्येय या ग्रंथात स्पष्ट करताना

विठ्ठल आमुचे जीवन । आगम निगमाचे स्थान ।

विठ्ठल सिद्धीचे साधन । विठ्ठल ध्यान विसावा ॥-

असे महिपतींनी स्पष्ट शब्दात सांगितले. भागवत संप्रदायाचे निधान श्री विठ्ठल! विठ्ठल भक्तीचा महिमा वर्णन करणे, हा महिपतींचा कीर्तनरंग होय.

वयाच्या सोळाव्या वर्षी वडील निवर्तल्यावर संसाराचा भार महिपतींच्या अंगावर पडला. पंढरीची वारी आधीच सुरू केली होती. जवळच्या तांभेरे गावातील मोरेश्वरबाबांकडून त्यांनी मराठी व संस्कृतचे शिक्षण घेतले. श्री ज्ञानेश्वरीतर महिपतींनी मुखोद्गत केली. श्री संत तुकाराम गाथेचा एवढा अभ्यास केला, एवढी श्रद्धा ठेवली की तुकारामांनी केलेला प्रबोध प्रत्यक्ष जीवनात आचरणात आणला. लोक महिपतींना ‘तुकोपनिषद भक्त’ असे गौरवाने म्हणू लागले. महिपतींना श्री संत तुकारामांप्रमाणे दुसरे सद्गुरू प्रत्यक्ष लाभले ते म्हणजे, साक्षात दत्तावतार स्वामी नृसिंह सरस्वती. एकाने स्वप्नात अनुग्रहित केले तर एकाने प्रत्यक्ष डोक्यावर हात ठेवला.

काही पुण्य पदरी असावे, परलोकी नीट गती मिळावी, शक्य झाल्यास ईश्वराचे सान्निध्य मिळावे हे हेतू म्हणजेच सत्संगाचा हेतू मनाशी होता. श्रवणाच्या मार्गाने मोक्षाची प्राप्ती होते. हा नारद भक्तीसूत्रातील मार्ग समोर होता. साध्यासाठी कमीतकमी त्रासाचा, कष्टाचा, खर्चाचा मार्ग संतचरित्र श्रवणाचा होता. कोणी योगासनास बसतात, कोणी तीर्थयात्रा करतात, कोणी योगयाग करतात; परंतु

मज संतांच्या चरित्रवांचोनी । काहीच मनी नावडे ।

म्या हेचि इच्छा धरिली मनं । करावे स्तवन भक्तांचे ॥

असे महिपती महाराज ताहाराबादकरांनी स्पष्टपणे सांगितले.

चित्ती धरोनि बहुत आर्त । श्रवणासि बैसती साधूसंत

तयांसि सकळ तीर्थांचे स्नान घडत। अनुतापयुक्त ते काळी ॥

अशी महिपतीबुवांची निष्ठा होती. या हेतुमुळे वा प्रयोजनामुळे त्यांना चिकित्सा, ऐतिहासिक दृष्टी इत्यादींची आवश्यकता न वाटावी हे स्वाभाविकच होते. मात्र आपण चरित्र लिहिताना कुठे चुकत तर नाही ना, अल्प माहिती तर देत नाही ना; असा साक्षेप त्यांच्याकडे होता. भक्तलीलामृताच्या शेवटी ते लिहितात-

आधील मागील कोणते संत । हे तरी मी नेणेंचि सत्य ।

जैसी सागरी मुक्ताफळें निपजत । ती ओपिता निश्चित न कळती ॥

संत चरित्रे लिहिताना चमत्कारांचा अतिरेकी उल्लेख करून संतांना दैवी किंवा अतिमानवी करण्याकडे महिपती महाराजांचा हेतू नसे. संतचरित्र लिहिण्यासाठीचा धांडोळा करताना गावोगावी परंपरेने ज्या आख्यायिका लोकसाहित्य स्वरूप व श्रद्धापूर्णतेने सांगितल्या जात असत, त्या त्यांनी लोकमानसाला साक्षी करून लिहिल्या इतकेच. त्यात संतचरित्रातील चमत्कार येणे मग क्रमप्राप्तच होते. लोकमानसामधील संतांच्या व्यक्तिमत्त्वाला धक्का न लावता ते अधिक डोळसपणाने उजळून निघावे अशी महिपतीबुवांची संतलेखनामागील दृष्टी होती. चमत्कारांपेक्षा संतांनी सांगितलेल्या सदाचाराकडे, समत्व दृष्टीकडे, साध्या परोपकारी जीवननिष्ठेकडे महिपतींनी लिहिलेल्या चरित्रग्रंथात लक्ष वेधले आहे. काव्यगुण, वर्णनशैली, कथात्मकता, मनाचा व वृत्तीचा हळुवारपणा, चित्ताची प्रसन्नता इत्यादी विशेषांकडे आजही लोक आकर्षित झालेले आहेत. यावरून महिपती महाराजांच्या कलात्मकतेची लालित्यपूर्ण लेखनाची कल्पना येते. संतांची शिकवण जनमानसात नीति स्वरूपात रुजावी यासाठी ते संतांना भूदेवत्व बहाल करतात. ते लोकमानसातील संतश्रद्धा जागविताना लिहितात-

‘जनांत अवतले संतसज्जन । ते इतरांसमान न म्हणावे ।

भूपति म्हणो नये रघुनाथ । नामेंचि तारित विश्वाते ।

तैसे संत दिसती डोळां । परी मनुष्य त्यांजला म्हणो नये ।’

याप्रमाणे संतांचे लोकी अलौकिकत्व मांडून ते संतांना लोकधुरिणांच्या स्वरूपात लोकांसमोर ठेवतात.

भक्तीमार्गाबरोबरच लोकांना साधना करता यावी, प्रापंचिकांना प्रपंचातील लहान लहान ध्येयपूर्तीसाठी, ईप्सित साध्यतेसाठी नियमनाचा मार्ग म्हणून काही व्रते महिपती महाराजांनी सांगितली. हा ‘कथासारामृत’ नावाचा ग्रंथ बहुधा महिपतींनी लिहिलेला शेवटचा ग्रंथ म्हणता येईल. संकटात सापडलेल्या मनाला धीर मिळावा व देवाच्या चरणांचा आधार त्याचा धावा करताच सहज मिळतो हे सांगणे हा महिपतींचा स्पष्ट हेतू त्यांच्या दृष्टांत कथनात्मक पद्धतीतून लक्षात येतो.

संत महिपती महाराज कीर्तनकार असले तरी त्यांची चरित्रलेखनाची दृष्टी मात्र संशोधकाची होती. ‘संतलीलामृता’तील चरित्रलेखनाविषयी महिपती

महाराज म्हणतात,

“विकल्प झणी आणाल चित्ती ।

तरी आधार टाकोनि आपुले मनी ।

बोलिलो नाही सर्वथा ॥”

म्हणजेच महिपती महाराज आधाराशिवाय चरित्रलेखन करित नाहीत. वाङ्मयेतिहासकार वि. ल. भावे यांनी त्यांच्या ग्रंथाचा पदोपदी आधार घेतला आहे. ह. श्री. शोणोलीकर यांनी महिपती महाराजांच्या लेखनाविषयी गौरवाने लिहिले आहे. ते म्हणतात, श्री महिपतींनी एकेका संतांची माहिती मिळवून, मिळविलेल्या माहितीच्या आधारे एक एक चरित्र पूर्ण लिहित असत. महिपती या खटाटोपांविषयी म्हणतात,

संतांची चरित्रे संपूर्ण । एकदाची न कळती जाण ।

तेव्हा जी झाली आठवण । ती चरित्रे लिहून ठेवली ॥

समकालीनांमधील महिपती महाराज एक थोर संत व संतचरित्रकार म्हणता येतील. प्राचीन संतचरित्रकारांचे रूपवर्णन करावयाचे झाल्यास एकट्या महिपतींच्या ग्रंथांचे अवलोकन पुरेसे होईल. उद्भवचिदधन दासो दिगंबर, भीमस्वामी, राजाराम प्रासादी, निरंजन माधव, गिरीधरस्वामी, आत्मारामबुवा इत्यादी संतचरित्रकारांनी आपापल्या चरित्रनायकाचे मन लावून वर्णन केले असले तरी महिपतीबुवा ताहाराबादकर हे या सर्वांचे मुकुटमणी म्हणून शोभतील. प्राचीन मराठी चरित्रवाङ्मयाची सर्व शोभा त्यांच्या ग्रंथातून प्रकट झाली आहे. वर्ण्य विषयाविषयी ते चटकन एवढे समरस होतात की संत आणि महिपती महाराज यांतील द्विक्त हारपते. उदाहरणच पाहायचे तर, बेदरच्या पातशहाच्या दूतांनी कान्होपात्रेस पकडल्यानंतर ती पांडुरंगाचा हृदयभेदक धावा करित आहे-

म्हणे पुंडलिकवरदा पांडुरंगा । मी तुझीच म्हणवितें श्रीरंगा ।

आता मोकलितां भवभंगा । उणें कोणासी होईल ? ॥

गजेंद्राची ऐकोनि करुणा । सत्वर पावलासी जगज्जीवना ।

मज मोकलिता करुणाघना । उणें कवणास येईल ? ॥

कपोत संकटी पडता जाण । तुवां टाळिलें तिचें विघ्न ।

आतां मज देतां अव्हेरून । उणें कवणास येईल ? ॥

कान्होपात्रा नव्हे तर महिपतीच करुणा भाकित आहेत असा भाव या एकात्मतेतून प्रकटला. महिपती देवांशी परखडपणे भांडण मांडतात ते या

एकात्मभावानेच.

संतचरित्र लिहिताना ते मागील संतांनी लिहिलेल्या संत चरित्रांचा साधार नक्कीच घेतात; तथापि त्यांची प्रतिभा भगवद्भक्तीतून प्रकटलेली असते. मात्र ते नम्रताही सोडत नाहीत. ते म्हणतात,

सागरापोटी निपजली रत्ने । कीं मेघापासोनि सौदामिन ।
सरस्वतीपासोनि संपूर्ण । कला चौसष्टी प्रकटल्या ॥
तेंवी नामदेवाची प्रसादवाणी । मी आरुष बोलतों विस्तारोनी ।
तैसे दुधामाजी धारवणी । घरचारिणी मिळविती ॥

महिपतींचे चरित्रकार म्हणून मोठेपण या नम्रतेत आणि साधारलेखनात दडले आहे. महिपतींनी संतचरित्रे लिहिली त्याचबरोबर देवाप्रमाणेच संतोपासना करण्याचा मार्गही सांगितला. संतांचीही भक्ती करावी. त्यासाठी त्यांनी 'आरती संत मंडळी' अर्थात संतमंडळींच्या आरत्या लिहिल्या. मागील संतांच्या रचना, ग्रंथ यावर महिपती महाराजांनी समीक्षाही केलेली आढळते. म्हणजे साक्षेपी अभ्यास आणि श्रद्धा यांची ते गळत होऊ देत नाहीत. महिपतींनी केलेल्या ग्रंथ पाहणीमुळे एकनाथांच्या भावार्थ रामायणावर देखील नवा प्रकाश पडल्याचे संशोधकांनी नोंदविले आहे.

संत रामदासांप्रमाणे अनेक चरित्रग्रंथ लिहिण्याचा मान महिपती महाराजांचा आहे. चिकित्सकाची दृष्टी असतानाही सर्व रचना केवळ श्री विठ्ठलच आपणाकडून करवून घेतो अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. या महिपतींच्या श्रद्धेमुळेच महिपतींच्या ग्रंथांना मंत्रसामर्थ्य प्राप्त झाले. अनेक कीर्तनकार महिपतींनी लिहिलेल्या चरित्रांच्या आधारे संतचरित्राचे आणि पुराण कथांचे, विशेषतः गणेश पुराणाचे गायन, सादरीकरण करू लागले. महिपतींनी चरित्रांतून उल्लेखिलेल्या संतविभूतिमत्त्वांविषयीच्या कथा लोककथांचे रूप होऊन पुन्हा पुन्हा उजळल्या जात आहेत. संतवाङ्मय हे लोकवाङ्मयाचा दर्जा प्राप्त होऊन; जगण्याचा आधार झाले आहे. 'लोकबंध' होण्याचे असे श्रेष्ठ परिमाण महिपतींच्या वाङ्मयाला लाभले. महिपतीबुवांचा अनेकांनी सद्गुरू म्हणून स्वीकार केला आहे. केशव, राम बडवे आणि जनार्दन कांबळे यांनी लिहिलेल्या आरत्या आहेत. कीर्तनकारांनी संतांचा गौरव 'भूदेव' या शब्दात करून माणसातच परमेश्वर अनुभवण्याची खुबी प्रदान केली. महिपतींनी स्वतः अशा 'चालत्या बोलत्या परमेश्वरा'ची चरित्रे लिहिली. सद्गुरू ह.भ.प. नाना महाराज ताहाराबादकर यांनीही महिपती महाराजांचे चरित्र लिहून महिपतींची

संतयोग्यता सिद्ध केली आहे.

संतांचे यशोगान पावन बहु जे पाप तापा हरी ।
संतांच्या स्तवनी हीस सुखवी वाणी जयाची खरी ॥
भक्तांचा अनिवार लोभ हृदयी वैकुंठनाथाचिया ।
या कार्यास्तव प्रेरिले महिपती आशीष देवोनिया ॥

ही महिपती महाराजांविषयी केलेली प्रशस्ती सर्वार्थाने सत्यतेच्या कसोटीवर उतरली आहे.

शके १६६७ अर्थात इ.स. १७४५ मध्ये सत्वशील घराण्यात महिपती महाराजांचा जन्म झाला. वडिलांच्या उत्तर आयुष्यात हा पांडुरंग प्रसाद महाराष्ट्राला लाभला. मराठी सारस्वताला आपल्या संतचरित्र लेखनाने परिपुष्ट केले. वयाच्या पंचाहत्तराव्या वर्षी महिपती महाराज यांचा पुण्यमयी जीवन प्रवास अमृतस्वरूप झाला. श्रावण शुद्ध द्वादशी दुपारी दोन वाजता श्री महिपती महाराज विठ्ठल स्वरूपात विलीन झाले. एक प्रकारे एकादशीचे पारणे घडले. ह.भ.प. विनायक महाराज म्हणतात-

ताहाराबाद क्षेत्रात जन्मले महिपतीबुवा कुलकर्णी ।
संत चरित्रे वर्णन केली पवित्र तेणे ही धरणी ॥

महिपती महाराजांनी ज्या चौरंगावर ग्रंथलेखन केले तो चौरंग, ज्या पादुका चढवून त्यांनी येथवरचा प्रवास केला त्या पादुका आणि महिपतीबुवांनी ज्या भिंगांच्या सहाय्याने संतचरित्रांतून अध्यात्म निवडले, संतचरित्रा आधारे समाज प्रबोधित केला ती भिंगे अर्थात चष्मा आजही वंशजांच्या संग्रहात सुरक्षित आहे.

महिपतीबुवा ताहाराबादकर यांच्या ग्रंथलेखन साधनेचा आणि भक्तीसाधनेचा विचार केला तर ते संत श्री ज्ञानेश्वर, श्री संत एकनाथ, श्री संत तुकाराम आणि श्री संत रामदास यांच्याप्रमाणे संतश्रेष्ठही होते. त्याचबरोबर आत्माभिमानी, सत्वशील नागरिकही होते आणि मागील या संतांप्रमाणे श्रेष्ठ साहित्यिकही होते. नामदेवांचे चरित्रलेखन त्यांनी अनुसरले. संत बहिणांचे व निळोबांचे संतकर्तृत्व गौरवाचे गायनही त्यांनी केले. संतांनी केलेले प्रबोधन संतांचीच उदाहरणे देऊन त्यांनी लोकांपर्यंत पुन्हा पोचविले. निस्सीम भक्तीने असाध्य ते साध्य होते व स्वत्वाने आणि सत्वाने जीवन व्यतित करता येते याचा आदर्श त्यांनी लोकांसमोर ठेवला.

राहुरी गावापासून पश्चिमेस पंधरावीस किलोमीटरवर असलेले ताहीरखान

सरदाराच्या नावाने निर्माण झालेले 'ताहाराबाद' हे गाव आज मात्र श्री संत महिपती महाराज ताहाराबादकर यांच्या नावाने ओळखले जाते. अस्मानी आणि सुलतानी सत्तेवरही मात करण्याचे सामर्थ्य अध्यात्मात आणि विठ्ठलभक्तीत आहे, हे ह.भ.प. महिपतीबुवांच्या रूपाने पुन्हा एकदा सिद्ध झाले एवढे मात्र खरे.

*

अमृतवाहिनीतीरीचे सिद्धपीठ : श्री सिद्ध किसनगिरी महाराज

औदुंबर तरुखाली । अवधूत साक्षात्कार झाला ।

करूनिया शक्तिपात । गौरविली तुझी काया ॥२॥

औदुंबराच्या वृक्षा तळवटी किसनगिरी महाराजांना प्रत्यक्ष अवधूतांचा साक्षात्कार झाला आणि सद्गुरू अवधूतांनी त्यांना शक्तीपात घडविला; अशी किसनगिरी महाराजांच्या सत्शिष्यांची श्रद्धा असल्याचे आरतीत वर्णन केले आहे. किसनगिरी महाराजांनी देवगड येथे गुरुदत्तात्रयांची मूर्ती स्थापन केली आणि गुरूपरंपरेने त्यांचे उत्तराधिकारी श्री भास्करगिरी महाराज यांनी अत्यंत देखणे असे देवस्थान निर्माण केले आहे. लाखो भाविक, वारकरी, यात्रेकरी, पर्यटक प्रवरातीरी असलेल्या 'देवगड'ला मोठ्या श्रद्धेने येतात. स्वच्छता, शिस्त, टापटीप, श्री संत सिद्धमुनी किसनगिरी हे अगदी अलिकडचे संत होत. शालिवाहन शके १९०४ दुंदुभीनाम संवत्सरे इ.स. १९८३ साली 'गेले दिगंबर ईश्वर विभूती । राहिल्या त्या कीर्ती जगामाजी ।' श्री तुकारामांनी म्हटल्याप्रमाणे 'आम्ही वैकुंठवासी । आलो याच कारणासी ॥' श्री किसनगिरी महाराजांचे अवतार कार्य घडले.

“सातवे अवतारी रघुनंदन । शबरीच्या आश्रमी जाऊन ।

अलोट तिथेची भक्ती पाहून । बोरे उच्छिष्ट भक्षिले ॥७॥

तिथेचेचि कुळी जाण । किसन नामे अवतार घेऊन ।

जग उद्धराया कारण । रामभक्ती सांगतसे ॥८॥

गोधेगाव पवित्र ग्राम । तेथे प्रगटला तपोधन ।

राहिबाईच्या उदरातून । अवतार घेतला योग्याने ॥९॥”

राहिबाई मातेच्या उदरी भिळू जमातीत गोधेगाव या नेवासे तालुक्यातील

प्रवरेच्या तीरावरील गावी किसनगिरीचा जन्म झाला असा उल्लेख 'श्री किसनगिरी विजय' या ग्रंथात, नासिकेत यादव कोरेकर या ग्रंथकर्त्यांनी केला आहे. शैशवावस्थेपासूनच श्री किसनगिरी महाराजांमध्ये योग्याची लक्षणे दिसू लागली. वयाच्या पाचव्या वर्षापासून चार गावांचे गोधन वळण्यास किसन आपल्या बंधूंबरोबर जात असे. आईच्या हातचेच अन्न खाण्याचा नेम तेव्हापासूनचा. बंधू प्रवरेत मासे पकडत; तर किसन पकडलेले मासे पुन्हा प्रवाहात सोडीत अशी भूतदया! जणू त्यांना कविनारायणांचा मच्छिंद्रनाथ अवतार, त्या माशांमध्ये दिसे. वयाच्या आठव्या वर्षीपासून त्यांचे मन शिवभक्तीत रमले. दिवसभर शेतात काम करून थकल्यानंतर, रात्ररात्र प्रवरेच्या पाण्यात ध्यानस्त बसावे. वाळूची पिंड करून; ओंजळीने जलसिंचन करीत आत्मचिंतनात मग्न असावे. वाळल्या काडीची उदबत्ती करावी तर तीतून सुगंधित धूर निघत असे आणि चंदनाचा सुगंध पसरे; असे भाविक सांगतात. किसनगिरींनी अशी बारा वर्षे तपःश्र्या केली.

प्रवरा अमृतवाहिनी । वाहे राहूच्या कंठातूनी ।
 महातेजस्वी अगस्तीमुनी । तेज त्यांचे झळकतसे ॥
 असे हे पवित्र ठिकाण । बाबांचे घेई मन लक्षून ।
 तये ठायी सदगुरूंनी । आश्रम तयार केलासे ॥
 बहिरवाडी पवित्र क्षेत्र । काळभैरवाचे स्थान पवित्र ।
 मध्यधारात असे जागृत । संजीवनी नाथ हे ॥
 किसनगिरी महामुनी नित्य येती तये स्थानी ।
 भैरवाची भेट घेऊनी । गोधेगावी जातसे ॥
 तेथे अगस्तीची वसती । तया ठायी जाऊनी गभस्ती ।
 भेटुनी त्या समाधीप्रती । गडावरी येतसे ॥

प्रवरेच्या तीरावर किसनगिरींनी अगस्ती ऋषींच्या सान्निध्यात आश्रम स्थापन केला. किसनगिरींना अगस्तींचा साक्षात्कार झाला. त्यांच्या गोधेगावातील समाधीस्थानासमोर हा आश्रम करावा आणि गुरूदत्तात्रयांच्या पंथाने प्रवास करावा असा मनोदय झाला. त्याप्रमाणे श्री किसनगिरी नित्य बहिरवाडी येथील प्रवरेच्या मध्य धारेत असलेल्या काळभैरवाचे अर्थात सिद्धशिवांचे दर्शन घेऊन समाधिस्त अगस्त्यांची गोधेगावी भेट घेऊन; मगच गडावर नित्य कर्मासाठी जात. हे स्थान प्रवरामाईच्या प्रवाहातील आहे. अमृतवाहिनी प्रवरा अमृतमंथन प्रसंगातून; शिवांच्या लीलेने आणि भगवान विष्णूच्या मोहिनीरूपाच्या

पदसंकेताने, नारदमुनी आणि अगस्ती यांच्या विनंतीनुसार, प्रवाहित झाली खरी, परंतु अमृत वाटपात राहू दैत्याने आगळिक करून देव-आवलीत प्रविष्ट होऊन; कपटाने अमृत प्राशन केले. तेव्हा त्यांचा शिरच्छेद केला. राहुरी गाव त्याची साक्ष होय. तसेच देवळाली-प्रवरा हे गाव या कथेची साक्ष देते. म्हणूनच अमृतवाहिनी राहूच्या कंठातून वाहते असा उल्लेख प्राचीन दंतकथेत होतो. पाचेगावजवळ मुळा व प्रवरा संगम होऊन गोधेगावाकडे प्रवरा येते आणि पुढे ती गोधेगावाजवळच कायगाव टोका येथे गोदावरी गंगेला मिळते. त्यामुळे आजचे देवगड हे तीर्थ त्रिवेणी संगमतीर्थ म्हणून ओळखले जाते. अकोले येथे अमृतवाहिनीच्या उगमाजवळ अगस्तींचा आश्रम आहे. तर गोधेगावी अगस्त्यांनी बारा हजार वर्षे समाधिस्त अवस्थेत तप केले. नित्य समाधीस्थान म्हणून ते ओळखले जाते. ह्या संपूर्ण पौराणिक व ऐतिहासिक घटनांचे प्रत्यक्ष सिद्ध किसनगिरी यांच्या साक्षात्कारपूर्वक तपःश्र्येने पुनरुज्जीवन झाले. एकूण किसनगिरी महाराज बालयोगी म्हणूनच प्रकटले हे उघड आहे.

नेवासे गावीच्या नाथबाबांच्या आश्रमात जाऊन किसनगिरींनी अनुग्रह घेतला. ते नाथबाबाही सिद्धपुरुष होते. कोणी काय मागेल ते खिशातून काढून देत असत. एकूण नाथबाबांचा अनुग्रह, शंकरपुरी महाराजांचा आशीर्वाद आणि गंगागिरी महाराजांची कृपा अशी त्रिमूर्ती किसनगिरींनी दत्तमूर्ती मानून अगस्त्य संकेतानुसार दत्तात्रयांना गुरू मानून, दत्त संप्रदायाप्रमाणे काखेत झोळी घेऊन योगी किसनगिरी गावोगाव भिक्षान्न करू लागले. अशा तऱ्हेने त्यांना परिपूर्ण दशा प्राप्त होईपर्यंत किसनगिरी महाराजांचे अनेक चमत्कार घडलेले लोक सांगतात.

वठल्या औदुंबरास गंगेचे पाणी शिंपडून पुन्हा सजीव करणे, वृक्षावर बसून निंबपाला खाऊन महिना-महिना तपःश्र्या करणे, महिना-महिना उपाशी राहणे, अवघ्या अर्ध्या तासात पन्नास मैलांचा प्रवास करून पाटलाचा झोडेगावी निरोप पाठवून सोयऱ्याचे लेखी उत्तर आणणे, मनमाडजवळच्या अनकाई डोंगरावरील अगस्ती बाबांचे क्षणात दर्शन घेऊन येणे; काशीयात्रा, चारधाम यात्रा करून; मनोवेगाने परतणे व प्रवासाच्या खुणा दाखवणे, उदी देऊन आजार घालविणे, भूतपिशाच घालविणे असे कितीतरी चमत्कार किसनगिरींचे घडले. आता निर्जन टेकडीवर, प्रवरेच्या तीरावरील शनैश्वर, मार्कंडेय, राजपीर, दत्तकिशोर, नवनाथ, सिद्धेश्वर या सर्वांच्या सान्निध्यात सिद्ध किसनगिरी विराजमान झाले आहेत. त्यांनी दत्तमंदिराची कल्पना सांगितली तेव्हा अवचट

मामलेदारानी खूप मदत केली. बाबांचा संचार ज्या ज्या घरी होई तेथे सुबत्ता येई. विहिरीला पाणी लागे, अमाप पीक येई, कर्ज फिटून जाई, बागायत तयार होई, परंतु कोणाच्याही घरी रमत नसत. मनात आले की तेथून निघत. निराहारी राहत. बाबांच्या भोवती भक्तांचा मोठा मेळा जमू लागला. गोधेगावीचे मोहन पाटील, भागोजी सुतार, गंगाधर शेळके, भालगावचे नानाभाऊ, मुक्ताबाई भागवत, बाबुराव तनपुरे यांचेकडे किसनगिरीचे वास्तव्य असे. किसनगिरी महाराज वास्तव्य असेल तेथे भक्तांना, प्रापंचिकांना प्रबोधित करीत. बहिरवाडीतही अनेक भक्त बोध ऐकण्यासाठी जमत.

किसनगिरी महाराजांचे प्रबोधाचे सूत्र; सत्य, सद्‌वर्तन, निरहंकारिता, भूतदया, भक्ती, प्रामाणिकपणा, सामंजस्य, सलोखा, एकजूट, न्याय वर्तन, व्यसनमुक्ती, याबरोबरच करणीकवटाळ, भूत लागीर, मंत्रतंत्र, जादूटोणे यांचा निषेध असे. निस्सीम भक्ती, अखंड जनसेवा, प्राणीमात्रांची सेवा, सतत श्रमनिष्ठा, मातीवर, पाण्यावर व फळाफुलांवर, झाडावेलींवर माणसांसारखे प्रेम असे.

सर्वत्र चैतन्य भरून आहे. त्याचा अनुभव निस्सीम भक्ती व सत्यनिष्ठेने येतो असे ते म्हणत. विश्वाच्या चलनाविषयी वेदोक्त शास्त्र ते सहज सांगत.

“दादा! आकाशाचे लिंग । पृथ्वीची असे पिंड ।
अवघे हे ब्रह्मांड । एका आत्म्यावरी असे ॥
त्याचि अन्नावर । सकल जीव पोसती साचार ।
म्हणऊनी बीजाचे माहेर । आकाशी लिंग असे ॥
पृथ्वी माता अन्न देई । ते सकळ जीव खाई ।
तयाचेचि रुधिर होई । तयापासूनी मूळ बीजी ॥
म्हणूनी आकाशाचे लिंग । पृथ्वीची असे पिऊ ।
हेचि उघड ब्रह्मांड । आणिक काही नसेची ॥”

किसनगिरी महाराजांनी ब्रह्मांडाची व्युत्पत्ती अशी पंचभौतिक विज्ञाननिष्ठेने सांगायी. या ब्रह्मांडात मनुष्यजन्म मोठ्या भाग्याने लाभला आहे. त्याचे सार्थक करावे यासाठी ते स्पष्ट करीत-

“प्राणिमात्रांच्या हृदयी ।
आत्मा एकची असे पाही ।
तयासी कधी नाही जन्ममरणाचा फेरा ।
मन भटके वायुसमान ।

तया आवरणे कठीण । कुबुद्धी महा डाकीन ।
स्पर्श तिचा करू नये ॥”

त्याकरिता भक्तिमार्गाने जावे, सत्संग करावा, असे म्हणत बाबा अभंग गात,
“तुहा विठ्ठल बरवा । तुहा माधव बरवा”- निस्सीम भक्तीने कर्म करीत राहावे. मनात परमेश्वराचा ध्यास घेऊन प्रपंचातून मन शुद्ध करून मनुष्य जन्माचे सार्थक करावे. सतत दानधर्मासाठी हात पुढे असावा. कर्मकांडात अडकून, विटाळचांडाळात अडकून निष्क्रीय होता; प्रपंचात समजूतदारपणाने वागण्याऐवजी द्वेष, असूया, मत्सर, अहंकार जवळ करता; लोभाच्या आधीन जाता; त्यामुळे स्वतःच दुःखाचे कारण होता. म्हणून ‘बोटाला ठेच लागली तर दगडाला दोष देऊ नये’, पंचज्ञानेंद्रिये, पंचकर्मेंद्रिये यांचा विवेकाने व्यवहार साधावा, असा बोध बाबा करीत.

घोंगडीच्या आसनावर बसण्याचा प्रघात होता. भोवती भक्त बसत. गप्पांच्या ओघात बोध घडत असे. “वरवर शुद्ध होता अंतरंग तसेच ठेवता, अंतरबाह्य शुद्धी करावी”, “स्वार्थासाठी पोपटासारखे बोलता काम झालं की कृतज्ञताही ठेवत नाही. त्यामुळेच मती भ्रष्ट होते.” “स्वकष्टावर जगावे, फुकटचे खावू नये, आपल्या कर्मानेच आपण संकट ओढवून घेतो.” “मीपणा उपयोगाचा नाही, अहंकार सर्वनाश करतो” अशा परोपरीने बाबा बोध करीत. “म्हणे आम्ही विठ्ठलाचे गडी । बोकडाची मुंडके मोडी” असा दांभिकपणा श्री किसनगिरी महाराज नेहमीच चव्हाट्यावर आणीत. ‘मी काशी केली, काशाच्या भांड्यात कशी जेऊ?’ अशी ‘वडाची साल पिंपळाला लावून’; अंधपणे वर्तन करणाऱ्यांवर ते सडेतोड टीका करीत. परमार्थात पाखंडीपणा चालत नाही; हे बाबा निक्षून सांगत. मराठी, मांग, महार अशी जातपात नसतेच. सर्वांठायी एकच परमेश्वर असतो. म्हणून दत्तप्रभूंवर भाव ठेवावा असा उपदेश बाबा करीत. आपल्या घरातच पंढरीची वारी आहे असे सांगून किसनगिरी महाराजांनी देवगडावरून पंढरीची वारी सुरू केली. अनेक भक्तांची दुःखे महाराजांनी केवळ संकेत दर्शनाने दूर केल्याचे भक्त सांगतात. श्रीरामपूर येथील शामसुंदर शहाणे यांनी; आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर महाराजांनी बसल्या जागेवरून जहाज वाचवल्याची सांगितलेली हकिकत; श्री किसनगिरी महाराजांचा सिद्धयोगी म्हणूनचा अधिकार स्पष्ट करणारी आहे. अशी संकटे निवारण करण्याविषयीचे असंख्य चमत्कार लोकगंगेत ऐकू येतात. मात्र चमत्कार इ. गोष्टींविषयी किसनगिरींची सांगी मोठी मार्मिक आहे-

“परी देव दयाळू म्हणून । किती अपराध घेई सोसून ।
हे तव घेतले पाहिजे जाणून । विवेक बुद्धीने आपुलिया ॥
कर्मयोगाच्या साहाय्याने । ईश्वरी प्रसाद मिळतो म्हणे ।
परी आपुलिया अहंकारे । नाश त्याचा करवितो ॥”

सिद्धयोगी संत किसनगिरी महाराजांचा संपूर्ण भरवसा सत्यनिष्ठ निष्काम कर्मपरतेवर असे. आपल्या विपरीत, स्वार्थी, सवंग, लटक्या, पाखंडी कर्माने अंध वर्तन करणाऱ्या लोकांना महाराज हळुवारपणे, मानसिक उपचार करून; बरे करीत अथवा सन्मार्गावर आणीत. मडकी गावच्या आंधळ्याला गावातील नाथ समधीच्याच साहाय्याने श्रद्धा राखून बरे करण्याची हकिकत मोठीच मार्मिक आहे. ‘श्री किसनगिरी विजय’ या ग्रंथात अशा अनेक कथा आल्या आहेत. बाबांचे एक सूत्र होते,

“निंदादोष टाळावे । मना सैल न सोडावे ।
पोपटासम न बोलावे । आत्मज्ञाना वाचुनी ॥”

श्रीसंत सिद्ध किसनगिरी महाराजांनी आपल्या हयातीतच श्री भास्करगिरींना आपले उत्तराधिकारी नेमले.

“भास्करगिरी म्हणाल कोण । हे दत्तकपुत्र जाण ।
दत्तकविधान सोहळा करून । उत्तराधिकारी नेमले ॥
सन एकोणिसशे पंचाहत्तर । ज्येष्ठ शुद्ध बीज बुधवार ।
दत्तदेवगडावर । अपार सोहळा झाला असे ।
बहू जमली भक्त मंडळी । शिंपले सडे घातली रांगोळी ।
तेथ किसनगिरी तपोबळी । संतमंडळीत शोभतसे ।
सेवा करिता थकले शरीर । परी नियम चालावा साचार ।
म्हणून पुढील कारभार । भास्करगिरीस दिधला ।
गुरू-शिष्य दोघेजण । झाले पहा चतुर्थ नयन ।
शोभविले नंदनवन । प्रवराकाठी तयांनी ॥”

असे उत्तराधिकारी स्थापित करण्याच्या सोहळ्याचे वर्णन ‘श्री किसनगिरी विजय’ ग्रंथात वर्णिले आहे. श्री किसनगिरींच्या सांगीप्रमाणे,

“दुष्ट वृत्तीचा नाश होवो । सदा समत्वास जागा हो ।
सदा विद्याचे कल्याण होवो । अखेर आशीर्वाद संतांचा ॥
ऐसे रीती गुरुदासाने । श्री किसनगिरी कृपेने ।
तयांच्या इच्छेप्रमाणे । पुण्यक्षेत्र वाढविले ॥”

श्री किसनगिरी महाराजांच्या समवेत श्री भास्करगिरींनी भरपूर यात्रा केल्या. श्री किसनगिरींच्या मुखीचा प्रबोध, हृदयावर नोंदवून घेतला आणि आता ते किसनगिरींनी दिलेला उपदेश स्वमुखे कीर्तनातून ठिकठिकाणी, त्याच अधिकाराने, प्रसारित करित आहेत. प्रवरेच्या प्रवाहात जवळच टेकडीवर बहिरवाडी क्षेत्र प्रवरेच्या मध्यधारेत असल्यासारखे आहे. तेथे भैरवनाथांचे स्थान आहे. आता देवगड क्षेत्र म्हणून विख्यात झाले आहे. ऐलतिरावर अगस्तींचे स्थान आहे. तर तेथून पुढे टोके गावी प्रवरी गंगामाईस मिळाली आहे. किसनगिरींमुळे नव्याने उदयास आलेल्या देवगड तीर्थाचे महात्म्य आता महाराष्ट्राबाहेरही प्रसिद्ध झाले आहे. श्री किसनगिरी महाराज भिन्न आदिवासी जमातीतले असल्याने “आदिवासी जन दंग होऊनी । किसनगिरींच्या ओव्या गाऊनी । ढमढम ढोलक वाजवुनी । नृत्य करीती आनंदे ॥”

श्री किसनगिरी महाराज साधकांना सहज उपदेश करीत; ध्यानयोग, समाधीसाधना, हटयोग, निर्गुणोपासना करावी. नारदांनी सांगितलेली नवविधाभक्ती हे साधन सोपे आहे ते अवलंबावे. महाराज म्हणत,

“शांती क्षमा असू देणे । ल्यावे वैराग्याचे लेणे ।
मग काय भक्तीसी उणे । आणिक साधन नलगे ॥
भजनी कीर्तनी आदर । हे क्षेत्र संतांचे माहेर ।
जगत्पालक सर्वेश्वर । याचि देही नांदतसे ॥”

श्रीकिसनगिरी महाराजांच्या समाधीयोगानंतरही केवळ त्यांचे नामस्मरण, उदी यांमुळेही श्री महाराजांची कृपा प्राप्त होते, अशी भाविकांची श्रद्धा आणि अनुभूती आहे. श्रीरामांनी शबरीस नवविधाभक्ती सांगितली तशीच भक्ती श्री किसनगिरी महाराज भक्तांना सांगतात. मात्र सगुण भक्तीतून निर्गुणापर्यंत जाण्याचा बोध करतात. ग्रंथकर्ते नासिकेत कोरेकर म्हणतात, श्री किसनगिरींच्या रूपाने साक्षात आदिपुरुष प्रकटले आहेत एवढी भक्तांची श्रीचरणी श्रद्धा आहे- ‘दुःखीतांचा दुःख हारू । मुमुक्षूंचा मोक्ष तारू । आदिपुरुष उँकार । नमन असे तुजला ॥ लोक मोठ्या भक्तीभावाने श्री सद्गुरू बाबांचे स्तोत्र गातात-

धन्य झालो तव गुण गाता । किसनगिरी देवा ।
भाविकांना उद्धरिशी तूं । पूर्ण मेघश्यामा ॥४॥
गोधेगावी येथे प्रगटोनि । त्वां वंशा भूषविले ।
कुलवंशाचा त्याग करोनि । प्रभूला तोषविले ॥१॥
दिन-रात्री तप ते केले । बैसोनि प्रवरेला ।

औदुंबरासी पालवी आली । ठाव्य असे सर्वा ॥२॥
 वरद मिळाला शिव-शनीचा । ताराया जगता ।
 मार्कडेयाने दिधला ठेवा । भाग्य तुझे संता ॥३॥
 दत्तात्रयाने मुक्त केले । प्रगटोनि अव्यक्ता ।
 दिगंबर मूर्ती अवधूत दत्त । शोभे तव माथा ॥४॥
 सहज लीलेने अवगुण हरीसी । आमुचे तू देवा ।
 संतपणाचे तेज ते तळपे । तव मंगल भावा ॥५॥
 प्रवरातीरी देवगड क्षेत्री । वसवुनी अवधुता ।
 भाविक प्रेमळ धावुनी येती । दर्शना करिता ॥६॥
 अपार कार्य करुनी ठेविले । जनतेचा धाता ॥
 भूत-पिशाच रोगी जर्जर । तरती तव हाता ॥७॥
 तूच आमुचा माता-धाता । तव चरणावरता ॥८॥

श्री किसनगिरी महाराज समाधिस्त झाले तरी ते गुरुदत्तात्रयांच्या स्वरूपात आणि श्री भास्करगिरींच्या मुखाने समाजाला प्रबोधित करित आहेत. सद्गुण संपादन, निर्व्यसन, सदाचार, सत्यनिष्ठा, श्रद्धायुक्तता, नवविधाभक्तीयुक्तता, पर्यावरण रक्षण, भूतदया आणि अखंड सद्गुरू नामस्मरण यांचा प्रबोध करित आहेत. देवगडाहून प्रतिवर्षी पंढरीला जाणारी दिंडी, चातुर्मास सोहळा, गुरूवार, एकादशी या पर्वणींच्या वेळी देवगड पंढरपुरासारखे फुलून जात. नाथबाबा, शंकर महाराज, गंगागीर महाराज यांची सर्व शक्ती एकवटून देवगड हे जणू अमृत वर्षविणारे अध्यात्मपीठ झाले आहे.

*

शिर्डी माझे पंढरपूर

शिर्डीचे साईबाबा हे करोडो भक्तांच्या हृदयसिंहासनावर आरूढ झालेले तत्त्व आहे. त्यांना कोणी संत म्हणतात, कोणी अवलिया म्हणतात, कोणी सद्गुरू म्हणतात, कोणी फकीर मानतात, कोणी फरिश्ते मानतात तर कोणी भगवान म्हणून त्यांना शरण जातात. अनेकांच्या घरातील देवघरात साईबाबांनी स्थान मिळविले आहे. हॉटेले, ऑफिसे, दुकाने कोठे कोठे म्हणून सांगावे, साईबाबांची प्रतिमा सर्वत्र दिसते. तरीसुद्धा साईबाबा नेमके कोण होते; याविषयीचे गूढ कायम आहे. कोणी त्यांच्या संबंधीचे गूढ उकलण्याचा प्रयत्न करतात; तर कोणी त्यांच्या अस्तित्वाविषयी वाद घालतात. या सर्व जिज्ञासेतून परिणामी श्री साईनाथ महाराजांचे भक्त वाढताहेत. श्री साईबाबा संतश्रेष्ठ, परात्परगुरू, सद्गुरू म्हणून जगद्विख्यात झाले आहेत. श्री शिर्डी संस्थानचे उत्पन्न लक्ष्यवेधीपणे वाढते आहे. शासकीय आयुक्तांची नेमणूक व्यवस्थापनासाठी करावी लागली आहे. श्री संत ज्ञानेश्वर, श्री संत तुकाराम या संतांना भाविक साक्षात विष्णूभगवंत मानू लागले. अगदी तसेच श्री साईनाथांच्या बाबतीत झाले. घडते आहे. पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण अक्षरशः अष्टदिशांतून साईभक्त शिर्डीला पोचतात आणि तीर्थात पावन झाल्याची अनुभूती घेतात. हे शिर्डीचे आणि श्री साईनाथांचे महात्म्य होय.

श्री समर्थ सद्गुरू साईबाबा महाराज यांची कृपा लाभलेले, महिपती महाराज यांचे नंतर संतचरित्रकार संतकवी म्हणून गौरविलेले श्री दासगणू महाराज यांनी 'भक्तलीलामृत' आणि 'भक्तिसारामृत' या दोन ग्रंथात सद्गुरू संत श्री साईनाथ महाराजांची दोन चरित्रे लिहिली आहेत. कै. गोविंद रघुनाथ दाभोलकर यांनी लिहिलेले 'श्री साई चरित्र' तर श्री गुरुचरित्राप्रमाणे उपासना पोथी म्हणून; शिर्डी संस्थानने अधिकृत केलेले चरित्र; सर्वदूर पारायण उपासना करण्यासाठी अनन्य श्रद्धेने वाचले जाते.

‘मग जो गाई वार्डेकोडे । माझे चरित्र माझे पवाडे ।
तयाचिया मीं मागें पुढे । चोहीकडे उभाचि ॥’

अशी दाभोलकरांनी अनुभूती वर्णिली आहे. जणू ‘पत्र पुष्पम् फलं तोयं’ असे काहीही भक्तीने देतो त्याचा मी आहे असे आश्वासनच श्री साईनाथांनी दिले आहे. “अनंतकोटी ब्रह्मांडनायक राजाधिराज, परब्रह्म श्री सद्गुरू साईनाथ महाराज” अशी मोठ्या भक्तीने भक्तगण विजय घोषणा करतात ते श्री साईनाथ महाराज संतसद्गुरू म्हणून आता जगद्वंद्य आहेत.

संत हा ‘परमसंत’ स्थितीला पोचलेला सद्गुरू असतो. ‘अगर नर करणी करे तो नर का नारायण बन जाय’ या उक्तीप्रमाणे काही विभूतीमत्त्वे आपल्या प्रेमरूपा वर्तनाने जगद्वंद्य संतपदाला पोहोचतात जसे संत गाडगे महाराज, संत तुकडोजी महाराज, संत विनोबाजी संतपदाला पोचले. मध्ययुगात निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम यांच्या प्रभावळीतील अनेक संत प्रेमरूपा भक्ती कर्माने संतपदाला पोचले आहेत. तर योगभ्रष्ट स्वरूपातील पुन्हा देह धारण करून उपजत ज्ञानी म्हणून प्रकटलेले श्री ज्ञानदेव तुकाराम यांच्यासारखे संत योगी ज्ञानोत्तर सेवाकर्म करण्यासाठी, ‘आम्ही वैकुण्ठावासी आलो याच कारणासाठी’ अशा स्वरूपात अवतीर्ण होतात. श्री गजानन महाराज, श्री अक्कलकोट स्वामी हे आधुनिक काळातील संत अशा जगदोद्वारासाठी अवतीर्ण झाले. श्री संत सद्गुरू साईनाथ महाराज हे याच स्वरूपातील अवतरलेले संत होत. संतकवी दासगणू म्हणतात त्याप्रमाणे, “संत हेचि भूमिवर चालते बोलते परमेश्वर”, श्री साईनाथ परमेश्वर स्वरूप वाटू लागले. “तुका विश्णू नाही दुजा’ असे रामेश्वर भट्ट म्हणाले; तसेच श्री साईनाथ देव पदाला पोहोचले. म्हणूनच श्री साईनाथ समाधिस्थ अवस्थेत आजही भक्तांना भेटतात.

‘नवसास माझी पावेल समाधी । धरा दृढ बुद्धि माझ्या ठायी ॥

नित्य मी जिवंत जाणा हेंचि सत्य । नित्य घ्या प्रचित अनुभवं ॥

कै. दाभोलकरांनी ‘नवसास पावेल’ असे शब्द वापरून श्री साईविषयी अंधश्रद्धा जोपासली असे मुळीच नाही; म्हणूनच ते ‘धरा दृढ बुद्धि माझ्या ठायी’ असे म्हणतात. ‘दृढ बुद्धि’ अर्थात ‘सत्यनिष्ठा’ होय. ‘नवसात’ इच्छा, अपेक्षा, महत्वाकांक्षा, दुःख, परिहार, अपेक्षा व्यक्त होते. सत्यनिष्ठेने सत्कर्म केले तर हे सारे प्राप्त होते ही श्री साईनाथांची सांगी दाभोलकर श्रद्धावंतांसमोर मांडतात.

जाळी निमगावच्या नानासाहेब डेंगळ्यांना साई आशीर्वादाने पुत्रप्राप्ती

झाली. जुन्या चिंध्यांनी आढ्याला टांगून ठेवलेल्या फळीवर बाबा निद्रा घेत तेव्हा फळी केव्हा कोसळेल या विचाराने पाहाणाऱ्याच्या काळजाचा ठोका चुके, मशीद असो की देऊळ बाबा त्याचा जीर्णोद्धार करवीत आणि लोकांच्या मनात भक्ती जागवीत, त्यांच्या दर्शनाने गुंडाचे मनपरिवर्तन झाले. महाराज लहान मुलांचे लाड करताना सहज पैसे, खाऊ देत, असे घडे. बाबांना भक्तांच्या पूर्वजन्मीचे ज्ञान असे, मृत्यूची चाहूल लागे, येणाऱ्या जाणाऱ्या भक्तांच्या मनातले कळे, दूरदेशी असलेल्या भक्तांचेही दुःख ते साक्षात्कारपूर्वक निवारण करीत, भगवद्गीता, भागवत, भावार्थ रामायण आदि ग्रंथांवर बाबा भाष्य करीत. नानासाहेब चांदोरकर आणि बाबांच्या तत्त्वज्ञान चर्चेसाठी तासन्तास बैठका होत. ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन परिपश्येन सेवया । उपदेश्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥’ या श्रीभगदुक्तीप्रमाणे नानासाहेबांचे प्रणिपात, परिश्रम व सेवा सारख्या विषयांवर महाराज उपदेश करीत.

महाराजांचा नित्यक्रम खूप काटेकोर असे. ते पहाटेस उठून धुनीपाशी बसत; नंतर शौचविधी होईल, काही वेळ स्वस्थ बसत, भागोजी शिंदे त्यांच्या हाताला बांधलेल्या पट्ट्या सोडत. हात व सर्वांग चोळत. चिलीम ओढायला देत. भक्तमंडळी येऊन सेवा करीत. महाराजांचे तोंड धुणे पाहाण्यासारखे असे. हातावर, तोंडावर, कानावर ते यथेच्छ पाणी घेत. भिक्षेला जात. पाच घरी भिन्ना मागत. भक्तमंडळींनी गोष्टीरूप बोध करीत. भक्तांना फळे विकत घेऊन वाटीत. कधी स्वतः रांधून जेवायला वाढीत. भक्त त्यांची पूजाअर्चा करीत. ज्ञानाचे बीज पेरून, स्वच्छ मनाने वर्तन करण्याचा बोध ते करीत. उपनिषदावर प्रवचन करीत. भक्त सकामतेने येत. त्यांच्या कामनांची पूर्ती करतानाच महाराज त्यांना हळुवारपणे निष्कामकर्मपर प्रपंचाचा आणि भक्तीचा उपदेश करीत. सर्वांची चिंता ते स्वतः सर्वतोपरी वाहत याची अनुभूती लोकांनी घेतली. साईबाबांचे वेळीही पुष्कळ ढोंगी लोक येत आणि फजित होऊन परत जात. असा कोणी ढोंगी बुवाबाजी करू लागला, आपण कोणीतरी मोठे महाराज आहोत अशी स्वतःची समजूत करून घेऊ लागला तर “बरोबरी करतोस का?” असे म्हणून त्याला श्रीसाई जागे करीत. बाबा म्हणत, “माझी हाडे समार्धीतून बोलतील, लोक मुंगीसारखे येतील. माझ्या लेकरांना मी चिमणीसारखे पायाला दोरा बांधून माझ्याकडे आणीन.” ही प्रचिती आता येत आहे. श्री रामचंद्र देव यांनी लिहिलेल्या श्री साईनाथांसाठीच्या भूपाळीत म्हटले आहे-

“धर्मलोप बहू झाला । तेणे भूभार वाढला ।
 म्हणूनी समर्थ अवतरला । जडमूढ ताराया ॥
 प्रातःकाळीं दर्शन घेता । मुक्ति मिळेल सायुज्यता ।
 तेणे चुकेल जन्मव्यथा । भावें दर्शन घेतांची ॥
 सत्य सांगे सितारामसुत । साई पाहा हो प्रेमयुक्त ।
 तेणे व्हाल जन्ममुक्त । संदेह कांहीं असेना ॥”

सर्वांठाची प्रेमभाव असावा हाच श्री साईच्या तत्त्वज्ञानाचा सारांश आहे.

महाराज अहमदनगर जिल्ह्याच्या कोपरगाव तालुक्यातील शिर्डी या गावी प्रकट झाले. ते कोठून आले? मूळ राहणारे कुठले? त्यांचे आईवडील कोण? याविषयी कोणतीही खात्रीलायक माहिती अद्याप समोर आलेली नाही. महाराजांचे बोलण्यात शेलू, जालना, माणवद, पाथरी, परभणी, औरंगाबाद, बीड, बेदर या मोंगलाईच्या गावांचा वारंवार उल्लेख होई. त्यांची जात कोणती, धर्म, पंथ कोणता; याविषयी निश्चित सांगता येणार नाही. दाभोलकरांजवळ ‘आता आपण जाऊ ते आठ वर्षांचे होऊन येऊ’ असे उद्गार काढले होते. यावरून ते परिपक्व दशेत पुन्हा प्रगटू असे म्हणाले असावेत असा तर्क केला जातो. खरे तर कोणताही संत नाव, गाव, जात, धर्म, पंथ आदि उपाधीपासून मुक्तच असतो; तसे श्री साईनाथ होते हे स्पष्ट आहे. भक्त त्यांना अवतार मानीत. ते मात्र स्वतःला परमेश्वर सेवक म्हणवत. सद्गुरूच्या आशीर्वादाने, कृपेने सर्व संकटे दूर होतात, सर्वांचे कल्याण होते. ‘सद्गुरूंची माझ्यावर पूर्ण कृपा आहे’ असे साईनाथ म्हणत. ‘हरिका बंदा’ असे ते स्वतःला मानीत. ‘यादे हक्क’ मी सतत स्मरण करतो. ‘अल्लाह सबका भला करेगा’, ‘सबका मालिक एक’ असे साईनाथ म्हणत. शिर्डीत प्रकट झाले ते एका मुसलमान गृहस्थाकडील वरातीत, त्याचे नाव चांदभाई. ते धूपखेडे गावचे पाटील होते. त्यांचा चुकलेला घोडा, महाराजांनी सहज “पलिकडच्या कुंपणात चरतो आहे” सांगून शोधून दिला. तेव्हापासून हा कोणी सतपुरुष फकीर असावा म्हणून त्यांना महाराजांनी घरी येण्याचा आग्रह केला. महाराजांनी ‘उद्या येईन’ असे उत्तर दिले. चांदभाईना चिलीम प्यायला दिली. विस्तव नव्हता तेव्हा हातातला चिमटा आपटून विस्तव दिला. चिलीम पेटली. तेव्हापासून चांदभाईच्या मनात दिव्य प्रकाश उजळला. दुसऱ्या दिवशी महाराज खरेच त्यांच्या घरी आले. काही दिवस राहिले आणि त्यांच्याच बरोबर शिर्डीस आले. शिर्डीत म्हाळसापती नावाच्या गृहस्थाने त्यांना पाहिले. ‘आवो साईबाबा’ या

शब्दांनी स्वागत केले. या क्षणापासून महाराज ‘शिर्डीचे साईबाबा’ झाले.

‘हरिका बंदा’, ‘यादे हक्क’, सबका मालिक एक’ या श्री साईनाथांच्या उद्गारांवरून आणि माई मशिदीतील निवास, घोड्याची स्वारी, ताईत, उदीचा वापर, फकीर वेश, भीक्षाटन, चिमटा इ. गोष्टींवरून महाराजांचे मुस्लिम सुफी संतांशी नाते होते असा निष्कर्ष काढता येतो. परंतु अखंड धुनी, साधुसंतांच्या भेटी, कीर्तन, भजन, पूजन, पारायण, पंढरीची वारी आदि गोष्टींचा स्वीकार, योगसाधना इ. गोष्टींमुळे ते बहुधा राजयोगी संत कोटीतील होते, असेही म्हणता येते. अनेक संशोधक श्री साईनाथांचे सुफी संप्रदायांशी नाते सांगतात, त्यांची गुरूपरंपरा तशी असावी; हेही गुरूस्थान, आणि फकीर गुरू यांच्या उल्लेखावरून नाकारता येत नाही. श्री साईनाथ यांच्या संबंधात पुन्हा पुन्हा ते परमहंसपदाला पोचलेले राजयोगी संत होते येथेच येऊन थांबावे लागते.

भगवद्गीता, ज्ञानेश्वरी, रामकथा, श्रीमद्भागवत आदि ग्रंथ संतवाङ्मय यांचे ते केवळ चाहतेच नव्हते तर पुरस्कर्ते प्रचारक होते.

अनेक भक्तांना त्यांनी प्रसाद म्हणून असे ग्रंथ देऊन वाचन करावयास लावले. अमृतत्व आणि पुनरजन्म या वैदिक धर्म परंपरेतील गोष्टी ते सोदाहरण सांगत असत. प्राक्तन, भोग आणि साधना यांचा संबंधही ते भारतीय सनातन धर्मपरंपरेप्रमाणे सांगत. याविषयी अनेक उदाहरणे दाभोलकरांनी दिली आहेत. ग्रामदैवतांची उपासना व्रते, उत्सव, यात्रा यांचा पुरस्कार. आरोग्यविषयक प्रबोधन आणि आहार व नैतिक गोष्टींविषयीचे उद्बोधन श्री साईनाथ सतत करताना दिसतात. आपल्या उपास्यांचे किंवा आराध्य देवतेचे प्रेमपूर्ण भक्तिभावाने स्मरण केले तर आपल्या भक्तिभावाप्रमाणे देव प्रत्यक्ष दर्शन देतो याची प्रचिती; त्यांनी अनेक भक्तांना, त्यांच्या आराध्य किंवा उपास्य दैवतांच्या स्वरूपात दर्शन देऊन घडविली.

श्री साईबाबांचे शिर्डी क्षेत्री प्रथमागमन, निघून जाणे, पुन्हा प्रकट होणे, अद्भूत लीला, चमत्कार, भक्तानुभव, अनुग्रह, उपदेश, ग्रंथवाचन, ग्रंथलेखन, पादुकापूजन, इष्टदेवतापूजन, ईश्वरभजन, जप, तप, नामस्मरण, आसन, उपासना, प्रपंचातील दान, संकटनिवारण, योगैक अनुभव, माईमशीद महात्म्य, उदीमाई प्रभाव, धुनीमाई प्रभाव, नित्यक्रम, आहारविहार, शयन, चिलीम, पादत्राण, पेहेराव, संतांच्या भेटी व चर्चा, शंकानिरसन, पंचमहायज्ञ सामर्थ्य, धर्मशिक्षण, व्यवहारशिक्षण, परमार्थपाठ, सर्वज्ञता, पूर्वकथन, भविष्यकथन, अन्नदान, प्रसाददान, भीक्षाटन, भीक्षाधिकार, मंदिर कल्पना, लेंडीबाग साधना,

उत्सव, पंचतत्त्वप्रभुत्व, चित्शक्तीसंवेदन, औदार्य, भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, दया, क्षमा, शांती, निर्याण या सर्व गोष्ठीविषयीच्या लीला पाहिल्या तर एक धीरोदात्त, लोकीअलौकिक, प्रबोधक, संरक्षक, वात्सल्यपूर्ण, परमपावन सद्गुरू माऊलींची मूर्ती आपल्या डोळ्यांसमोर उभी राहते. गुरूमाऊलींच्या मुखी एक आव्हानात्मक वचन गोविले आहे. त्या वचनाची आश्वासकता एवढी पराकोटीची आहे की; नित्य भक्तमांदियाळीत हजारोंच्या संख्येने वाढ होत आहे. ते आव्हान - श्रीसद्गुरू साईची वचने म्हणून हा अभंग प्रसिद्ध आहे -

शिरडीस ज्याचे लागतील पाय । टळती अपाय सर्व त्याचें ॥
 माझ्या समाधीची पायरी चढेल । दुःख हे हरेल सर्व त्याचें ॥
 जरी हें शरीर गेलों मी टाकून । तरी मी धांवेन भक्तांसाठी ॥
 नवसार माझी पावेल समाधी । धरा दृढ बुद्धी माझ्या ठायी ॥
 नित्य मी जीवंत जाणा हेंचि सत्य । नित्य घ्या प्रचीत अनुभवं ॥
 शरण मज आला, आणि वाया गेला । दाखवा दाखवा मज कोणी ॥
 जो जो मज भजे जैशा जैशा भावें । तैसा तैसा पावें मी ही त्यासी ॥
 तुमचा मी भार वाहीन सर्वथा । नव्हे हे अन्यथा वचन माझें ॥
 जाणा येथे आहे साहाय्य सर्वास । मागे जें जें त्यास तें तें लाभे ॥
 माझा जो जाहला काया वाचा मनीं । तयाचा मी ऋणी सर्वकाळ ॥
 साई म्हणे तोचि; तोचि झाला धन्य ।
 झाला जो अनन्य माझ्या पायीं ॥

सद्गुरूने सोऽहम् साधना उपदेशून अवघा वेदान्त कथन करावा व अनन्य भक्ताला पूर्ण आश्वासित करावे असा हा मोहिनीराज पंडित लिखित साईंच्या नावावरील अभंग म्हणजे सद्गुरूमत्वाची परमावधी होय! साईंच्या वचनामृतांतून मिळालेले हे 'अमृत' अभंगरूपाने सर्वांना जिवविते आहे. साईनाथ महाराजांनी श्री संत ज्ञानेश्वर आणि श्री संत एकनाथ यांचे ग्रंथ अति प्रिय होते. त्यांतील संदर्भ त्यांच्या वचनांमध्ये येत असत. मध्ययुगीन संतांचे ग्रंथ श्री साईंनी भक्तांना वाचण्याची शिफारस केली आहे. त्यांतील प्रबोधनाकडे श्री साईं लक्ष वेधीत असत. स्वतःच्या सर्वसमावेशक लोकाभिमुख आणि लोक कैवारी भूमिकेतून ते साक्षातही करीत असत. प्राणीमात्रांविषयी, वृक्षवेलीविषयी अपार करुणा श्री साईंच्या वर्तनातून प्रत्ययास येई. सद्गुरूमाऊलीचे वात्सल्य भक्तगण त्यांच्या सहवासात उपभोगीत.

माधवांनी लिहिलेल्या आरतीमधून साईनाथांची ही चराचराविषयीच्या

प्रेमाने ओतप्रोत करुणामूर्ती उभी राहते.

जाळुनियां अनंग । स्वस्वरूपी राहे दंग ।
 मुमुक्षु जना दावी । निज डोळा श्रीरंग ॥१॥
 जया मनी जैसा भाव । तया तैसा अनुभव दाविसी दयाघना ।
 ऐसी तुझी ही माव । तुझी ही माव ॥२॥
 तुमचे नाम घ्यातां । हरे संसृतिव्यथा ।
 अगाध तव करणी । मार्ग दाविसी अनाथा । दाविसी अनाथा ॥३॥
 कलियुगीं अवतार । सगुण ब्रह्म साचार । अवतीर्ण जाहलासे ।
 स्वामी दत्त दिगंबर । दत्त दिगंबर ॥४॥

गुरू दत्तात्रयांचे ध्यान भक्तगण श्री साईबाबांत पाहतात आणि निजसुख अनुभवतात एवढा प्रत्यय भक्तगणास येतो.

श्री साईनाथांच्या चरित्र लीलांतील त्यांच्या कार्याप्रमाणे संस्थानच्यावतीने आरोग्यसेवा, शिक्षण, संकटनिवारण, संस्कृतीरक्षण व संवर्धन उपक्रम योजना आखल्या गेल्या आहेत आणि त्या कार्यान्वित आहेत.

देशविदेशात कोट्यवधींच्या संख्येने श्री साईंचे भक्त आहेत. नवरात्र व विजयादशमी, श्रीरामनवमी उत्सव आदि उत्सव प्रसंगी आणि गुरुवारी अक्षरशः भक्तीचा पूर शिर्डीत लोटतो. पंढरपूरप्रमाणे अनेक ठिकाणाहून दिंड्या, पालख्या, पदयात्रा शिर्डीला येतात. साईंप्रसाद, साईंकृपा यांचा लाभ घेऊन भक्त कृतार्थता अनुभवतात. पंढरीच्या पांडुरंगप्रमाणे, गुरूदत्तात्रयांच्या तीर्थस्थानाप्रमाणे, माऊलींच्या आळंदीप्रमाणे आणि श्री बालार्जींच्या गीरीस्थानाप्रमाणे शिर्डी तीर्थक्षेत्र भक्तांना आपले निधान वाटते.

*

सद्गुरु श्री साई शिष्य, श्री मेहेरबाबांचे सद्गुरु उपासनीमहाराज आणि सत्शिष्या सति गोदावरी – कन्याकुमारी

श्री उपासनी महाराजांचा मठ, आता भव्य प्रतिष्ठान स्वरूपात शिर्डीपासून पाच किलोमीटर दूर राहाता गावाजवळ, साकुरी गावी स्थित आहे. काशिनाथ गोविंदराव उपासनी शास्त्री हे त्यांचे पूर्ण नाव. नाशिक जिल्ह्यातील सटाणा या छोट्या गावात १५ मे १८७० मध्ये त्यांचा जन्म झाला आणि २४ डिसेंबर १९४१ मध्ये वयाच्या एकाहत्तराव्या वर्षी ते महायात्रेस गेले.

आयुर्वेदाचार्य झाल्यानंतर त्यांचा विवाह झाला. परंतु पत्नी लगेचच निवर्तली. हा अनुभव एका पाठोपाठ तीन वेळा आल्यानंतर त्यांना एकप्रकारे दिव्य गान ध्वनी ऐकू येऊ लागला. त्याचे विश्लेषण त्यांना करता येईना. इतर अनेक समस्यांना त्यांना जन्मगावी सामोरे जावे लागतच होते. या परिस्थितीत त्यांना गोदातीरीच्या साईनाथांची ओढ लागली. ते शिर्डीला आले. वयाच्या ४२व्या वर्षी श्री साईनाथांनी त्यांना ईश्वरसाक्षात्कार घडवून शक्तिपात केला. जणू श्री साईनाथच त्यांच्या अंतर्मनाला साद घालीत होते.

‘अहिंसा’ अर्थात आपल्यापासून कोणालाही कोणताही त्रास होऊ नये असे वर्तन करावे. ‘सेवा’ – स्वतःच्या शरीर आणि मन यांचा झोकून देऊन, सेवा कार्यासाठी विनियोग करावा. सदैव ‘समाधानी’ राहून एखाद्या मधमाशीप्रमाणे गुणग्राहकतेने जीवन व्यतीत करावे ही त्यांच्या उपदेशाची सर्वोत्तम तीन तत्त्वे होती. अद्वैत वेदान्त हा त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया होता.

श्री उपासनी महाराजांच्या सान्निध्यात अवतार मेहेरबाबा यांना ईश्वरत्त्वाची आणि स्वतःच्या अवतारित्वाची स्पष्ट जाणीव झाली. पुढील सर्व सेवाकार्य व

ज्ञान प्रस्तुती कार्य आपण मेहेरबाबा यांच्यावरच सोपविले आहे. मेहेरबाबा ही ‘ज्ञाना’ची किल्ली आहे, असे सद्गुरु उपासनी महाराज म्हणत.

साधी राहाणी, सेवाकार्य, स्त्री-पुरुष समानतेची आग्रही भूमिका आणि आत्मज्ञान मार्गदर्शन यामुळे त्यांच्याकडे भक्तांचा समुदाय जमू लागला.

कन्याकुमारी स्थान, शेवट्यात प्रकटलेले श्री गणेश हे साकुरी येथील मठाचे वैशिष्ट्य होय. स्त्रियांना वेदांनी नाकारले तर नव्हतेच परंतु ऋषीपरंपरेत स्त्री ऋषीही होत्या. लोपामुद्रा, अरुंधती ही त्यांची उदाहरणे होत. स्त्रियांना वेदपठण, यज्ञविधी, पौरोहित्य करण्याचा अधिकार आहे याची प्रत्यक्ष पुनर्स्थापना, हे या मठाचे महनीय कार्य होय. श्री सति गोदावरी माताजी या शिष्येच्या सहाय्याने कन्याकुमारींना वेदोपनिषदांचे ज्ञान देणे, होमहवनादी करवून घेणे यांची परंपरा येथे सुरू झाली. भारतीय परंपरेतील स्त्रीशिक्षण, स्त्रीसन्मान यांचा जणू वस्तुपाठ येथे सुरू झाला.

आजही या अध्यात्मिक केंद्रातून ह्या परंपरा समृद्धपणे सुरू आहेत. हे सर्व भक्त पर्यटकांना पाहाता येते. महाराजांचे व सति गोदावरी मातांचे सेवेकरी ही परंपरा पुढे नेत आहेत. शिर्डीला येणारी व मेहेरबाबादला येणारी भक्तमंडळी मोठ्या श्रद्धेने येथे येतात. वैदिक परंपरा आणि स्त्रीसन्मान परंपरा, या गोष्टी उपासनी महाराज यांच्या मठात सुरू आहेत ही भूषणावह गोष्ट होय. उपासनी महाराजांनी ‘या युगाचे सद्गुरु’ म्हणून, आपले शिष्य अवतार मेहेरबाबा यांचा केलेला गौरव उपासनी महाराजांचे सद्गुरुत्व सिद्ध करणारा आहे.

*

प्रेमावतार मेहेरबाबा

“मी अवतार आहे, आदिपुरुष आहे. त्याव्यतिरिक्त अन्य कोणी नाही. आता अवतार समजून त्या भावनावेगात कोणी मला डोक्यावर घेतले, अथवा मला सामान्य समजले किंवा डोंगी म्हणून निंदा केली तरी माझ्यावर त्याचा मुळीच परिणाम होणार नाही. मी जो आहे तो आहे. मी मेहेरबाबा होतो, आहे व पुढेही राहीन. मी जे आहे ते नाही कसे म्हणू? संत, साधू, महात्मा, वली, पीर, यातला मी कोणी नाही.” हे बोल आहेत अवतार मेहेरबाबा यांचे; ज्यांनी १० जुलै १९२५ रोजी मौन स्वीकारले ते कायमचे. बोटांच्या खुणांची वेगळीच भाषा निर्माण केली. निकटवर्तीयांना ती भाषा कळे. या भाषेच्या आधारे, ‘गॉड स्पीक्स’ सारखे अध्यात्म उलगडणारे पुस्तक त्यांनी लिहून घेतले, संदेश प्रवचने दिली. जगाच्या इतिहासात केवळ अद्वितीय आहे. अवतार मेहेरबाबांची समाधी अर्थात चिरंतन विश्रांतीस्थान अहमदनगरजवळ श्रीगोंदा रस्त्यावर मेहेरबाबाद येथे आहे. शेरीयार आणि शिरीन या युगुलाच्या पोटी मेहेरबाबा अवतारीत झाले. सन्यासी वृत्तीचे शेरीयार आणि तशच सश्रद्ध मातेपोटी जन्मलेली शिरीन; यांचे वाडवडिलांच्या इराण ते भारत भटकंतीमधून योगायोगाने, नव्याने आश्चर्यकारकपणे, पुण्यात निर्माण झालेले एक कुटुंब! मिळालेल्या कामधंद्यावर या अनासक्त कुटुंबाचा निर्वाह चाले. सूर्योपासक पारशी कुटुंबात ‘मेहर’ महिन्यात म्हणजे २५ फेब्रुवारी १८९४ मध्ये मेहेर अर्थात सूर्योदयावेळी मुलगा जन्मला म्हणूनच त्याचे ‘मेहरवान’ नाव ठेवले. शैशवावस्थेत रांगत तिसऱ्या खोलीत पोचलेला मुलगा चक्र नागराजाशी खेळण्यात दंग झालेला पाहून; आईचा जीव दडपला. त्या प्रसंगातूनच ‘मेहर’च्या ईश्वरी अवतारित्वाची चाहूल लागली. ‘पदमजी गुजरार्थी स्कूल’ नंतर पुणे कॅम्प गव्हर्नमेंट इंग्लिश स्कूल, पुणे सेंट व्हिन्सेंट नंतर डेक्कन कॉलेजमध्ये काही काळ अशा क्रमाने गुजरार्थी, इंग्रजी, हिंदी, फारसी, उर्दू व मराठी भाषांच्या पर्यावरणात बाबांचे शिक्षण

झाले. खोडकर तसाच चाणाक्ष आणि कुशाग्र असा ‘मेहर’ दिसामासा तेजस्वी होऊ लागला.

पेशावराहून आलेल्या, पूर्वाश्रमीच्या गुलरुखने ‘अनलहक’ (अहंभ्रह्माऽस्मि) अशी घोषणा केल्यामुळे मुल्ला मौलवींकडून पुरन टाकण्याची शिक्षा मिळाली होती, त्यातून बाहेर पडून; त्यांनी पुण्यापर्यंत प्रवास केला. कॅम्पातल्या मालकम टॅकजवळ, झाडाखाली गुलरुख बाबाजान म्हणून राहू लागल्या. भोवती बलुची, मुस्लिम, पारशी व अन्य लोकांचा गराडा असे. बाबाजान या पुरुषी नावाने प्रसिद्ध अशा त्या दैवी सद्गुरूने १९१४ मध्ये मेहरला स्वतःहून जवळ बोलावले. पुढे त्याच्या भिवयांच्या मध्यावर चुंबन घेऊन शक्तीपात केला आणि मेहर बदलून गेले. मेहेरबाबा झाले. कदाचित मेहरना अवतारित्वाची जाणीव करून देण्यासाठीच बाबाजानची योजना असावी. मेहेर यांनी लिहिले आहे, “पीरो मुर्शद मुझपे तेरा जावे दां अहसान हे लाख होवे जान मुझको तुझपे सब कुर्बान है, बहरे-वहदतमे डुबाकर खुदसा दरिया कर दिया, एकही पलमें किया बंदेसे फिर यज्ञ दान है।”

मेहेरवान यांची केडगाव बेटावर सद्गुरू नारायण महाराज यांच्याशी भेट झाली. पुढे ताजुज्जीन बाबा या साक्षात्कारी सद्गुरूंशी मेहेरवान यांची भेट झाली. शिरडीचे साईबाबा हे चवथे तर उपासनी महाराज हे त्यांचे पाचवे गुरू होते. साईबाबांनी ‘परवरदिगार’ संबोधले तर उपासनी महाराजांनी मातीतून दगड घेऊन बरोबर भिवयांच्या मध्यावर फेकून मारला आणि शक्तिपात केला. पुढे मेहेरवान उपासनी महाराजांच्या सहवासात सेवा करित असताना एका निवांत एकांत रात्री महाराजांनी हात जोडून म्हटले, “मानव देहाने अवतरलेला तू साक्षात ईश्वर आहेस. माझे तुला त्रिवार प्रणाम!” त्या क्षणापासून म्हणजे २७ व्या वर्षापासून मेहेरवान पूर्णज्ञानी, सद्गुरूंचा सद्गुरू म्हणजे मेहेरबाबा झाले. उपासनी महाराजांच्या वाढदिवशी, “आता माझ्या अध्यात्मिक खजिन्याची किल्ली मेहेरवानच्याच हाती आहे. आतापर्यंत तुम्ही माझ्या आज्ञा जशा पाळत होता तशाच यापुढे मेहेरवानच्या आज्ञा पाळा” असे जाहीर केले. मेहेरप्रेमीयांच्या मेळाव्यात मेहेरबाबा म्हणाला, “मी पुराणपुरुषोत्तम आहे, होतो व पुढेही राहीन. या युगाचा मी अवतार आहे.” “बाबाजान यांनी मला दैवी आनंद दिला, तर साईबाबा यांनी मला दैवी शक्ती प्रदान केली. उपासनी महाराजांनी मला दैवी ज्ञान दिले.” आणि अवतारकार्य सुरू झाले.

ऐहिक जीवनात वावरणाऱ्या प्रापंचिकांना अगदी सहज सोप्या शब्दातून

बोध घडवून मेहेरबाबा जीवाला अध्यात्मज्ञानापर्यंत पोचविण्याचा प्रयास करतात. 'जन्मोजन्मीच्या चांगल्या वाईट कर्मातून संस्कारांची चांगली वाईट साखळी तयार झालेली असते. संस्कारांचे पूर्ण निर्मूलन होऊन बऱ्या-वाईट संस्कारांचे उच्चाटन होऊन संस्कारांची 'पाटी' कोरी झाली; तरच मोक्षाचा दरवाजा कोरा होतो. अनुग्रहाशिवाय पाटी कोरी होत नाही. सद्गुरूच कृपापूर्वक पाटी कोरी करू शकतात.'

'माणूस स्वतःच स्वतःची दुःखे निर्माण करतो. दुःखे काल्पनिक असतात. त्यांचे परिणामही काल्पनिकच ठरतात. सुख आणि दुःख दोन्हीही चंचलच. त्यापलिकडे सत्य असते. सुखदुःखाच्या पलिकडे जाऊनच सत्य आनंदमयात राहावे, आहे त्या अवस्थेचा आनंदाने स्वीकार करावा.'

सद्गुरू आत्मसाक्षात्कार घडवू शकतो म्हणजेच सत्यापर्यंत नेऊ शकतो.

मुंबईच्या मंजिलमध्ये साधकांची अध्यात्मिक बैठक तयार झाली. १९२२ मध्ये उपासनी महाराजांनी बाबांना साकोरीत बोलावले. बाबा गेले व दीड दिवसात परतले. मेहेरबाबा काही निवडक शिष्यांसह नगरला आले. सरोष यांच्याकडील विवाह प्रसंगातून काही कारणाने निघून शिष्यांसह अरणगाव रस्त्यावर आले. एका विहिरीजवळ झाडाखाली थांबले. काही पडझड झालेली घरे जवळच दिसली. त्या आदीच्या मालकीच्या इमारती होत्या. आर्दीचे वडील खानबहादुर यांनी रस्तुमचे लग्न आटोपल्यावर अरणगावजवळच्या लष्करी इमारती टेकडीवरची टँकची जागा सारे बाबांना दान केले. तेथे श्रमदानातून मेहेराबाद उभे राहिले. परंतु सापाच्या भीतीने ७ जून १९२३ ला बलुचिस्तानातील क्वेटाला जायचे ठरलेप्रमाणे पोचले. केवळ काही दिवसांनी पुन्हा हिंदुस्थानला आले. भ्रमंती करीत साधकांबरोबर ९ जुलै १९२३ रोजी शिष्यमंडळींसह नगर स्टेशनवर आले. मेहेराबाद पुन्हा फुलले. परंतु काहीच दिवस. पुन्हा भ्रमंती मुंबई, आणखी कोठे कोठे व इराण असे करीत जवळपास भारत भ्रमणानंतर पुन्हा साकोरी आणि अखेर पुन्हा अरणगाव प्रवास घडला.

अरणगावला 'धमेला-योग'. श्रमदानपूर्वक बाबांसाठी दगडी खोली व खोल्या बांधणे सुरू झाले. मेहेरमंडळी स्थापन झाली. सर्वधर्मापेक्षा ईश्वर मोठा म्हणून सर्व प्रकारची धर्मचिन्हे व ध्वज बाद करून; अध्यात्म मार्गातील सात तत्त्वे, सात भूमिका यांनी सूचक सप्तरंगी इंद्रधनुचा ध्वज निश्चित झाला. मुंबईत मंझिलमध्ये आणि नंतरच्या प्रवासात बाबांनी साधकांना कडक नियमावली लिखित स्वरूपात घालून दिली. जणू जाहीरनामाच. 'परमात्मा, सद्गुरू व प्रेम

हे एकरूप आहेत. प्रेम म्हणजेच परमेश्वर!' हेच मुख्य सूत्र होते. अवतार म्हणून बाबा म्हणत "माझ्या जीवनकाळात साऱ्या जगासाठी, मानवतेच्या हितासाठी मला करता येईल तेवढे कार्य करायचे आहे. मात्र ते प्रत्यक्ष दिसणारे नाही.' बाबांचे अवतार कार्य असे सुरू झाले. सारे श्रमदानातून. मेहेराबाद उभे राहू लागले. 'मेहेर चॅरिटेबल हॉस्पिटल' व दवाखाना. त्यानंतर लगेच हजरत बाबाजान मोफत शिक्षण देणारी प्राथमिक शाळा सुरू झाली. कार्य आणि साधक वाढत गेले. सर्वधर्मातील लोक आकृष्ट झाले. अनेकजण कुतुहलाने तर काही अध्यात्मिक ओढीने आले. बाबांनी महिला आणि पुरुष सर्वांना सेवाकार्याचे महत्त्व सांगितले आणि सेवेतूनच अध्यात्मिक स्वामीत्व कसे सिद्ध होते ते सांगितले. आणि १० जुलै १९२५ पासून महामौन आणि महान संदेश कार्य सुरू झाले. १९२५ च्या दुष्काळात बाबांनी धुनी पेटविली. धुनीवर एक गोड कवन रचले. त्यात अग्नी महिमा वर्णन करून वरुणराजाला आवाहन केले-

करू तारी सिफत क्यां थी कलम मां ते न थी ताकत ।
सलगत मेहेर बरसावी, अजब तारी छे ये बरकत ॥
ते तारा शोला तेजस्वी ने करवा शांत खुद यजदां ।
कला को मेघने द्वारे, तने आपी तारी इज्जत ॥
तू है गुरुका साचा बंदा, मेरे ठंडे हाथका गरम डंडा ।
सद्गुरू तू है साचा दास, हमेशा रहना उनके पास ॥

या कवनाचा थोडक्यात भावार्थ 'संभवामी युगे युगे' या चरित्र ग्रंथाचे लेखक का. ना. सोमण देतात- "हे वरुणराजा मी तुझी स्तुती कशी करू शकणार बरे? माझ्या लेखणीत तेवढे सामर्थ्य कोठले? हे दयाघना, तुझा प्रेमरूपी पाऊस पडू दे, हे मेहेरबाबांच्या धुने, तुझ्या कृपेविना नगर शहर वैराण होऊन गेले आहे. शेतकऱ्यांची मेहनत वाया गेली आहे तेव्हा ही वेळ ओळखून पावसाच्या रूपाने तुझ्या कृपेची बरसात कर." बाबांच्या या आवाहनाने आभाळ भरून दाटून आले. मुसळधार पाऊस सुरू झाला. तब्बल १५ तास पाऊस पडत राहिला. मेहेरबाबा आपल्या 'परमेशरत्व'पदाविषयी असे म्हणत; झरतूष्ट, महंमद, मन्सूर, येशू हे सर्वच अद्वैत भोक्ते भगवानच होत. त्यांच्यात आणि माझ्यात अंतर नाही. ते आणि मी एकच. 'आत्मजागृती हेच आपले कार्य होय.' त्यामुळे इतर व्यवस्था जे काम करतात ते काम आपण करू नये. सुफी संत कवी हाफीज म्हणतो, 'हे विश्व म्हणजे शून्यात शून्य मिळविणे होय.'

मौनातील मेहेर संदेश A B C D अल्फावरच्या संकेतातून होत. १९५४ पर्यंत हेच सुरू होते. १९३१ साली म. गांधींशी सुद्धा ते याच तऱ्हेने बोलले.

मदिरा मदिरक्षी, कामिनी आणि कांचन यांपासून दूर रहा, लग्न, सणोत्सव, जत्रायात्रा इ. मध्ये गरजेपेक्षा वायफळ खर्च करू नका, साधेपणाने राहा, अहंकार, मोठेपणा बरा नव्हे. परमेश्वरच केवळ सत्य त्याची जाणीव ठेवून जीवन हे एक स्वप्न आहे यादृष्टीने जीवन व्यतीत करा. रुग्णसेवा, शिक्षणसेवा हीच ईश्वरसेवा. सर्व धर्म एकाच परमेश्वराचे स्मरण ठेवण्यास सांगतात. बोरकरांनी बाबांना या कलीयुगातले 'समर्थ रामदास' संबोधले. लेक नावाच्या रशियन साधूला मेहेरबाबांच्या सहवासात; प्रभु राम, कृष्ण, बुद्ध, ख्रिस्त यांच्या सान्निध्यात असल्याचा अनुभव आला, असा दावा लेक यांनी केला आहे. त्यांनी नगरलाच देह ठेवला आहे.

'माया आणि मायाजनित विश्व' याविषयी बाबा म्हणत, "मायेत चमत्कार घडतात, पण अशा चमत्कारांनी भलतेच घडले". "विश्व हाच मुळी एक आभास आहे. तथाकथित सारे चमत्कार हे त्या मोठ्या भासामध्ये, अज्ञानजन्य छोटे भासच होत. आत्मज्ञान्यांकडून काही वेळा चमत्कार केलेही गेले आहेत, पण ते आपोआप घडले आहेत. मृतात्म्यांना जिवंत करणे, आंधळ्यास दृष्टी देणे असे चमत्कार सद्गुरूंकडून केले गेले आहेत. पण ते केवळ जनतेमध्ये अध्यात्मिक जागृती घडवून आणण्यासाठीच. असे चमत्कार करू लागले तर चमत्काराला नमस्कार करणारे खूप भेटतील, परंतु प्रत्येकजण आपल्या भौतिक इच्छा पूर्ण करण्यासाठीच बाबांची प्रार्थना करू लागेल. अशा प्रकारे ईश्वरी प्रेम वाढीला लागण्याऐवजी मायेचा बाजारच वाढीला लागेल." बाबा अशी चमत्काराची संभावना करून; साधकांनी प्रेममयी साधनेकडे वळवीत. बाबांच्या तत्त्वज्ञान प्रस्तुतीसाठी 'मेहेर मेसेज' नावाचे मासिक सुरू करण्यात आले होते ते १९३१ पर्यंत सुरू होते. एकीकडे प्रबोध आणि एकीकडे पर्यटन व पर्यटनात एकांत असा क्रम सुरू होता. पाचगणी ते श्रीनगर अशी भ्रमंती झाली. यावेळी गुहांमध्ये एकांतवास करित. अगदी दरवेशांपासून अनेकांना खऱ्या सन्यस्त वृत्तीचा अर्थ कळला. सत्य प्रेमाचे प्रक्षेपण त्यातून घडे. इंग्लंडच्या 'रिट्रीट' आश्रमातील मेरिडिथस्टार यांच्यासह अनेकांना बाबांच्या सहवासात खऱ्या प्रेमाचा अर्थ कळला. अमेरिकेत स्लास पतीपत्नींनी बाबांचे स्वागत केले. युरोप-अमेरिकेकडे त्यांच्या फेऱ्या झाल्या. 'सण्डे एक्सप्रेस'चे संपादक जेम्स डग्लस यांनी त्यांची मुलाखत घेतली. त्यातही त्यांना

सर्वधर्म ईश्वराने अभिव्यक्त केले आहेत आणि आपण स्वतः ईश्वराशी एकरूप आहोत असे बाबांनी सांगितले. अनुभव घेता देता बाबा म्हणत, "ऐहिकाभिमुख पाश्चिमात्य संस्कृती व अध्यात्मप्रवण पौर्वात्य संस्कृती यांचा सुंदर मिलाफ घडवून आणणे हेच माझे अशक्यप्राय करणारे कर्म आहे."

मेहेरबाबा आपल्या कार्यपद्धतीविषयी म्हणत, "१) व्यक्तिगत २) सामूहिक ३) विश्वात्मक" अशा त्रिविध कार्यपद्धतीने कार्य सुरू आहे. विश्वकार्यासाठी भ्रमंती करतोय.

अध्यात्माच्या ५ व्या भूमिकेवरील मस्तमहंमद व बापजी, ६ व्या भूमिकेवरील मस्तचट्टीबाबा व मस्त करीम आणि ७ व्या भूमिकेवरील नुर अली शहा यासारख्या ईश्वरप्रेमासाठी प्रेमात बेधुंद झालेल्या मस्त कलंदरांच्या सेवेचे मेहेरबाबांनी व्रत घेतले. त्यांच्यासाठी आश्रम काढला. 'वेड्यांचा आश्रम' तो १९३७ मध्ये बंद झाला.

स्वातंत्र्य चळवळीत मेहेरबाबांनी अनेकांना प्रबोधित केले. एकप्रकारे सक्रिय सहभाग घेतला. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पुन्हा अध्यात्मिक कार्य सुरू केले. ते म्हणाले, आपण अध्यात्मिक स्वातंत्र्य मिळवू या, कारण त्याच्याशिवाय दुसरे कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य हे बंधनच असते. १९४७-४९ या काळात आश्रमाचा विस्तार झाला. पिंपळगावलाही आश्रम झाला. मात्र यानंतर १९४९ साली मेहेरबाबांच्या महान एकांतवासाला सुरुवात झाली. एकांतवासात वैज्ञानिक शोधांवरही त्यांनी चिंतन नोंदविले. एकांतवासानंतर 'नवजीवन पर्व' आरंभिले. नवजीवन पर्वात घरदार संसार सर्वसंग परित्याग अपेक्षित होता. या नवजीवनावर डॉ. धनी यांनी सुरेख गीत रचले. बाबांच्या मौनात प्रकटलेली ही बाबांची वाणी - त्याचा अंश -

भक्तांनो, ही मूक वैखरी ऐका मेहेरबाबांची ।

हिचे आचरण सुरुवात करी नवीन जीवनसरणीची ॥

आम्ही मध्ये भेद न उरला छोटा मोठा असा कुणी ।

गुरू शिष्याची वा देवाची गरज आता नाही उरली ॥

स्वयंपूर्णता, समाधान ही फुलविले रोपे पुनः तरी ।

देव तसे हे सत्य तसे ते प्रेषितही असती जगती ॥?

बाबांकडून उपदेशातून जणू शक्तिपात होई. जसे कुमारांना ते म्हणाले, "हे दिलेले वचन आता मोडू नकोस. मी ईश्वर आहे. ज्याला तू वचन दिलेस तो 'मिस्टर गॉड' मीच आहे. तुझे मी ऐकले आता पाळी तुझी." कुमारांच्या

अंगात जणू वीज कडाडली. बाबा ज्ञान प्रबोधित करीत- “द्वैत रूपे ही भासमान सृष्टी आपल्या अज्ञानाची परिणती आहे. या आभासातून पार झाल्यावर अविभाज्य, सत्य व अनंत अशा परमात्म्याशी आपण एकरूप होतो. ज्ञान होताच भ्रम दूर होतो. कारण ज्ञान आशातीत व इच्छातीत आहे.

बाबांचे तत्त्वज्ञान मौनातूनही बोलके करणारे डॉ. धनी १९५२ मध्ये निधन पावले. २३ जानेवारी १९५२ मध्ये पुन्हा धुनी पेटवली. साधकांनी आपापल्या पारंपरिक धर्मानुसार घोषणा केल्या. बाबांनी सर्वांना नमस्कार केला आणि बाबा केबीनमध्ये गेले. ३१ जानेवारी १९५२ ला ते बाहेर आले तेव्हा पुन्हा धुनी पेटवली. बाबांनी सांगितलेली प्रार्थना साधक एचरने म्हटली आणि एचरकडून बाबांनी कागदावर लिहून ठेवलेला मजकूर वाचला. “जगातील सर्व धर्मांमधील कर्मकांड, विधीसमारंभ हे सर्व ज्वालांमध्ये जळून खाक झालेले आहेत.” आणि ६ फेब्रुवारी १९५२ रोजी ‘मनोनाश’ साधना सुरू झाली आणि विमुक्त जीवन प्रवास सुरू झाला.

बाबांची पुन्हा प्रवास सुरू झाला. अमेरिकादी ठिकाणी ते जाऊन आले. बाबांनी सुफी पंथाची पुनर्रचना आणि सर्वधर्मांतील तत्त्वज्ञानातील एकवाक्यता सांगावयाची होती. ‘गॉड स्पीक्स’ या ग्रंथात हे साधले आहे. ‘जोतिर्मय विमुक्त जीवन साधना करणे हेच ध्येय ।’ विमुक्त जीवनासाठी ‘पश्चात्ताप साधना’ सांगितली आहे. त्यातील शेवट असा-

“तुझ्या इच्छेप्रमाणे विचार करण्याच्या
बोलण्याच्या व वागण्याच्या बाबतीत
आमच्या हातून सतत ज्या चुका झाल्या
त्यांच्याबद्दलही आम्हाला क्षमा करा.”

याचप्रमाणे १३ ऑगस्ट ते २ सप्टेंबर या कालावधीत बाबा स्वरचित प्रार्थना सर्वांकडून म्हणवून घेत. त्यातील काही अंश असा-

सत्य, ज्ञान व आनंद यांची त्रयी तू आहेस
तू आदिपुरुष असून श्रेष्ठांहून श्रेष्ठ आहेस
तू प्रभू व परमेश्वर आहेस
तू परमदेव असून, परात्पर परमात्मा आहेस
तू परब्रह्म आहेस
तू अल्लाह, इलाही यज्ञदान
आहूरमझद व प्रियतम परमेश्वर आहेस

तुझे नाव एजद् अर्थात एकमेव पूजनीय आहे.

अखेर ७ सप्टेंबर १९५३ मध्ये डेहराडूनमध्ये बाबांनी आपण ‘पुरुषोत्तम अवतार’ असल्याची घोषणा केली आणि ‘लोक हो माझ्याकडे या’ असे आवाहनही केले. बाबांना हरिद्वार, पंढरपूर येथे जायला आवडे. तरी त्यांनी अवतारातील बहुतेक संदेशन अहमदनगर येथे केले. १९५४, ५६ आणि ५८ मध्ये मेहेराबादमध्ये नगरमध्ये प्रेमीजनांना प्रेमाचा लाभ झाला. १९५८ मध्ये त्यांनी सहवास संमेलन भरविले. १९५८ मध्ये ऑस्ट्रेलियात मर्टल बीचवर सहवास कार्यक्रम झाला. बाबा प्रत्येक गोष्ट परिपत्रकाद्वारे जाहीर करीत. १९६२ मध्ये ‘गुरुप्रसाद’मध्ये पूर्व-पश्चिमेकडील भक्तांचा मेळावा भरवला. १९६३ मध्ये कोणालाही दर्शन देणार नाही अशी घोषणा केली. पण पुन्हा मेळाव्यात बेत बदलला. २५ फेब्रुवारी १९६४ ला सत्तरावा वाढदिवस झाला. १९६६ ते १९६९ हे त्यांच्या जीवनाचे अखेरचे पर्व ठरले. ३१ जानेवारी १९६९ मध्ये त्यांनी देहत्याग केला. अमर्याद असा आनंदठेवा संदेशरूपाने देऊन बाबांनी साधकांना बांधून ठेवले. ‘गॉड स्पिक्स’, ‘लिसन’ हार्मिनिटी’, ‘लाईफ अँट इटस् बीस्ट’, ‘बीमस फ्रॉम मेहेरबाबा’, ‘गॉड टू मॅन अँड मॅन टू गॉड’ अशी इंग्लंड-अमेरिकेत पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. तर ईश्वर, माया, संस्कार, अहंकार, ध्यान, पुनर्जन्म परंपरा, गूढविद्या, पूर्ण-पुरुष वगैरे विषयांवर त्यांनी विविध ग्रंथांत लेखमाला गुंफल्या आहेत. ‘परफेक्ट मास्टर’, ‘अवतार’ व ‘गॉड मॅन’ हे त्यांचे चरित्रग्रंथ अमेरिकेत प्रसिद्ध झाले आहेत.

मेहेरबाबा म्हणतात, “तत्त्ववेत्ते, निरीश्वरवादी व त्यांचे सहविचारी ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करोत वा ना करोत, पण जोवर ते स्वतःचे अस्तित्व नाकबूल करीत नाहीत तोपर्यंत त्यांनी आपली ईश्वरावरील विश्वास प्रकट केल्यासारखाच आहे.” “प्रेम हीच अध्यात्ममार्गाची सुरुवात व अखेर आहे. जीवन व प्रेम ही एकमेकांपासून अलग नाहीत. ती अविभाज्य आहेत. द्वंदात्मक जगातील ईश्वराच्या एकतेचे प्रेम हे प्रतिबिंब होय. पूर्ण-पुरुषाच्या कृपेने जागृत झालेले विमल प्रेम हे साधकाचे सर्वात मोलाचे साधन होय.

“अणुशक्ती किंवा दुसऱ्या कोणत्याही भौतिक शक्तीने मानवतेचे रक्षण होणार नाही. ईश्वरी हस्तक्षेपानेच काय ती मानवता वाचू शकेल. आज मानवाला जर कशापासून धोका असेल; तर नैसर्गिक आपत्तीपासून नसून; स्वतःपासूनच आहे.”

के. के. रामकृष्णन यांनी ‘सहवास इन द कम्पनी ऑफ गॉड’ या

पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत जाहीर केले आहे ते; के. बा. नेने मराठी अनुवादात मांडतात 'संपूर्ण जीवन' ही आत्मशोधप्रत जाण्याची एक नियमबद्ध प्रवृत्ती आहे. ज्यांना असे जीवन जगण्याची महत्त्वाकांक्षा आहे, या सर्वकश जीवनाचे प्रकाशमय रूप पहावयाचे आहे, अशांना जर विचारले की, सद्यःकाळात मोठ्यात मोठी गोष्ट कोणती आहे, तर ते सांगतील की, या पृथ्वीवर झालेले परमेश्वराचे अवतरण, जे अत्यंत सुंदर, अतिशय प्रेमळ व सर्व हृदयांना आकर्षित करून घेणाऱ्या 'मेहेरबाबा' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या मानवरूपात झाले आहे. ईश्वर, मनुष्यजन्म घेतो व मनुष्याचे जीवन जगतो. का? तर मनुष्य असे स्वतःवर, निकटच्या मंडळींवर व आपल्या प्रियजनांवर प्रेम करतो, तसे प्रेम त्याने ईश्वरावर करावे. ईश्वर आपल्या अवतारीत मानवी जीवनात स्वार्थरहित प्रेम करतो व स्वतःला शुचिर्भूत ठेवतो.

मा. रा. कंटक, का. ना. सोमण, के. वा. नेने अशा काही अनुवादकांनी मौलिक सेवा करून मेहेरबाबांचे जीवन, विचार आणि त्यांचे अवतारित्व लोकांसमोर मांडले आहे.

अवतार मेहेरबाबांच्या चरित्राचे आकलन करून घेताना परमेश्वराचे प्रेमस्वरूपत्व मनात ठसत जाते. त्रिविधताप नाहीसे करित प्रेममय मन निर्माण होत जाते. प्रेम आहे मानवी संस्कृती आणि अस्तित्व, यांचा सारांश; हेच सत्य, तेच चैतन्य आणि प्रेम म्हणजेच आनंद होय. अवतार मिमांसा कोणाला मान्य होवो वा न होवो आणि रामकृष्ण, येशू, महंमद, झरतुष्ट आदि अवतार वा प्रेषित म्हणून जगद्वंद्व असलेल्यांच्या जीवनाशी मेहेरबाबांची तुलना करता येवो न येवो. प्रत्यही ढासळत चाललेल्या जीवनमूल्यांच्या भोगावस्थेत, भौतिक साधनांच्या गर्दीत, आलेल्या अपंगत्वाच्या अवस्थेत आणि स्वार्थांध, वासनांध जीवनाला आवर घालण्याचे, सामर्थ्यवान असून केवळ प्रेम हेच आहे. ते असून हृदयी प्रकटवून; मेहेरबाबांची मेहरनजर मनुष्यमात्रांवर पडते आहे, हे मात्र नक्की.

*

संतकवी दासगणू

ह.भ.प. मामासाहेब तथा शं. वा. दांडेकर यांनी 'आधुनिक महिपति' म्हणून आणि दत्तो वामन पोतदार यांनी 'संतकवि' म्हणून गौरविलेल्या गणेश उपाख्य दासगणू दत्तात्रेय सहस्रबुद्धे यांची जन्मभूमी आणि कर्मभूमी नगर जिल्हा ही होय. गोदाकृष्णा खोऱ्यांचा हा समन्वय विभाग म्हणजे पावन भू भाग होय. नगर जिल्ह्यातील, नगरजवळील 'अकोळनेर' हे दासगणूंचे आजोळ. अप्पाजी रामचंद्र दाभोळकर हे दासगणूंच्या मातुळ आजोबांचे नाव. आज दासगणूंचे जन्मस्थान एक पावन तीर्थक्षेत्र झाले आहे. नगर शहरात पटवर्धन वाड्याजवळील पटवर्धन चौकापासून कोर्टाकडे जाणाऱ्या रस्त्याला 'दासगणू पथ' असे नाव दिले आहे. शिर्डीच्या साईबाबांनी दासगणूंना पंढरपूरच्या विठोबास्वरूपात दर्शन देऊन शक्तिपात केला; या अर्थाने साईनाथ महाराज हे त्यांचे सद्गुरु ठरतात. दासगणूंनी म्हणूनच 'शिर्डी माझे पंढरपूर' अशी घोषणा केली. सहस्रबुद्धे, दाभोळकर आणि पटवर्धन ही सर्व शिवशाहीतील तालेवार घराणी. सुरुवातीच्या तरुणपणाच्या काळात अनंतफंदी, प्रभाकर, रामजोशी, सगनभाऊ, होनाजी बाळा आदि शाहिरांचा गणेश सहस्रबुद्ध्यांवर प्रभाव होता. या प्रभावाने त्यांनी लावणी, पोवाडा या स्वरूपाची रचना केली. त्यांचा छंदफंद संतसहवासात नाहिसा झाला. प्रामुख्याने साईकृपेने 'संतकवि दासगणू' यांचे प्राकट्य झाले. लौकिकार्थाने श्री वामनशास्त्री इस्लामपूरकर हे त्यांचे सद्गुरु होते. श्रीगोंदे येथे दासगणूंना त्यांनी उपदेश करून कृतार्थ केले.

'संत हेच भूमिवर चालते बोलते परमेश्वर!' ही दासगणूंनी केलेली उद्घोषणा आधुनिक महाराष्ट्राच्या दृष्टीने अतिमहत्त्वाची आहे. दासगणूंनी संत गौरव, संतसेवा हे आपले जीवन दृष्टीध्येय ठेवले आणि अखेरपर्यंत संतकीर्तनात ते रंगून गेले.

दासगणूंचा उल्लेख 'कीर्तन विद्यापीठ' असाच करावा लागेल. त्यांनी

कीर्तनकारांसाठी, भाविकांसाठी कीर्तन वाङ्मयसामग्री आणि उपासना साधने आपल्या वाङ्मय सेवेतून महाराष्ट्रातील भक्तिपरंपरेला दिली. ही अखंड साधना; अध्यात्म साधना, भक्तिसाधना प्रबोधक म्हणून केली. गुलामगिरी अवस्थेतील महाराष्ट्र समाजाला इंग्रज काळात समर्थपणे उभे करण्याचे प्रबोधनकार्य दासगणूंनी केले. नारदीय कीर्तनपरंपरेला, त्याचबरोबर भजनी कीर्तन, रामदासी कीर्तन या परंपरांनाही उपयुक्त सामग्री देऊन त्यांनी हे 'कीर्तन विद्यापीठ' आकारले आहे. एकप्रकारे महिपतींचे कार्य कळसाला नेण्याचे कार्य केले. विशेष म्हणजे महिपती आणि दासगणू दोघेही नगर जिल्ह्यातलेच. नगर जिल्हा ही संतांची कर्मभूमी आहेच. परंतु या दोन सद्गुरूंच्या रूपाने संतगौरवभूमीही ठरली; हे महत्त्वाचे होय. ज्ञानोत्तरी भक्ती करतांना समाजात राहून समाजप्रबोधन करावयाचे हा नामदेव, ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकोबा या संतपरंपरेचा मार्ग मोठ्या श्रद्धेने आणि अनन्यभावाने दासगणूंनी शेवटपर्यंत जपला. स्वतः कीर्तनात रंगून जाऊन समाधी अवस्थेपर्यंत ते पोहोचत. अष्टसात्विकभाव अवघ्या श्रोतृसमुदायात जागृत व्हावेत; अशी त्यांची साधना होती. त्यांनी केलेल्या विपुल लेखनातून आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या कालखंडात मध्ययुगीन संतसाहित्याला आणि संतचरित्रांना त्यांच्यामुळे उजाळा मिळाला.

दासगणूंनी लिहिलेला 'श्री गजानन विजय' ग्रंथ आज महाराष्ट्रातील गजानन भक्तांचा त्राता ठरला आहे. याच प्रकाराने त्यांनी सर्व संतांपर्यंत भाविकांना पोहोचविले. 'श्री दासगणू महाराज प्रतिष्ठान, गोरटे' जिल्हा नांदेड ही त्यांनी कर्मभूमी म्हणून स्वीकारली. तेथून श्री दासगणूंनी छोटीमोठी कार्ये केली. आता हे संस्थान नोंदणीकृत असून, साधना केंद्रस्वरूपात तेथून कार्य सुरू आहे. नगर जिल्ह्यातील 'अकोळनेर' या गावीही आता संस्थान उभारणीतून अनेक उपक्रम हाती घेतले आहेत. शके १७८९, दि. ६ जानेवारी १८६८ मध्ये प्रकटलेले दासगणू कार्तिक वद्य त्रयोदशी शके १८८४, दि. २६ नोव्हेंबर १९६२ मध्ये महायात्रेला गेले. या कालावधीत त्यांनी प्रदीर्घ वाङ्मयसेवा केली. 'श्री दासगणू महाराज चरित्र आणि काव्यविवेचन' या अनंत दामोदर आठवले यांच्या प्रतिष्ठानने प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथात त्यांच्या वाङ्मयाची सूची पाहावयास मिळते. यात कीर्तनोपयोगी आख्याने खंड १२ व २, खंड ३ मध्ये अष्टके-स्तोत्रे-प्रार्थना-पदे, खंड ४ मध्ये अप्रकाशित वाङ्मय आहे. ही एकूण रचना २५,९६५ पद्यरचना एवढी आहे तर खंड ५ मध्ये 'भक्तिलीलामृत'

हा ४५ अध्यायांचा ५७०१ ओव्यांचा ग्रंथ, थंड ६ मध्ये 'संतकथामृत' हा ६१ अध्यायांचा ६४०१ ओव्यांचा ग्रंथ, 'भक्तिसारामृत' हा ६३ अध्यायांचा १२,८३६ ओव्यांचा ग्रंथ, खंड ८ मध्ये 'महाकाव्ये' यांत मांगीस महात्म्य, शंकराचार्य चरित्र, ज्ञानेश्वर चरित्र, मध्वविजय, नागझरी महात्म्य अशी अनुक्रमे १६, ३९, ११, २१ आणि ५ अध्यायांची १३,८३९ ओव्यांची रचना आहे. खंड ९ मध्ये अमृतानुभव, पासष्टीभावदीपिका, नारदभक्तिसूत्रे, शांडिल्यसूत्रे, भक्तिरसायन अशी एकूण ९,४२५ ओवीसंख्येचा 'टीकाग्रंथ' आहे. १०व्या पुरवणी खंडात ३०९ पद्यरचना आहेत. एवढे विपुल लेखन दासगणूंनी केले आहे. एवढे लिहून नम्रपणे मुकुंद चरणी अर्पण करतांना दासगणू लिहितात-

ना काव्यवैभव जया कविता-प्रबंधा ।

साधेसुधे मदिय काव्य असे मुकुंदा ॥

आणि नम्रपणे आपली सेवा संतचरणी समर्पित करतात.

*

देही विदेही संत संतामाई तथा शांतामाई

अभ्यासाचे सार प्रणव उच्चार ।
ध्यावा रघुवीर ऐक्या भावे ॥१॥
भावेविण हरी चित्ता येईना ।
सद्गुरू वचना प्रेम ठेवा ॥२॥
प्रेम ठेवा निर्गुणी तसेच सगुणी ।
तरी फळे करणी अभ्यासाची ॥३॥
सखया कृपे संती म्हणे यात उणे पडता ।
अनुभव वार्ता बोलू नका ॥४॥

वेदान्त अभ्यास आणि अद्वैत साधना, अगदी सोप्या भाषेत ग्रामीण जीवनात घेऊन जाणाऱ्या शांतामाई तथा संतामाई, 'संत 'संती' आनंद संप्रदायाच्या संप्रदाय परंपरेने आठव्या सद्गुरू उरतात. प.पू. विदेही संतामाईच्या अंतरंग शिष्या सद्गुरू स्वानंद सुखनिवासी श्री चंपामाई आणि श्री चंपामाईच्या अंतरंग शिष्या ह.भ.प. सौ. मोहिनीताई राजळे अर्थात काकी यांच्या हट्टाग्रहाने सद्गुरू संतामाईचे अभंगवाङ्मय लोकांसमोर ग्रंथरूपाने अवतरले. असे सद्गुरू चंपामाईचे अंतरंग शिष्य ह.भ.प. भागवताचार्य अशोकानंद महाराज कर्डिले सांगतात. अशोकानंदांनी सद्गुरू संत संतामाईची वाङ्मयमूर्ती, गुरुकुल भागवताश्रम चिचोंडी पाटील या नगर तालुक्यातील पवित्र आश्रमी प्रकटविली. आज सद्गुरू सांतामाईच्या वाङ्मयमूर्तीवर विद्यार्थी विद्यावाचस्पती झाले आहेत. एवढे संतामाईचे वाङ्मय अध्यात्म आणि काव्य या दोन्ही अंगी सरस. अप्पानंद धामणगावकरांनी आणि सद्गुरू चंपामाई महाराज देवगाव यांनी सद्गुरू सांतामाईचे परंपरेत आलेले अभंग संपादित करून गाथा निर्माण केली. शंकर महाराज खंदारकर गाथेवर अभिप्राय लिहतात, "शालेय शिक्षण न घेताहि हरिकृपेने शिक्षितापेक्षाहि उत्कृष्ट अभंगरचना होऊ

शकते याचे उदाहरण माईची गाथा आहे. श्री संत चोखोबांची अशिक्षित पत्नी गाथेत बोलते-

चहू देहांची तुटली दोरी । म्हणे चोख्याची महारी ॥ चार देहांची दोरी तुटणे म्हणजे काय? एखाद्या वेदान्ती विद्वान मनुष्यालाही समजणार नाही, अशीही अशिक्षित महारी अनुभव सांगून जाते.

हीच स्थिती शांतामाईच्या अभंगांची आहे. माईच्या अभंगांवर जगद्गुरू तुकाराम महाराजांच्या अभंगांची छाप पडलेली दिसते." "गाथेतील ११ व १३ व्या अभंगात सुरुवातीला नवविधा काय बोलिलो जी भक्ति आणि बोलावा विठ्ठल पहावा विठ्ठल । असे हे श्री तुकारामांचेच शब्द आहेत. यावरून शांतामाईनी संतग्रंथगुरूकृपेने वाचले असावेत हे निश्चित."

अभंगगाथा पाहून धुंडामहाराज देगलुरकर थक्क होऊन म्हणतात, "या अभंगांची भाषा व अनेक ठिकाणी त्यातील विचार पाहता एका मागासलेल्या जातीतील व लौकिक शिक्षणाचा संस्कार नसलेल्या स्त्रीची ही वाणी आहे याचे नवल वाटते. पण संतवाङ्मयाचे संस्कार व अंतःकरणात मुरलेला बोध यामुळे ते शक्य आहे; हे पूर्वीच्या जनाबाई, सोयराबाई, बहिणाबाई इ. संत स्त्रियांची उदाहरणे पाहता पटते. पू. शांतामाईच्या या अभंगामध्ये नामपर, पंढरीपर, संतपर, उपदेशपर, करुणापर, अनुभवपर इत्यादी सर्वप्रकारे अभंग आढळतात व त्यांच्यावरील संतांच्या वाङ्मयाचा प्रभाव स्पष्ट आहे.

संत संतामाई म्हणतात,

छंद अखंडाचा उच्चार नामाचा । घोष कीर्तनाचा अहर्निशी ॥१॥
अहर्निशी संत सेवन आवडे । कीर्तन पवाडे हरीचे गुण ॥२॥
हरी गुण गाऊं हरी गुण गाऊ । स्वल्प वाटे जाऊ वैष्णव मेळी ॥३॥
सखया कृपे संती परमार्थाची खूण । धरावे चरण वैष्णवांचे ॥४॥

सद्गुरू संतामाईना नामस्मरणाचा छंद स्वाभाविकपणे जडला. कोळी कुटुंबात जन्मलेल्या माईचे रूढीप्रमाणे लहानपणीच लग्न झाले आणि माहेर भिवरवाडी सोडून त्या निंबोरे गावी, पंढरी दिंडीच्या वाटेवर आल्या. बालपणापासूनच माईचा परमार्थाकडे ओढा. त्यात पूर्वपुण्याने पंढरीच्या वाटेवर सासर लाभले. आपल्या पतीबरोबर रेड्यावर पखाल पाणी घालावे आणि अन्नधान्य उगवावे. रात्री ह.भ.प. वामनदादा कुलकर्णी यांचेकडे भजनास जावे. घरी वारकऱ्यांचे येणे जाणे उदंड. माईचे वारकऱ्यांसाठी भाकरीचे टोपले द्रोपदीच्या थाळीसारखे भरलेलेच असे. म्हणतात ना, 'पंढरीचा वारकरी शिळे

तुकडे पारकरी'. वामनदादा हे सखयानंदांचे शिष्य. माई वामनदादांजवळ गुरू करण्याचा हट्ट करीत. सद्गुरू सखयानंदांनी परीक्षा करून, निष्ठेने उपासना करण्याचे वचन घेतले आणि गुरूपदेश केला. माई अत्यंत निष्ठेने उपासना करीत.

लौकिक अर्थाने संतामाई अहमदनगर जिल्ह्याला खेटून सोलापूर जिल्ह्यातील करमाळा तालुक्यातील भिवरवाडी आणि निंबोऱ्याच्या. तथापि त्यांची अध्यात्म कर्मभूमी नगर जिल्ह्यात विशेषतः पाथर्डी आणि नगर तालुका ही म्हणावी लागते. फार मोठा काळ त्या पाथर्डी तालुक्यात ढवळ्याची वाडी आणि निवडुंगे येथे होत्या. पाणी वाहण्याची वृत्ती सांभाळीत त्यांची उपासना सुरूच होती. मोठा संप्रदाय त्यांच्या भोवती जमा झाला. अनेकांना त्यांनी वैद्यकीय मंत्रही दिले. साप, विंचू, विष उतरविणे सारखे मंत्र पुढे परंपरेने नेणारे आजही या परिसरात आहेत. त्यांच्या मंत्रांची गुरूकिल्ली मात्र निस्सीम श्रद्धा भक्तियुक्त कर्म तंत्र अशी होती. त्या म्हणतात-

विठ्ठलावाचोनी मना तुझी शुद्धी । संशयाची बुद्धी धुईना कोणी ॥१॥
जप तप कर्म क्रिया नेम धर्म । संशयाचे वर्म न निघे बापा ॥२॥
म्हणोनिया तुज विनवी परोपरी । विठ्ठलासी धरी चित्ती आता ॥३॥
सखया कृपे संती आला बला घेती । मनाची विश्रान्ती झाली तेणे ॥४॥

आनंदसंप्रदायाची अष्टसात्विकभाव जागृती साधना परंपरा माईच्या ठिकाणी ओतप्रोत असूनही आणि त्या केव्हाही विदेही अवस्था भोगत असतानाही अंधश्रद्धा कर्मकांड यांना त्यांचा विरोध होता. मनाच्या समाधानासाठी आणि मानसिक आधाराने अनेक गोष्टी सहज सुलभ, साध्या आणि बऱ्या होतात, असा मानसशास्त्रीय विचार सांगून त्या भक्तिसाधनेचा प्रचार करीत असत. त्यांचे वाङ्मय ठायी ठायी त्याची साक्ष देते. त्यांचा संप्रदाय डोळसपणे पुढे नेणाऱ्या सद्गुरू चंपामाईंनी त्यांचे हे व्यक्तिमत्त्व अचूक ओळखले होते.

श्री हंस, श्री अत्री, श्री दत्तात्रय, श्री नारायण, श्री लक्ष्मण, श्री सखयानंद आणि सखयानंद शिष्या शांतामाई किंवा संतामाई अशी ही आनंदसंप्रदाय अवतार मालिका सांगितली जाते. आनंद संप्रदायामध्ये मन परमहंसपदाला पोहचवून आत्म्याच्या ठिकाणी केवलानंद भोगण्याची समाधी अवस्था वर्णन करून लिहितात, “माईला बोध दिला. त्या दिवसापासून आठव्या दिवशी माईला अष्टसात्विक भाव होऊ लागले. हसायला लागली की अर्धातास हसत

राही. रडू लागली की अर्धा तास रडू लागे. उभी राहिली तर धाडदिशी खाली पडे. तिची ध्यान करण्याची स्थिती इतकी स्वयंपूर्ण असे की, तिला देहभान मुळीच रहात नसे. वर बसले तरी जशी एकाग्रता होई तसे उठल्यावरही चित्त पुन्हा ध्यानाकडे पळे व व्यवहार कालातही जमिनीवर पडे” हे वर्णन वाचले; तर माईना मनोरुग्ण म्हणूनच कोणी संबोधील. तथापि आनंदसंप्रदायाची समाधी सिद्ध अवस्था विदेही होण्याची आहे. ब्रह्मानंदात अद्वैत पावल्यावर देहाला कसे सांभाळणार? “ब्रह्मानंदे लागली टाळी । कोण देहाते सांभाळी?” समाधी लागण्याच्या विविध अवस्था आहेत. आनंदसंप्रदाय साधनेने ही अवस्था सिद्ध होते. संतपदाला पोहोचलेली व्यक्ती समाधी अवस्थेत असताना लोकांतात असली तरी; ती पूर्ण विरक्त असते. याचा अर्थ त्या व्यक्तीला काही घुरे आले, लागीर झाले, असे होत नाही; हे समजून घेणे आवश्यक आहे. कारण कोणत्याही प्रकारे साधलेला समाधीयोग ही एक योगशास्त्रीय प्रक्रिया आहे. ती ज्ञानमय अवस्था असते. असे ज्ञानी संत ज्ञानोत्तर भक्ती करताना भक्तांची आणि सामान्य जनांचीही माऊली होतात. त्यांच्याकडून संन्यास कर्म घडते. उदाहरणच द्यायचे तर माईचेच देता येईल; एक साल दिंडीला जेवणखाण देण्यासाठी घरात काही नाही अशी अवस्था निर्माण झाली. वारकऱ्यांना उपाशी कसे पाठवायचे; द्रोपदीच्या घरी ऋषींनी परीक्षा द्यावी तसा प्रसंग. माईनी आपल्या एका मुलाला गडी म्हणून विकायचे ठरविले. सावकाराकडे गेल्या, सौदा केला. सावकाराने या भावात गडी मिळतो म्हणत माईची गरज पुरविली. माईनी रीतसर करार करून दिला, पण वारकऱ्यांचे भागवले. असा माईचा व्यवहार. हे जेव्हा वारकऱ्यांना समजले तेव्हा त्यांनी सावकाराला बोलावून तो व्यवहार रीतसर पलटून दिला. माईशी व्यवहाराविषयी बोलू लागले की त्या म्हणत, “वारकरी दरवर्षी वारीला जातो त्याला काय मिळते? तुकोबाने व्यापार केला, त्याला काय नफा झाला?” ‘लाभावीण प्रीती’ ही तर अध्यात्म साधना आहे. हे सूत्र विचारात घेतले तर संतपदाची अवस्था कळेल. या अवस्थेस पोहोचून जेव्हा जनसामान्यांमध्ये जीवनविषयक, समाजविषयक प्रबोध केला जातो तेव्हा तो प्रबोध न्यायकठोर आणि मानवी अस्तित्वाची मुळातून जाणीव करून देणारा असतो. माईनी केलेला प्रबोध असाच आहे.

“झाला अनुभव नामाचा । ऐसे संत बोलती वाचा ॥१॥
सपे मनाची धडपड । विषय न लागती गोड ॥२॥
मना एकाची आवडे । सदैव एकांतची जोडे ॥३॥

संतीची हिच गोडी । सखयापदी दिधली बुडी ॥४॥”

मन स्थिर होऊन मन निष्काम बनते हीच खरी अवस्था.

“नाही भक्तीभाव नाही अनुभव । नका दाऊ गौरव बोलण्याचा ॥१॥

बोलण्याने हरी गवसेना बाप्पा । भक्तीच्या मापा सापडेल ॥२॥”

सांतामाईनी पढतमुखाची अशी कानउघाडणी केली आहे. सांतामाई म्हणतात,

“करारे बापांनो साधन हरीचे । झणी करणीचे करू नका ॥१॥”

करणे कवटाळ मंत्रतंत्र जादूटोणे करून विघ्न दूर होणार नाही. ते केवळ शुद्ध श्रद्धेने होईल. कर्म करताना संतसंग धरावा. त्यामुळे ‘दुःखाचे केणे जाईल बापा सारे’ ॥ असे त्या निश्चून सांगतात. देव कल्पनेविषयी माईचे चिंतन किती पुरोगामी आणि भ्रम फेडणारे आहे ते पहा. त्या म्हणतात,

“कल्पनेचे स्वप्न काय सत्य खरे । तैसे देव सारे मायीकची ॥१॥

मायीकाचा अर्थ भ्रमाचा पसारा । देव नाही खरा तेथे बापा ॥२॥

निर्विकल्प तो देव जग निर्मियता । प्रतिपाळ संहारिता तोची एक ॥३॥

तोचि शाश्वत देव सत्चिदानंद एक । संत संगे विवेक कळे त्या ॥४॥

सखया कृपे संती जाणूनी विवेक । हृदयी संपुटी स्थापियेला ॥४॥”

सांतामाईनी विवेकालाच व्यवहारात महत्त्व दिले आहे. सत्याची स्थापना हृदयाचे ठिकाणी करून विवेकाने वर्तन करावे असे अगदी सोप्या शब्दात सांतामाईनी प्रबोधित केले आहे. त्या म्हणतात मनाला सतत प्रश्न विचारावा-

काय केले जन्मा येऊनी । त्याचे उत्तर पुसा मनी ॥१॥

नको करू सुखा हानी । काल नेईन बांधोनी ॥२॥

लाग वेगी संता चरणी । स्वहित होईल साधनी ॥३॥

सखयाची संती म्हणे । मग कैचे काळ बंधन ॥४॥

सत्याचा शोध मनानेच घ्यावा म्हणजेच विवेक जागृत करावा म्हणजे आपोआपच विहित कर्म चोख घडेल.

घडी घटका जाईल पळ । अशा मध्ये सारा वेळ ॥१॥

काळ येईल जवळ । मग काय चालेल बळ ॥२॥

नारायणाची भक्ति कर । जोडोनिया दोन्ही कर ॥३॥

सखया कृपे संती सांगे । नित्य आनंद हा भोगे ॥४॥

जीवनाची क्षणभंगुरता आणि भ्रामकता अधोरेखित करून सांतामाई कळवळ्याने भक्तिमार्गाचा प्रबोध करतात. आपण अशिक्षित आहोत तरी सुखाचे सागर आपणास गवसले आहे हा आत्मविश्वास त्यांच्यात आहे. त्या

म्हणतात,

तुम्ही संत माझे सुखाचे सागर । ज्ञानाचे आगर पांडुरंग ॥१॥

नाही मज ज्ञान पुराण व्युत्पत्ती । अर्थाची ती मती न कळे मज ॥२॥

पुराणाचा अर्थ जाणूनी मानसी । वेगे देहभावासी सांडियले ॥३॥

सखया कृपे संती अखंड भोगिती । याविण अनगती न कळे मज ॥४॥

आनंद संप्रदायाप्रमाणे ध्यानमग्न झाले की विदेह योग घडून समाधी सुख अनुभवण्याची वृत्ती असूनसुद्धा; सांतामाई कीर्तनरंगात दंग होत आणि भक्तांनाही रंगात दंग करून टाकीत. कीर्तनरंगात त्या सद्गुरुरूप होऊन सगुण आणि निर्गुण भक्तीचा प्रदर्शन करीत. सद्गुरू परंपरेचा उल्लेख करीत ‘सद्गुरूचा शिष्य सद्गुरूच झाला’ हे कीर्तनात गात असताना सांतामाई म्हणतात-

“बलभीम आनंदाचे स्थळ । बलभीम स्वरूप निर्मळ ॥

बलभीम निराकार केवळ । भक्ती घरा नांदतसे ॥१॥

या या संताची पायधुळी । सखया लोळे चरण कमळी ॥

संता त्याची लाडकी बाळी । मागे मागे हिंडतसे ॥४॥”

अध्यात्म स्वरूपाचे कीर्तन करताना सांतामाई एकाजनार्दनी होतात. त्या म्हणतात-

“सगुण निर्गुण सखा पांडुरंग जनार्दनी जग भरलेले ॥१॥

भक्तिचे कौतुक सगुणी वाढे सुख । नवविधा देख तेथे घडे ॥२॥

निर्गुणी पावले सगुणी भजतां । विकल्प धरिता जिव्हां घडे ॥३॥

सखया कृपे संती अवघा विठ्ठल एक ।

दुजे असे भाष बोलू नका ॥४॥”

श्री ज्ञानेश्वरीतील ज्ञान आणि भक्ती योग सांतामाईचा स्वभाव झाला होता याची साक्ष पुढील अभंग विचारात मिळते-

“ज्ञानाचिये माथा आहे भक्ति सार । अनुभव वार्ता ज्ञानी नाही ॥१॥

ज्ञान ते परोक्ष भक्ति अपरोक्ष । अनुभवी मोक्ष त्यासी बोले ॥२॥

मोक्षावीण ज्ञान जाईल ते वाया । मुखाचे बडबडीया कामा नये ॥३॥

सखयाची संती म्हणे भक्ती करा । थोड्यावीण मातेरा करू नका ॥४॥”

माऊली ज्ञानेश्वरांचा प्रभाव सांतामाईवर किती होता आणि त्या संतस्वरूप कशा झाल्या होत्या याची अनुभूती त्यांच्या “आजी आनंदू आनंदू । सखया भेटला गोविंदू ॥” या उक्तीतून येते. त्या म्हणतात, “एका ज्ञानोबाचे घरी । वास करितो श्रीहरी ॥” त्याचप्रमाणे ‘ज्ञानाचा एका’ त्यांच्या भक्तिव्यवहारात

सामावला होता. त्या म्हणतात, “ज्ञानोबाचे ज्ञान साधुनिया घेई । तेणे सुखी राही एके ठायी ॥” “ज्ञानेश्वर ज्ञानेश्वर सत्य माऊली ते थोर ॥” सांतामाईना अवघ्या संतमेळ्यासमवेतच कीर्तन रंगात रंगण्याची सवय. ‘जनाबाई देवा संगे । सखयाची संती सांगे’, ‘प्रवृत्तीशी मोकलावे निवृत्तीशी सांभाळावे’, ‘पुंडलिकाची कीर्ती थोर, उभे केला रुक्मिणीवर’, ‘समर्थ म्हणजे श्रेष्ठ थोर, केला भक्ताचा उद्धार’, ‘संतचरणी बळ थोर । गीता बोले ज्ञानेश्वर’, ‘जनाबाईचा हा खेळ । उखळ मुसळ जाते प्रेमळ’, ‘कान्होपात्रा माझी आई । रहिवास असे देवापायी’, ‘सांवता माळी भक्त मनी । होऊनी गेला हा सज्जानी’, संतमेळ्याव्यासह कीर्तन करताना संतपरंपरेविषयीची अपार कृतज्ञता त्यांच्या अशा लयबद्ध अभंग उक्तीतून सहज प्रकटते. संतपरंपरा आणि सद्गुरू परंपरा याही पलिकडे जाऊन सांतामाई बहिणाबाईसारख्या तुकाराममय झाल्या होत्या. एवढेच नव्हे तर तुका आणि जिजा यांच्या प्रपंच क्रीडेतून त्या कीर्तनरंगात रंगताना सद्गुरूस्वरूप होऊन आनंदसुखानुभूती घेत होत्या असे म्हणावे लागते. त्यांच्या सहज सोप्या बोलभाषेतील अभंग रचनेवर तुकारामांचा प्रभाव स्पष्टच जाणवतो-

बोलावा विठ्ठल पहावा विठ्ठल । भोगावा विठ्ठल रात्रंदिवस ॥
चिंतावा विठ्ठल कल्पावा विठ्ठल । धरावा विठ्ठल बळकट ॥
आवडे हे जीवा काय मी करावे । पिसे लाविले देवे झाली वेडी ॥
वेगे माझा सखा धावूनी आला देखा ।
संतीचिया भाका गुंतलासे ॥

हा अभंग तुकाराममयतेची प्रचिती देतो. ‘तुकाराम भोळाराजा । जिजाबाई भक्तिकाजा । कडकडून दात खाई । देवा तुझे केले काई ॥’, ‘भूल पडली तुकोबाला । जिजा सांगतसे लोकाला’, ‘जिजाबाई देवा बोलं । किती दशी माझे हाल’, ‘तुकोबाचा टाळ विणा । टाकून दिला आडराना । जिजाबाई प्रेम राग, देवावरी केला त्याग’, ‘चरणावरी भाव सारा । जिजा करी येरझारा’, ‘इतुकी फार झाली दशा । तुकाराम मनी हर्षा ॥’, ‘जिजाबाईची बडबड । देवालाही लागं गोड’, ‘भडभडा शिव्या देती । देवा जडलिया प्रीती ।’, ‘जिजाबाई बोटे मोडी । रडे वस्त्र नाही म्हणूनी ॥’ या सर्व उक्तीतून प्रपंच आणि परमार्थातील एकात्म भावाबरोबरच सांतामाईचे तुकारामांशी आणि त्याच्या जीवनाशी एकात्म होणे स्पष्ट होते.

संतांच्या प्रमाणांसह ही अशिक्षित तरी सुशिक्षित सिद्ध स्त्री कीर्तनातून

अध्यात्म शास्त्र मांडून सांप्रदायिकांसह सर्वजनांस सहजच परमार्थ मार्गातील अवघड घाट चढून जाण्यास मदत करते हे या स्त्रीसंतांचे मोठेपण होय.

अनुबंध चतुष्टयावीण । परमार्थ म्हणे कोण ॥१॥

मागे झाले संत जन । पहा पुराणे शोधून ॥२॥

ऐसा अनुभवाचा दाता । कोण आहे सद्गुरू परता ॥३॥

सखया कृपे संती सांगे । म्हणोनी संत पायी लागे ॥४॥

याचप्रमाणे ‘नवविधाभक्ती’, ‘साधनचतुष्टय’, ‘ज्ञान भक्तियोग’, ‘आत्मशुद्धी’, ‘चित्तशुद्धी’, ‘देहशुद्धी’, ‘प्रपंच’, ‘अभ्यास’, ‘साधना’, ‘नामस्मरण’ या व अशा अनेक विषयांवर त्यांचे भाष्य मार्मिक आहे. त्यात स्पष्टता आणि साक्षेप आहे. त्यांनी अध्यात्म ज्ञानमार्गाचे साधे सूत्र आपल्या शिष्यांसाठी व प्रापंचिकांसाठी दिले आहे. ‘आपले अनुभव आपण पहावे । आपपर ओळखावे तेची खरे ॥’ तसेच त्या सांगतात, ‘अभ्यासावाचून अहंकार जाता । साधन चतुष्टयता काय काज ॥’ सांतामाईनी असे अध्यात्मशास्त्र उलगडून आपली संप्रदाय परंपरा प्रबोधित केली आहे.

वै.पू. सांतामाई तथा शांतामाईचे चरित्र आणि कार्य अभ्यासताना सहजच जनाबाई, सोयरा, कान्होपात्रा, जिजा या स्त्री संतांचा आठव होतो. परमार्थात स्त्रीपुरुष असा भेद संभवत नसला तरी स्त्रीच्या मर्यादा ओलांडून परमार्थ साधना आणि त्यातही संप्रदायाचे सद्गुरूपद सांभाळणे हे दिव्यच म्हणावे लागेल. सांतामाईच्या प्रबोधाचे केंद्रवर्ती सूत्र, ‘अहंकार रहितता, निष्कामता, निस्सिमता, अनन्यता आणि या सर्व गोष्टींसाठी अभ्यास आणि सद्गुरूकृपा असणे हे आहे.’ अलिकडील काळात पंढरीच्या वाटेपर, श्रमजीवनातून परमार्थात अधिकारी झालेल्या स्त्री संतांची उदाहरणे अल्प आहेत. अहमदनगर जिल्ह्यातील पाथर्डी, कर्जत, नगर तालुक्यातून पंढरपूरच्या वाटे गेलेल्या वारकरी संतांत आणि आनंदसंप्रदायात पू. सांतामाईचा अधिकार मोठा आहे. संतपरंपरेच्या सारस्वरूप होऊन त्या प्रकटल्या आहेत, असे म्हणता येईल. त्यांचा हा वारसा गुरुकुल भागवताश्रम, चिचोडी पाटीलचे अध्वर्यू आणि आनंदसंप्रदायातील अधिकारी भागवताचार्य ह.भ.प. अशोकानंद महाराज कर्डिले चालवित आहेत.

*

आनंदऋषिजींचे आनंदधाम

नगर शहरात, जैन सारणीचे नव्हे तर; आधुनिक भारतातील एक महत्त्वाचे आनंदधाम स्थित आहे. गोदाकृष्णा खोऱ्याच्या पुण्यपावन संतभूमीतील या पवित्र धामात आनंदऋषिजींचा चिरंतन वास आहे.

आनंदऋषिजींचा जीवन गौरव करतांना, आदर्शऋषी 'ढाई अक्षर' या ग्रंथात लिहितात, "महापुरुष मानव समाज के गुलशन में खिले हुए ऐसे फूल हैं जो कभी मुरझाते नहीं, कभी कुम्हलाते नहीं। उनके जीवनाकाश पर ज्ञान का सूर्योदय, शान्तिका इन्दु सदा उदीयमान रहता है।", "उन्हीं महापुरुषों की अमर-कडियों में आचार्य आनंदऋषिजी भी एक दिव्य कडी हैं। नाम आनंद, काम आनंद, जीवन में आनंद, वाणी में आनंद, दृष्टी में आनंद, संपूर्ण जीवन आनंद से ओतप्रोत सच्चिदानंद...।"

आपल्या कठोर व्रतस्थतापूर्वक दीर्घ तपस्येने आनंदऋषींनी जीवनातील सर्वोच्च अवस्था 'आनन्द' प्राप्त केली. या त्यांच्या आनंदमय अवस्थेचा लाभ; जैन सारणीमधील सर्व व्रती आणि कुटुंबवत्सल लोकांना तर झालाच, परंतु अखिल समाजाला मार्गदर्शक ठरला.

आनंदऋषींचे मूळ नाव नेमीचंद, लहानपणापासून त्यांच्या मनात दिव्य विचारांसह वैराग्यपूर्ण जीवनाची प्रेरणा त्यांच्या माता आणि गुरुदेव. यांच्याकडून प्रेरित झाली. जणू देवीचन्दर्जींचा कुलदीपक देवपुरुष अर्थात दिव्यपुरुष म्हणूनच प्रकटला होता. त्याच्या माता हुलसाजी नेमीचंदर्जींना वीरपुरुष रूपात विकसित करू इच्छित होत्या. नेमीचंदांच्या लहानपणीच पिताश्रींचा वियोग त्यांना सहन करावा लागला. मातेने आईवडील अशा दोन्ही भूमिका वठविण्यासाठी कंबर कसली. माता हुलसांची जैन धर्म आणि जैन गुरुंवर नितांत श्रद्धा होती. हुलसार्जींनी नेमीचंदांना एक दिवस श्रीगुरु निवासी नेले. विधिपूर्वक गुरुवंदना झाल्यावर हुलसाजी आणि बालकरूप नेमीचंदर्जी श्रीगुरु निकट बसले.

गुरुदेवांनी बालकाची नाव-गाव-माता-पिता इ. विषयी बालकाजवळ विचारपूस केली आणि मोठ्या गंभीर वाणीने विचारले, "नेमीचंद, तू 'नवकार मंत्र' ऐकला आहेस?" त्यावर नेमीचंदांनी श्रीगुरुदेवांना शुद्ध आणि धीरगंभीर वाणीने 'नवकार मंत्र' म्हणून ऐकवला. गुरुजी प्रसन्न झाले. तेवढ्याच गंभीर विचारात पडले. जणू त्यांना त्या बालकातील आनंदऋषिजींचे दर्शन घडत होते. गुरुदेव माता हुलसार्जींना म्हणाले, "माताजी, या बालकाला आमच्याकडे सुपुर्द करा, याचे भविष्य उज्वल आहे." गुरुदेवांची ही भविष्यवाणी ऐकून आश्चर्यचकित झाली. काहीक्षण त्यांचे मातृहृदय वात्सल्याने विचलित झाले. गुरुदेवांनी हुलसार्जींना समजावले. आणि नेमीचंदर्जी खरोखरीच वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षी गुरुदेव पं. रत्नऋषिजी यांच्या सेवेत दीक्षाप्राप्त स्वरूपात उपस्थित झाले.

नेमीचंदर्जींची तपश्चर्या सुरू झाली. अवघ्या काही वर्षांतच आनंदऋषिजींनी व्याकरण, न्याय, धर्म, दर्शन, आगम, ज्योतिष, काव्य, संगीत या विषयांतील अध्ययन पूर्ण केले. यौवनातही त्यांनी मोठ्या कठोरपणाने शारीरिक आणि मानसिक विचलनावर विजय मिळविला. गुरुसेवामग्नतेने तपश्चर्येत गढून गेले. काही दिवसांनी श्रीगुरुदेव पं. रत्नऋषिजींचा त्यांना वियोग सहन करावा लागला. जबाबदारी आनंदऋषिजींवर आली.

आनंदऋषिजींच्या ज्ञानप्रकाशाने जनमानस प्रकाशमान होऊ लागले. लोकसमुदाय भोवती गर्दी करू लागले. ज्ञानदान करित, देशाटन अनुसरतांना आनंदऋषिजींनी लोकांना, अनुयायांना सेवाकार्याची प्रेरणा दिली आणि लोकसहभागातून, पुढील पिढीला प्रबोधित करून; स्वयंपूर्ण आणि स्वयंनिर्भर करण्यासाठी त्यांनी हायस्कूल, ज्ञानशाला, पाठशाला, दानशाला, ग्रंथालये, धार्मिकस्थाने उभारली. नवतरुणांवर संप्रदायांचे आचार्यपद सोपविले.

देशाटन करतांना त्यांनी विद्वान, संत, मुनी, आचार्य, समर्थक यांच्या भेटी घेत तत्त्वज्ञान, सेवाकार्य, साधना, आचारधर्म यांविषयी सखोल चर्चा केली. त्यांच्या नम्रता, सरलता, मृदुता आणि विद्वत्ता यांनी सर्व प्रभावित झाले. एका प्रसंगी एक गमतीशीर घटना घडली. एक विद्वान अहंकारी आनंदऋषिजींना वादात हरविण्याच्या मनिषेने त्यांच्या पुढे उभे राहिले. "सर्व लोकांसमोर प्रश्न विचारून मला आपणास हरवायचे आहे व आपला दांभिकपणा लोकांसमोर उघड करायचा आहे" असे ते म्हणाले. त्या विद्वान व्यक्तीचे शब्द ऐकून आनंदऋषिजींना हसू आले. ते म्हणाले, "बस्स, इतकेच! मग, हे पाहा, मी

आत्ताच हरलो आहे...!” आनंदऋषिजींनी सर्वासमोर सांगितले. ते पंडित महाशय खजिल झाले. त्यांचा अहंकार गळून पडला आणि ते आनंदऋषिजींना शरण आले. आनंदऋषि खऱ्या अर्थाने सर्वांचे आचार्य होते.

आनंदऋषिजींनी काळानुसार सुसंघटितेचे महत्त्व ओळखून आपल्या संप्रदायाला मोह आणि अभिनिवेश दूर सारून ‘संघ’ आणि ‘साधू’ या दोहोंना एका सूत्रात संघटित करण्याचे कार्य सर्व शक्तिनिशी सुरू केले. त्यांच्या अथक प्रयत्नांतून ‘श्रमण संघ’ आकारला. या भव्य आणि विशाल अशा ‘श्रमण संघ’च्या प्रथम आचार्यपदाची धुरा त्यांनी ‘आगम दिवाकर, स्वनामधन्य, समतायोगी, आचार्य आत्मारामजी महाराज’ यांच्यावर सोपवली. आनंदऋषिजी या विशाल ‘संघ’ संघटनेचे प्रधानमंत्री होते.

आनंदऋषिजींच्या या आनंदधाम तीर्थात पावन होऊन; हजारो लोक, आता प्रेरणा घेऊन कार्य करीत आहेत. जैन समाज तर सुसंघटित होत आहेच, परंतु अवघा समाज आचार्यांच्या वात्सल्यपूर्ण दृष्टीने प्रसादपावन होत शरीर, मन आणि वृत्तीचे आरोग्य संपादन करीत आहे. त्यांच्या नावाने सुरू असलेली सेवाकार्ये व्याख्यानमाला यांतून नित्य प्रबोधन घडत आहे. राष्ट्रीय जाणिवेने समाज घडत आहे. म्हणूनच आनंदऋषिजी केवळ जैन धर्मापुरते संत नव्हेत तर ते राष्ट्रसंत म्हणून सर्वमान्य आहेत.

*

भगवानगडीचे संत भगवानबाबा

धौम्यगडाचा उद्गार झाला । कीर्तन प्रवचन सांगून जगाला ॥

दया क्षमा शांतीचा प्रत्यय दिला ।

भक्त ‘राज’ वंदी श्री भगवानबाबांच्या चरणाला ॥५॥

जयदेव जयदेव जय भगवानबाबा, ओ गुरुभगवान बाबा

आरती ओवाळू राजयोगी तेजा जयदेव जयदेव ॥४॥

श्री भगवानबाबांच्या आरतीतील या ओळी थेट महाभारत काळापासूनची सत्संगाची परंपरा जागवितात. धौम्यऋषी पांडवांना ‘रामकथा’ ऐकवून प्रबोधित करीत असत. याच धौम्यगडावरून श्री संत भगवानबाबांनी पुन्हा एकदा जनमानसात मूल्यांचे जागरण करीत, जनसामान्यांना सत्संगाचा छंद लावला. धौम्यगडाचे भगवानगडात रूपांतर झाले.

सुपे सावरगावच्या निराजी सानप यांच्या वंशात तुबाजी पाटलांच्या पोटी आबाजीचा जन्म झाला. वंशाला गुरु परंपरा होती. माणिकबाबा हे आबाजी यांचे वंशपरंपरा गुरु, बंकटस्वामी हे त्यांचे विद्यागुरु; तर गीतेबाबांकडून त्यांना माळेचा प्रसाद मिळाला. असे आबाजींचे त्रिविध गुरु. त्यांच्या कृपाप्रसादाने आबाजी भगवानबाबा झाले. भगवानगडावरील उत्तराधिकारी ह.भ.प. न्यायाचार्य डॉ. नामदेव महाराज शास्त्री म्हणतात, “श्री संत भगवानबाबांनी आयुष्यभर दीनदुबळ्यांच्या कल्याणासाठी कष्ट सोसले. आदर्श जीवन लोकांच्या समोर ठेवले. भरकटलेल्या जीवांना भक्तीचा राजमार्ग दाखवला. त्यांचे हे चरित्र मानव जातीस प्रेरणादायी ठरेल यात शंका नाही.” ह.भ.प. मुकुंदकाका, भगवानबाबांची आठवण सांगतात, “चिंचाळ्याला गेल्यानंतर तेथे बळी देण्याकरिता आणलेल्या गाभण गायीला पाहून वै.पू. बाबांचे, जे कनवाळू मन, कुसुमाहूनही कोमल झाले होते; त्याच गायीच्या रक्षणाकरिता स्वतःच्या देहाची होळी करावी लागली तरी चालेल, असे चिंतन करीत असताना, त्यांचे

मन वज्राहनही कठीण झाले होते.” “समाजकंटकांनी भिन्नभिन्न पद्धतींनी दिलेल्या त्रासानंतरही त्यांच्या मुखावरील शांती कधीही ढळलेली कुणी पाहिली नाही. हे त्यांच्या मूर्तिमंत तितिक्षेचे रूप आहे. या सर्व गुणांचे मूळ बालपणी स्वभावात असल्यामुळेच वै.पू. बंकटस्वामींनी त्यांना आळंदीला नेऊन रचनात्मक कीर्तनपद्धतीच्या ज्ञानाने अलंकृत केले.” ह.भ.प.श्री नारायण महाराज म्हणतात, “बाबांनी, सर्व साधना करून समाजात जागृती करण्याचे काम आयुष्यभर केले. त्यांनी समाजाकडे कधीही पाठ केली नाही. धर्मासंबंधी खोट्या कल्पनांच्या अवडंबरात सापडलेल्या समाजाला योग्य मार्गावर आणले. माणसाच्या मनातील सत्प्रेरणा जागृत करणाऱ्या साध्या सात्विक भक्तीची शिकवण त्यांनी समाजाला दिली.” ह.भ.प. ज्ञानेश्वर माऊली कराळे म्हणतात, “आनंदाचे आवाऱू मांडू जगा, याच विचाराचा पाठपुरावा सतत भगवानबाबांनी केला. महाज्ञानी श्री भगवानबाबा वैराग्याचे महामेरू होते.” अॅड. भास्करराव आव्हाड आठवण सांगतात, “त्या काळात ग्रामीण भागात रस्तेही नव्हते आणि वाहनेही नव्हती. ह.भ.प. भगवानबाबांचा टांगा हे एक वैशिष्ट्यपूर्ण आकर्षण असायचं!! त्या काळात भगवानबाबांचा सप्ताह म्हणजे ग्रामीण जनतेसाठी ज्ञानयज्ञच असायचा! अशा काळात लोकशिक्षणाचं, लोक-प्रबोधनाचं आणि सार्वजनिक चारित्र्य संवर्धनाचं कार्य या सप्ताहातून होत असे!” ह.भ.प. संत भगवानबाबांच्या असंख्य आठवणी मोठ्या भक्तिभावाने समाजधुरीण व अन्य महाराज मंडळी सांगताना दिसतात; तेव्हा भगवानगडाचे तीर्थक्षेत्र बनल्याची प्रचिती येते. ज्ञानपद गीतांमध्ये मोठ्या गौरवाने गायिले जाते-

भगवानगडाची ध्वजा डौलती मानाने ।

नामदेवशास्त्री कीर्तन करती बाबांच्या रूबावाने ॥

वाजतो टाळ वीणा भगवानगडाच्या पहाडीला ।

भगवानबाबांच्या दर्शनाचा छंद माझ्या मना लागला ॥

संत भगवानबाबांची आई कौतिकाबाई. मोठी पुण्यवान बाई. तिच्या पोटी संत जन्माला आले. लोक श्रद्धेने बोलतात; कौतिकाबाईंना म्यानबा, ज्ञानदेव, बाबुराव, शंकरराव या चार मुलांच्या पाठीवर दिवस गेले आणि त्यांचे भगवंताचे चिंतन दुपटीने वाढले. सुप्त इच्छा जागृत झाल्या. जी वाणी अखंड भगवंताचे चिंतन करते त्या वाणीस शक्ती लाभते. कौतिकाबाईंला भजन, कीर्तन करावे, संतसहवासात हरिनामाचा जयघोष करावा, पांडुरंगाच्या नामचिंतनात

डुंबून जावे, दिंड्या पताका घेऊन जगत्पित्यास भेटावे अशा प्रकारचे डोहाळे लागले आणि श्रावण वद्य ५ शके १८१८ सोमवार (इ.स. २९ जुलै १८९६) पहाटे ‘आबा’चा जन्म झाला. वाडा १०८ दिव्यांनी उजळविला. दीपोत्सव केला.

बालपणी आबाजी सवंगड्यांना रांगेत उभे करून दिंडी काढित. दगडाचे टाळ करित, दगडाचा पखवाज करित, पळस तरवड रुईच्या फुलमाळा करित, काळीची माती बुक्का होई. भाकरी बांधून आणलेला रुमाल उपरण्यासारखा कमरेला बांधून आबाजी कीर्तन मांडून हरिकथा सांगत. उंबर फळांच्या माळा जपासाठी करित. असा खेळ म्हणून, दिंडीकीर्तन खेळ झाला की; सवंगड्यांच्या आणल्या भाकरी कोरड्यासाचा गोपाळ काला होई. असा गुरे चारण्याचा नित्यक्रम. आबा असे उपजतच भगवानबाबा होते.

गावच्या जत्रांमधील बलीप्रथेने आबाजींच्या मनावर खोल जखमा केल्या. हे थांबलं पाहिजे असं त्यांना वाटे. गीतेबाबा डीघुळकरांची दिंडी, गावात मुक्कामाला होती. आबाजींनी गीतेबाबाजींचं कीर्तन ऐकलं. निश्चय केला आणि दुसऱ्या दिवशी आबाजी दिंडीत चालू लागले. पोर वय. निश्चय तेवढाच ठाम आणि निरागस! कोणाला कळू दिले नाही. शोधाशोध झाली. बऱ्याच वेळांनी घरच्यांना पोरचा दिंडीप्रताप समजला. कौतिकाबाई धावल्या. आडव्या झाल्या. समजावले. मग म्हणाल्या, “आबाजी स्वतःच्या मनानं पंढरपूरला गेला आहे. जाऊ द्या त्याला. त्याची काळजी पांडुरंगाला!” आबाजी पंढरीच्या वाटेने गेले ते पांडुरंगमय झाले. स्वतःच भगवानबाबा झाले. ज्ञान, भक्ती, वैराग्यपूर्ण कर्म अवगत झाले. ज्ञानोत्तर भक्तीला प्रारंभ झाला.

नारायणगडावर आबाजी राहू लागले. झाडलोटीपासून सर्व प्रकारे सेवा करण्यात आणि नामसंकीर्तनात वेळ जाऊ लागला. पडेल ते काम करावे. त्यांचे मोठे भाऊ त्यांना न्यायला आले. माणिकबाबांनी घरी जाण्याची परवानगी दिली. घरात मन रमेना. ते पुन्हा नारायणगडी पोहोचले. बाबा शिरसगावला गेलेत असे समजल्यावर तेही गेले तर बाबा मादळमोहीला गेलेले. ते पाठोपाठ निघाले. अखेर आबाजींनी माणिकबाबांना गाठले. दर्शन घेतले. मंदिरातून हलले नाहीत. बरोबर आणलेली भाकरी खाऊ लागले. जेवायला गेलेल्या बाबांना आबांची आठवण झाली. पानावरून उठून ते मंदिरात आले. पाहतात तर आबा सोबतची भाकरी खात होते. बाबांनी चौकशी केली. आबांनी घडला वृत्तांत सांगितला. बाबा गहिवरले. आबांना जवळ बसवून जेवण घातले.

स्वतःच्या कुशीत घेतले. बाबांचा आबाजीत जीव गुंतला. आबांनी गुरुपदेशाचा हट्ट केला. बाबांनी नाकारले. हट्ट सोडेनात. अखेर आबांना भीती दाखविण्यासाठी बाबा म्हणाले, “गुरुपदेश हवाय ना? त्या शिखरावरून उडी टाक, मग गुरुपदेश देतो.” आबांनी क्षणाचाही विलंब न करता गुरुआज्ञा मानून धूम ठोकली. शिखरावर चढले. माणिकबाबा आणि लोकांनी त्यांचा निर्धार पाहिला. आबा उडी टाकणार; बाबा ताडकन उठले तो बाबांचा नामघोष करीत आबाजींनी शिखरावरून उडी मारली. बाबांना ब्रह्मांड आठवले. डोळे झाकून घेतले. उघडले ते आबाजींच्या “बाबा आता मला गुरुमंत्र द्या” या आग्रही मागणीनेच. डोळे उघडले तो बाबांच्या पायावर डोके टेकून आबाजी उपदेश मागत होते. “तू माझा झालास” माणिकबाबा म्हणाले. आबाजींना गुरुमंत्र दिला आणि शिष्याचे नाव ‘भगवान’ असे ठेवले. ‘भगवान’ची गुरुसेवा सुरू झाली आणि स्वकर्तृत्वाने ‘भगवान महाराज’ बिरूद मिळविले. माता, पिता, गाव सर्वांचा निरोप घेऊन भगवानबाबा मार्गस्थ झाले.

नारायणगडावर एक दिवस बंकटस्वामी माणिकबाबांना भेटायला आले. चर्चा होत असताना भगवानांची चाणाक्ष बुद्धी, गोड बोलणे आणि लाघवी तेवढेच ओजस्वी वक्तृत्व, बंकटस्वामींच्या नजरेतून सुटले नाही. भगवानांना स्वामींनी बरोबर घ्यायचे ठरवले. मार्गात गुरुपरंपरेतील जोग महाराजांच्या अध्यात्मजीवनातील दिव्य गोष्टी कळाल्या. भगवान हरवून गेले. बंकटस्वामींनी माणिकबाबांकडे भगवानांची मागणीच केली. माणिकबाबांना नाही म्हणता आले नाही. आणि आळंदीत बंकटस्वामींच्या कृपेने भगवानांचा अभ्यास सुरू झाला. पदे, ऋचा, दान यांसह वेद, व्याकरण, न्याय, मिमांसा, रामायण, महाभारत या ग्रंथांबरोबरच संगीत, टाळ, मृदंग, वीणा यांचे ज्ञान भगवानबाबांना प्राप्त झाले. ज्ञानेश्वरी आणि तुकाराम गाथा तर अक्षरशः पाठ झाली. नियमबद्ध दिनचर्या आणि जोग महाराजांच्या संस्थेत ज्ञानार्जन यासह भगवानबाबा नवविधा भक्तीत रमून गेले. बारा वर्षे आळंदीत तपश्चर्या झाली. संजीवन समाधीपुढे जीवनाच्या अखेरपर्यंत समाजासाठी झटण्याची प्रतिज्ञा झाली. आणि ज्ञानपुरुष भगवानबाबा पुन्हा नारायणगडावर परतले. गडावर वर्तनातून आणि विचारातून विचारधन विखरू लागले. ते म्हणत, “देवाने दिलेला देह देवासाठी खर्च करा. धन, शब्द, स्पर्श, रस व गंध या पाच गोष्टींपासून मिळणारा आनंद हा क्षणिक असतो. त्याच्या पलिकडे जाऊन देवाची भक्ती केली की ब्रह्मानंदाचा लाभ होतो. अविनाशी सुख लाभते. चित्त

शुद्ध होते. नारायणगडावर भगवानबाबांची कीर्तने रंगू लागली. माणिकबाबांची पाठीवर शाबासकीची थाप पडे. तसा कीर्तनरंग वाढत जाई. एकदा आईला भगवानबाबांनी स्पष्ट सांगितले, देवाची भक्ती करणे हाच माझा संसार, समाजाची सेवा हाच माझा प्रपंच- कारण

रंगले हे चित्त माझे तयापायी । म्हणूनि घेई हाचि लाहो ॥

लाहो करीन मी हाचि संवसारी । रामकृष्ण हारी नारायण ॥

‘राजयोगी महंत भगवानबाबा’ या ग्रंथात चरित्रकार प्रा.डॉ. राजकुमार घुले यांनी भगवानबाबा यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण गोष्टीरूपाने कथन करून भगवानबाबांच्या मुखीचे उपदेशामृत लोकांसाठी प्रसृत केले आहे. “मानवता हा धर्म आहे. जो दुसऱ्या व्यक्तीचे दुःख जाणून घेत नाही, त्याची प्रगती होत नाही. मनुष्य देह हा काही पुन्हा पुन्हा मिळणारी गोष्ट नाही, तेव्हा या जन्माचे सार्थक केले पाहिजे. लोभीपणाने वागू नका. अति इच्छेमुळे सर्व दुःखाची उत्पत्ती होते. समाधानाने जगायचे शिका. परोपकाराने पुण्य लाभते. परपिडनाने पाप लागते. तेव्हा परोपकार करा. नेहमी मुखी ‘राम नाम’ घ्या. रामनामामध्ये एवढी शक्ती आहे की, ते घेतल्याने आपला देह पवित्र होतो. जे काही पापाचरण घडले असेल, तेही नाहीसे होते. गळ्यात तुळशीची माळ घाला. अभक्ष्य भक्षण करू नका. मुक्या प्राण्यांवर दया करा, भुकेल्याची भूक, तहानल्याची तहान जाणून घ्या, दारू पिऊ नका, मांसाहार करू नका, सर्व प्राणीमात्रांवर दया करा, देव त्यांच्यात आहे, आपसात भांडू नका, त्यामुळे तुमचीही प्रसन्नता तुम्ही गमावून बसता. आई-वडिलांना जपा, देवावर श्रद्धा ठेवा, अंधश्रद्धेला मूठमाती द्या. कुणाचाही द्वेष करू नका. जातीपातीच्या बंधनात अडकून राहू नका. मुलांना शिकवा, त्यांना अडाणी ठेवू नका.” राजकुमार घुले यांनी उद्घृत केलेली ही भगवानबाबांची वचने म्हणजे वैष्णवजनांची सनदच म्हणावी लागेल. सहजच म. गांधी जे भजन नित्य म्हणत असत ते ओठावर येते, “वैष्णव जन तो तेणे कहीये रे पीड पराई जाणे रे ॥ सकला भाजि राही वंदी । निंदा न करी कुणाची रे ॥” भगवानबाबांचे हे समाजप्रबोधनाचे सूत्र खरे तर सर्व संतांचे परंपरागत प्रबोध सूत्रच आहे. “संसार हे सासर तर पंढरपूर हे माहेर समजावे. देव दर्शनाने आत्म्याला समाधान मिळते.” या सूत्रानुसार त्यांनी दिंडी, वारी, माळ यांचा स्वीकार केला आणि पांडुरंग भक्तीचा प्रकर्ष केला. १९१८ साली भगवानबाबांनी नारायणगड ते पंढरपूर अशी पायी दिंडी सुरू केली. हळूहळू दिंडी विस्तारत गेली. १९२७

मध्ये पंढरपूरप्रमाणेच नाथषष्ठीकरिता पैठणची दिंडी सुरू केली. वार्षिक सप्ताहाचे आयोजन केले. त्यातून १९३५ सालापासून लाखेफळ गावापासून नारळी सप्ताहाला सुरुवात झाली. संप्रदायाचा पायंडा पडला आणि त्या माध्यमातून भगवानबाबांचे प्रबोधन कार्य विकसित झाले.

भगवानबाबा कीर्तनात वाल्याकोळ्याची गोष्ट नेहमी सांगत आणि प्रबोध करीत. “आपण जसे फसू नये असे वाटते तसे दुसऱ्यालाही फसवू नका. स्वतःचे जसे नुकसान होऊ वाटत नाही तसे दुसऱ्याचे नुकसान करू नका.” ते सांगत “रिकामा वेळ नामचिंतनात घालावा”, प्रेमाचा संदेश देताना ते नेहमी संत रहिम यांचा दोहा गात, “रहिमन धागा प्रेम का मत तोडो छिटकाय । टूटे तो फिर ना मिले गाँठ पड जाय ॥”, “कोणाशीही शत्रूप्रमाणे वर्तन करू नका. एकदा का मतभेद झाले तर ते पुन्हा लवकर जुळून येत नाहीत. भांडणे करू नका. कर्ज काढून लग्न करू नका. सोंग ढोंग कराल तर मातीस मिळाल. मुक्या प्राण्यावर दया करा. त्यांच्यातच परमेश्वर आहे. तेव्हा परमेश्वरात व तुमच्यात अंतर पडून देऊ नका.” चरित्रकार प्रा. घुले म्हणतात, “भगवानबाबांची सामाजिक, शैक्षणिक आणि धार्मिक विचारांची बैठक राजर्षि शाहू महाराजांच्या विचारांशी नाते सांगते.” अंधश्रद्धा निर्मूलन ही चळवळच जणू भगवानबाबांनी आरंभली. वस्तुतः सर्वच संतांनी अध्यात्मिक व्यासपीठावरून ही चळवळ आक्रमकपणाने केली आहे. “मुक्या प्राण्यांचे बळी देऊन देव प्रसन्न होत नाही आणि त्यांचे मांस खाऊन शरीरस्वास्थ्यही सांभाळले जात नाही”, असे वैज्ञानिक सूत्र बाबा सांगत. “आजपासून गोहत्या बंद करा, कापायचेच असेल तर आधी माझे शीर कापा.” एवढे बाबा आक्रमक होते. ते कबीराचा दोहा गात. “जत्रामे फत्रा बिठाया । तीरथ बनाया पानी ॥ दुनिया भयी दिवानी पैसे की धूळधानी ॥ जत्रायत्रा हे पर्यटनाचे निमित्त असावे देशाटन महत्त्वाचे त्यात जाता जाता परमार्थ व्हावा. आजच्या पर्यटन व्यवसायाला पूरक असे विचार बाबा देत.

देव, धर्म आणि राष्ट्र यांविषयी बाबा अतिशय जागृत होते. आपल्या कीर्तनातून ते जुलमी राक्षस आणि कंसाच्या अत्याचाराचे दृष्टांत देत आणि पारतंत्र्याविरुद्ध मने पेटवीत. भूमिगतांना सांभाळण्याचे मोठे काम बाबांनी केले. भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर संस्थाने विलीनीकरणसाठीच्या आंदोलनात बाबा सक्रिय झाले. हैद्राबाद मुक्ती संग्रामासाठी त्यांनी अनेकांची मने पेटविली. रामदासांप्रमाणे बाबा आपल्या स्वातंत्र्यसैनिकांना संदेशन करीत. १९४७ साली

बालमटाकळीच्या गोकुळाष्टमीच्या कीर्तनात “का रे उशीर लावियेला देवा” असा अभंग सोडवून थेट संदेशन केले. समाजकंटकांवर बाबा प्रेमभावाने आणि समावेशक भावनेने मात करीत. मारेकऱ्यांची मनेही त्यांनी या वृत्तीने परिवर्तित केली. संतांनी विजनवासात नव्हे तर लोकांतात राहून आपल्या ज्ञानप्रकाशाचा लाभ जगाला द्यावा अशी त्यांची धारणा होती. नारायणगडावरून बाबांचे प्रबोधक कार्य सुरू असतानाच, खरवंडी जवळचा ‘धुम्या’ डोंगर बाबांना आकर्षित करीत होता. धुम्या डोंगर म्हणजे धौम्यऋषींचे वसतिस्थान. याच डोंगरात केदारनाथांचे मंदिर आहे. रंगऋषी, भारद्वाज, शृंगी, पराशर आदि ऋषींची स्थाने भोवताली. हरिहरेश्वराचे स्थान आणि श्री एकनाथांचे गुरू जनार्दनस्वामींची समाधी अशी ही ऋषीभूमी. श्री भगवानबाबांनी आपली कर्मभूमी म्हणून धौम्यगड निवडला. ह.भ.प. रामचंद्र महाराज गिते सांगतात, “देवांच्या सुटकेसाठी रामांना वनवासात पाठविण्याचे प्रयोजन त्याचप्रमाणे धौम्यगडाच्या परिसरात असणाऱ्या सप्तऋषींचे विस्मरण दूर करून त्यांच्या भूमीचे पुनरुत्थान करण्यासाठीच भगवानबाबा या परिसरात आले. बाबांनी भगवंत तत्त्वपीठ उभारले. शून्यातून विश्व! बाबांनी उभारलेल्या भगवानगडाचे वर्णन जानपदांतून भावभक्तीने घुमते-

भगवानगडावरी जुने नव्हते सपार ।

भगवानबाबाने तेथे बांधले शिखर ॥

नारायणगडावरून निघाले भगवानबाबा रागाने ।

खरवंडीचे बाजीराव पाटील हिंमत दिली वाधाने ॥

भगवानगडावरी आहेत मोठ्या मोठ्या शिळा ।

भगवानबाबांनी जुने ऋषी केले गोळा ॥

भगवानगडावरी आहेत मोठ्या मोठ्या बाली ।

भगवानबाबांची समाधी पांडुरंगा तुमच्या खाली ॥

प्रा. घुले यांनी भगवानबाबांच्या चरित्रात या जानपदगीतातून भगवानगड उभारणीचा इतिहास मोठ्या नाट्यमयतेने मांडला आहे. ‘भगवानगड’ नामकरणाची हक्कगत मोठी गंमतीशीर आहे. गड बांधणीचे काम पूर्णत्वाला गेल्यावर उद्घाटनाला तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण आले होते. प्रा. घुले लिहितात, मा. मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी आपल्या भाषणात सांगितले की, “मला जेव्हा येथे येण्याचे निमंत्रण मिळाले तेव्हा वाटले होते की, सिंहगड, प्रतापगड, रायगड तसा हा ‘धौम्यगड’ असावा. धर्म रक्षण्यासाठी

शिवाजी महाराजांनी मावळ्यांना एकत्र करून 'शास्त्राच्या' आधाराने भक्तीचा गड 'भगवानगड' उभारण्याचे काम केले आहे. आजपासून हा 'भगवानगड' म्हणून ओळखला जावा." टाळ्यांच्या गजरात या नामकरणाचे स्वागत झाले. याच समारंभात बाबांनी भगवान विद्यालयाची मुहूर्तमेढ श्री. यशवंतरावांच्या हस्ते रोविली. शाळा सुरू झाली. निवासी शाळा. खोल्या, पाणीटंचाई यामुळे गडावरची शाळा खरवंडीत हलविली. 'माझी मुले शिक्षणाबरोबर संस्कारातही कमी पडणार नाहीत' असे बाबा छातीठोकपणे सांगत.

भगवानबाबांनी कार्यासाठी माणसे पारखून घेतली. गावात एकजूट घडविली. भोवतालच्या माणसांना लेकरांसारखे सांभाळले. त्यांचे अश्रु पुसले. भरकटलेल्यांना भानावर आणून मार्ग दाखविला. परिसराचे ते माऊली झाले. दिंडी, सेवेकरी, टाळकरी, सप्ताह यांची चोख व्यवस्था भाविकांना लावून दिली. पक्षोपपक्षांच्या राजकीय कार्यकर्त्यांना एकत्र आणले. त्यांच्या त्यांच्या मगदुराप्रमाणे राष्ट्रकार्यासाठी बळ दिले. अन्नदान व्रताला कार्यान्वित केले. परमार्थ कार्यातून गोळा होणारा पैसा, भोवताली विकासासाठी खर्ची घातला. पंढरीची ओढ सर्वांमध्ये जागविली. ग्वाल्हेर, हैद्राबाद, इंदोर असा महाराष्ट्राबाहेर ज्ञानमशाल घेऊन प्रवास केला. भोवतालच्या गडांना प्रेमाने परस्पर बांधले. शेवटच्या क्षणापर्यंत बाबा मनामनात अध्यात्म जागवून लोकांना सुसंस्कारित करीत होते. भोवतालचे भगवानबाबांचे अनेक चमत्कार आणि रोमांचकारी कथा सांगतात. बाबांच्या कानावर येई. बाबांनी अशा देव्हारे माजविणाऱ्या गोष्टींना कधी महत्त्व दिले नाही.

महानिर्वाणाची चाहूल लागताच मोठ्या उदात्त मनस्कतेने बाबांनी काळाचे स्वागत केले. प्रकृती बिघडली. नको म्हणताही भक्तांनी पुण्याला रुबीमध्ये नेले. उपचार होत होते. प्रतिसाद मिळत नव्हता. भगवानबाबांनी ज्ञानेश्वरी पारायणाचा आदेश दिला. पारायण सुरू झाले हॉस्पिटलमध्ये! शेजारी नाथा सेवेकरी होता. बाबांनी वेळ विचारली. पुढे म्हणाले, "माझ्याच्याने आता वाचवत नाही, तूच मोठ्याने वाच". नाथा मोठ्याने वाचू लागला

"झाकलिया घटीचा दिवा । नेणे जी काय झाला केधवा ।

या रीती जो पांडवा । देह ठेवीति ॥"

भगवानबाबांनी ओवीवर नाथाकडे निरूपण सुरू केले, "नाथा ही ओवी फार महत्त्वाची आहे. प्रत्येकाने ही ओवी पाठच करावी. नाथांना अर्थ ऐकवून महाराज म्हणाले, "आता माझ्याने ऐकवत नाही. ज्ञानेश्वरी तू माझ्या छातीवर

ठेव." नाथाने तसे केले. प्रा. घुले वर्णन करतात, "बाबांनी ज्ञानोबा...ज्ञानोबा...ज्ञानोबा असा तीनदा नामोच्चार केला. छातीकडे डोके नेऊन ज्ञानेश्वरीचे दर्शन घेतले. मानेचा तोल गेला. सोमवार दि. १८ जानेवारी १९६५ रात्री १ वाजता वयाच्या अवघ्या ६९ व्या वर्षी." गुरुवर्य तपोनिधी दांडेकर मामा यांनी बाबांचे गुणगान करीत कीर्तन केले. आरती झाली.

भगवी पताका खांद्यावर घेतली ।

गोमातेची हत्या बंद हो केली ।

तुळशी माळेने क्रांती हो केली ।

पंढरीची वारी नाही चुकविली ॥४॥

जानपद गीतात किनच्या आवाजात शब्द स्फुरले-

जय जय तुळशी तुझी गार हवा ।

सेवा करीती भगवान बुवा ।

जय जय तुळशी तुझे लहान खोड ।

भगवानबाबाचा चारमुखी गड ।

जय जय तुळशी तुझ्या नाजूक मंजुळा ।

भगवानबाबांनी लाविला समद्यांसी लळा ॥

आज भगवानगड तीर्थस्थान महाराष्ट्राला माहीत आहे. मराठवाड्याची पंढरी म्हणून भगवानगड सर्वांना ज्ञात आहे. ह.भ.प.वै. भगवानबाबा अर्थात आबाजी सानप सद्गुरू म्हणूनच लहानथोरांना ज्ञात आहेत.

*

गहिनीनाथ गडाधिपती संत वामनभाऊ

श्री संत वामनभाऊ महाराज हे परंपरेने नाथसंप्रदायी होते, असे प्रा.डॉ. घुले यांनी गुरुवंश परंपरेत नोंदविले आहे. गहिनीनाथांपासून ब्रह्मचारीबुवा (दृष्टांती) त्यांपासून यादवबाबा व त्यांपासून संत वामनभाऊ अशी परंपरा दिसते. श्री क्षेत्र गहिनीनाथ गडाचे प्रथम मठाधिपती म्हणून त्यांचा उल्लेख करता येतो. परंपरेने गोरक्षनाथ महाराज, पुंडलिक महाराज व नंतर विठ्ठल महाराज यांनी गहिनीनाथ गडाची परंपरा पुढे नेली. प्रा.डॉ. घुले यांनी पूर्वपीठिका, जन्मवृत्तांत, अध्ययन, श्रीक्षेत्र गहिनीनाथगड महात्म्य व इतिहास, दिंडीची मळवाट, नामस्मरण, कर्मयोगी संत, प्रचिती, दृष्टांत निरूपण, अनुभव आणि समारोप अशा उल्लेखातून शब्दशिल्पाद्वारे श्री संत वामनभाऊंचे दर्शन घडविले आहे.

श्री संत वामनभाऊ हे श्रीमद्भगवद्गीतेतील सिद्ध क्षणांप्रमाणे सिद्धपुरुष होते. त्यांचे अनुभ क्षेत्रातील अनेक भक्त, भाविक आणि अनुयायी सांगतात. बंदगळ्याचा लांब शर्ट, सुती धोतर, पांढरा फेटा, कपाळी अष्टगंध, गळ्यात संप्रदायिक माळा अशी त्यांची राहाणी. समाजाचा जमेल तसा, जमेल तेवढा अभ्यास, लोकांच्या अंतःकरणात अध्यात्माचे बीजारोपण, कीर्तनभक्तीतून प्रबोध असे त्यांचे कार्य अखंड सुरू होते. ते म्हणत, “तुम्ही जर सत्याच्या मार्गाने वारकरी असाल तर समाज तुमची हेटाळणी करील. परंतु तुम्ही वारीहून आलात की तुमचे दर्शन घेतील. तेव्हा सत्कार्ये करणे सोडू नका.” पंढरपूर, मढी, आळंदी, नाशिक, त्र्यंबकेश्वर आणि पैठण या वाऱ्या ते भक्तांसह करीत असत. बंकटस्वामींबरोबर ते आळंदीला आले. तेथे त्यांनी व्यायाम, इंद्रायणीत स्नान, माऊलींचे दर्शन, अजानवृक्षातळी पारायण, शिक्षण संस्थेत पाठ, एकांतात चिंतन अशा दिनचर्येतून सतत तपश्चर्येत वेळ घालवून तपश्चर्या सिद्धीस नेली. ‘संसारविषयीची अनासक्ती, वायफळ बडबडीची चीड,

समाजकल्याणाची आस आणि परमात्म्याची ओढ या सर्व गोष्टींमुळे अभ्यासक्रम संपल्यानंतर त्यांनी भ्रमंती सुरू केली’ अशी माहिती संपादन, पुणतांब्यास चांगदेव समाधीजवळ, तेरण्याला गोरुबा काकांजवळ, अमळनेरच्या अंबक्रुशींजवळ, सौताड्याच्या रामेश्वरापाशी, वृद्धेश्वराजवळ, घृष्णेश्वराजवळ आणि गिरीजा नदीजवळ अजानबाहू गोविंदमहाराज अशा तीर्थस्थळी त्यांनी राहून चिंतन केले अशी नोंद डॉ. घुले करतात.

श्री संत वामनभाऊंनी नामभक्तीचा प्रचार करीत जनसामान्यांना भक्तिमार्गी लावले. संतांची उदाहरणे देऊन वामनभाऊंनी भागवत धर्मप्रसाराला वाहून घेत कीर्तन, दिंडी, सप्ताह यांच्या परंपरा निर्माण केल्या. सेवाकार्य तत्परतेवर भर देऊन त्यांनी जनसेवेला यज्ञसंस्थेचे अधिष्ठान दिले. अंधश्रद्धा दूर करून ज्ञानात्मकतेवर आदि सर्वाभूती परमेश्वर संवेदनेवर त्यांनी भर दिला. मढी येथील बळी प्रथा बंद करण्याची आग्रही भूमिका श्री संत वामनभाऊंनी घेतली. तो प्रसंग मोठा रोमांचकारी आहे. त्यांनी मढीच्या पुजाऱ्याला बलीप्रथा थांबविण्यासाठी समजावून आवाहन केले. त्यावर पुजारी म्हणाला, ‘बळी दिला नाही, तर कान्होबाचा कोप होईल’, तेव्हा भाऊ म्हणाले, ‘आणि तुम्ही जर ही बळी देण्याची प्रथा थांबवली नाही, तर तुम्हा सर्वांना माझ्या कोपास ताबडतोब सामोरे जावे लागेल.’ भाऊंचा हट्टी स्वभाव सर्वांना माहित होता. त्यांच्या या हट्टीपुढे पुजाऱ्यासह सर्वांनी नमते घेतले. ‘बलीप्रथा बंद’ झाली. गहिनीनाथ ते मढी दिंडी सुरू केली आणि नाथपरंपरा भक्तिगंगेत समाविष्ट करून प्रबोधित केले. हीच गोष्ट श्री क्षेत्र मोहटादेवी येथील पशुहत्येविषयी, शाक्त तंत्रातील पशुहत्या बंद करणे सोपे नव्हते. वामनभाऊंनी आपल्या भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, सेवा आणि सामंजस्य प्रभावाने हेही काम सहज केले आणि मोहट्याला पुरणपोळीचा नैवेद्य सर्वांकडून समर्पित होऊ लागला.

श्री संत वामनभाऊंच्या संत म्हणून आलेल्या लोकप्रचितीच्या अनेक कथा डॉ. घुले यांनी नोंदविल्या आहेत. लोकगंगेत तर अक्षरशः अनेकानेक कथा सांगितल्या जातात. कोतन येथील नारळी सप्ताहाच्या निमित्ताने यज्ञ होणार होता. सामग्री गोळा झाली. गावकऱ्यांच्या आग्रहावरून काशीक्षेत्रातील याज्ञिक ब्राह्मण निमंत्रित केले. यज्ञासाठी अग्नी प्रज्वलनाचे काम सुरू झाले. दुपार झाली तरी घुसळणातून अग्नी निर्माण होईना. भक्तगण भाऊंकडे धावत आले. त्यांनी विचारले, ‘काशीच्या याज्ञिक करणाऱ्या ब्राह्मणांचे काय झाले?’ ब्राह्मणांनी भाऊंचे पाय धरले. अहंकार नाहिसा झाला. वामनभाऊ यज्ञकुंडाकडे आले.

कुंडास प्रदक्षिणा घातली. अग्नीला विनम्र आवाहन केले. ब्राह्मणांना नमस्कार केला आणि समीधा घेऊन स्वाहाकार करीत होमकुंडात समीधा समर्पित केल्या. आश्चर्य यज्ञ प्रज्वलित झाला. वामनभाऊंच्या प्रखर भक्तीने अग्नी प्रसन्न होऊन प्रकटला आणि यज्ञ सुरू झाला. नागतळ्याच्या सप्ताहात तर भक्तमंडळींच्या भोजनप्रसंगी केलेला स्वयंपाक संपणार असे वाटल्यावर भक्त भाऊंकडे आले. भाऊंनी अन्नब्रह्माकडे भक्तिभावाने पाहून नजरेनेच आवाहन केले आणि अक्षरशः हजारो भाविक जेवण करून तृप्त झाले तरी अन्नाची भांडी भरलेलीच होती. प्राणीमात्रही जेऊन तृप्त झाले. लोक कुजबुजत होते श्री संत वामनभाऊ सिद्धपुरुष आहेत. त्यांच्याकडे सर्व सिद्धी सेवेसाठी तत्पर आहे. भक्त भाऊंना अनन्यपणे शरण गेले. श्री संत वामनभाऊ नाथपंथी होते खरे, परंतु श्री ज्ञानेश्वरांप्रमाणेच त्यांनी भक्तिमार्गाची वाट मळली. माऊलीपणाने बोटाला धरून जनसामान्यांना त्याच वाटेने नेले. रंजल्यागांजल्यांना अपार प्रेमाने पंखाखाली घेऊन त्यांचे पालन करावे हा भाऊंचा संतस्वभाव होता. भक्तांसाठी, प्रेमीजनांसाठी भाऊंचे मना पान्हावे. ते मोठ्या ममतेने भक्तांची इच्छा पूर्ण करीत. याचे असंख्य अनुभव सगोसोयरे, ग्रामस्थ आणि अवतीभोवतीचे लोक गहिवरून सांगतात. पशुपक्षी एवढेच काय उंदीरघुशी सुद्धा वामनभाऊंचा शब्द खाली पडू देत नसत. करुणेप्रमाणेच कठोरताही संत वामनभाऊंजवळ ओतप्रोत होती. 'नाठाळाचे माथी सोटा देऊ' या उक्तीप्रमाणे ते समाजकंटकांना शासन करीत असत मात्र, ज्यांनी खलत्व टाकले त्यांना तेवढ्याच मायेने जवळही घेत. डॉ. घुल्यांनी बिकनदास कटारिया या व्यापाऱ्याची; लोकगंगेतून प्राप्त झालेली हकिगत नोंदविली आहे ती अशीच आहे. त्याच्या पिळवणुकीला अंत राहिला नाही आणि संतांचा कोप झाला. एकप्रकारे उंदीरघुशींनी संत आज्ञेनेच त्या व्यापाऱ्याचा वाडा पोखरला. त्याच्या अहंकाराचा नायनाट केला. तोच व्यापारी शरण आल्यावर मात्र महाराजांनी त्यालाही पोटाशी धरले. पुढे तो निःस्सीम भक्त आणि परोपकारी झाला.

श्री संत वामनभाऊंनी अशा असंख्य लोकांना त्यांच्यातील खलत्वाचा नाश करून भक्तिमार्गावर आणले. त्यासाठी सप्ताह, कीर्तन, दिंड्या याबरोबरच मंदिरांचा जीर्णोद्धार किंवा नव्या मंदिरांची उभारणी असे कार्यक्रम त्यांनी हाती घेतले. गावोगावी लोकवर्गणीतून मंदिरे उभी करण्यात त्यांचे दोन हेतु असत. लोकांचा सहभागपूर्ण एकोपा आणि भक्तिभावातून श्रद्धापूर्वक एकात्मता. गावोगावी सत्संगाची उधळण करीत, भक्तीचा उत्सव मांडीत, मानवी

जीवनाला धीर देण्याचे महत्कार्य त्यांनी केले. 'आलो याच कारणाशी' ही तुकारामांची उक्ती श्री संत वामनभाऊंनी आपल्या कार्यातून प्रचितीपूर्वक प्रकटविली. विठ्ठल मंदिरे, अनुमान मंदिरे उभी करून भक्ती आणि शक्तीची उपासना घडविली. समाजनीती, सेवा, भक्ती, उपासना, गुरुशिष्य संबंध या व अशा अनेक गोष्टींविषयी प्रबोध घडविला.

नामस्मरण, कीर्तन यात तल्लीन झालेले भाऊ, अक्षरशः 'ब्रह्मानंदे लागली टाळी, कोण देहाते सांभाळ' अशा विदेही अवस्थेत जात. 'देह जाओ अथवा राहो, पांडुरंगी दृढ भावो' याप्रमाणेच जांभळीच्या कीर्तनातील प्रसंगात धोतर रक्ताने भरून गेले तरी भान नाही अशी अवस्था भाऊंची होती. शरीर भोग भोगत होते. भाऊंचे मन मात्र अद्वैतानंद भोगत होते. अखेर देह नाशवंत आहे. भाऊंनीही परमेश्वराचे, संत माऊलींचे स्मरण करीत देह विसर्जित केला. त्यांची भावमूर्ती मात्र चिरंजीव आहे.

*

तारकेश्वर गडाचे संजीवक संत नारायण महाराज

फुंदेताकळीसारख्या पाथर्डी तालुक्यात प्रकटलेले पुण्यमयी बालक भगवंत नारायण स्वरूप सिद्ध नारायण महाराज तारकेश्वर गडाचे संजीवक झाले. डॉ. सुभाष शेकडे यांनी सिद्धहस्त लेखणीतून 'नारायणलीला' चरित्र गायन केले आहे. जन्मतःच ह्या बालकृष्णाने थेट ताठ उभे राहून आपल्या कृष्णस्वरूपाचे दर्शन घडविले. बाळ हळूहळू मोठा होऊ लागला. लौकिक जीवनात शिक्षणाबरोबरच बालक्रीडेत रमला. चिल्ली, भोगल्यापाणी, विहिरीच्या पाण्यात शिवनापाणी, चेंडी, देवघास, कुस्त्या, सूरपाट्या, वाळूत गोपाळउड्या अशा खेळांत रंगून जाई. आपल्या क्रीडेतून सवंगड्यांना चकित करी. सुट्टीच्या दिवशी रानात गुरे चरायला जात, पिता काशिनाथ आणि आई मंजुळाबाई बाललीलांना हरकून जाई. मातीची पिंड, काटक्यांच देऊळ, तरवडीची सोनकी फुलं, शिवलीलांमृताचा पाठ हा पोहल्यानंतरचा परिपाठ असे. कोणाच्याही विहिरीवर जावे, कधी नदीला जावे. ओरडा पडला, मार पडला तर लीलया सहन करावा. मोठा परिवार जुजबी मिळकत. सर्वांनी काम करावं. बाबाही काम करीत. श्री संत वामनभाऊंकडून गळ्यात माळ पडली आणि शक्तिपात घडला.

‘लौकिक व्यवहारी वृत्ती तुकाराम ।
नारायण गायी सदा देवाचेच ध्यान ॥’

संत वामनभाऊंचा सेवेकरी विठ्ठलबुवा यांच्या बोटाला धरून आळंदीला जाण्याची आज्ञा गावच्या हनुमंताने दिली. पायी चालत आळंदी गाठली.

“माऊलीच्या कृपे चित्त एकवटे ।
ब्रह्मविद्या दाटे मनामाजी ।
लडिवाळ लाभे भाऊंची संगती ।
नारायण झाला उन्मन ॥”

घरातून निघून गेलेल्या नारायणाला परत घरी आणण्याचा केवढा आटापिटा! पण नारायणबाबा घरी रमले नाहीत. पंढरपूरला गेले. आलीबागकर मठात राहिले. शांताराम गुरुजींकडे अध्ययन केले. पण लवकरच गुरुजी निजधामास गेले आणि बाबा माणिकबुवांबरोबर थेट ऋषीकेश गाठले. उपासमार सोसत प्रवास केला. ऋषीकेशला अभ्यास आटोपून श्रीक्षेत्र काशीला वेदान्तशास्त्रासाठी आले.

गंगाजले केले । चित्तपावन एकाग्र । लघुसिद्धान्ते प्रज्ञा विसावली ॥
ऋषीप्रयागाचे । संचित गाठीशी । वेदान्त अनुभी । काशीक्षेत्री ॥
वेदान्ताचार्य । स्वगृही प्रगटले । दर्शना ते गेले वामनाच्या ॥

आज्ञांकित झाले । तारकनाथा जाण्या । महिंदा निवासी । अवतरले ॥
नाथसंप्रदायातील वृद्धेश्वर, मच्छिंद्र, कान्होबा यांच्या सान्निध्यात मध्य पठारावर तारकनाथ मुक्या जनावरांचा तारणहार. तारकनाथ गडावर नारायण महाराजांनी नाथ आणि भागवत परंपरा जागविली.

राजाराम बाबांनी तारकेश्वर गडावर थांबणे नाकारले. संत भगवानबाबा म्हणाले, तारकेश्वर गडावर ब्रह्मचारी संत ज्ञानी विभूती विराजमान होईल. तसेच घडले आणि उमदा देखणा, श्रमजीवनात आणि ज्ञानजीवनात रमणारा, अखिल समाजाचे हित माऊलीपणाने जपणारा राजयोगी संत नारायण महाराज तारकेश्वर गडावर प्रतिष्ठित झाले.

तारकनाथ आज्ञे । तुकविली मान । संशय निरसन झाले झाले ॥
नारायण स्वामी । स्थिरावले गडी । तारकेश्वर ध्यानी ठेवोनिया ॥

दिंडी, प्रवचने, कीर्तने, संवादसलगी, भजन या सांप्रदायिक भागवत मार्गाने उद्बोध सुरू झाला. सत्संगातून समरसता, श्रद्धा वाढली. गडाची उभारणी करण्याचा संकल्प झाला. बाबांच्या सर्वाभूती प्रेम, समदृष्टी यामुळे आबालवृद्ध, गरीबश्रीमंत सारेच गोळा झाले. नारायण महाराज म्हणत,

‘आपुलिया बळे । काही ना घडत । त्याची इच्छा असे तेच होई ॥’

पंचक्रोशीत आलेल्या अरिष्टांचे निवारण करावे, रंजल्यागांजल्या लोकांना आधार द्यावा, अडलेल्याला सकारात्मक मार्गदर्शन करावे, पीक, पाणी, प्रपंच, परमार्थ आणि पुरुषार्थ यांविषयी मार्गदर्शन करून सर्वांना सत्संगाचा मार्ग दाखवावा असा बाबांचा प्रेमव्यवहार सुरू असतांना त्यांचा शब्द, त्यांचे आडाखे, त्यांचे भाकित, त्यांचा सल्ला, त्यांचे मार्गदर्शन चमत्कार घडवी. सगुणाचा निर्गुणात्मक व्यवहार सर्वांना आधारवड वाटे. श्री संत

वामनभाऊंप्रमाणे सप्ताहांची परंपरा नारायण महाराजांनीही सुरू केली, पुढे नेली.

नारायणासवे लोक रंगले भजनी ।

टाळमृदुंग नाचे पांडुरंग रानी ।

लहानथोर अवघे गोळा झाले ।

भक्तीचे लोटले प्रेमपूर ।

तारकेश्वर गड उभा राहू लागला. गडावरची वर्दळ वाढली, पंचक्रोशी लडिवाळपणे जोडली गेली. तारकेश्वर नाथांबरोबरच नारायणनाथांची प्रत्यक्ष प्रतीती लोकांना येत गेली आणि पाहता पाहता तारकेश्वर गड तीर्थक्षेत्र वाटू लागले.

तारकेश्वराच्या सन्निध । झाली साधनाही पुरी ।

प्रगतला योगीराज । माया दाटूनी अंतरी ॥

नारायणबाबा सिद्धपुरुष असल्याची जाणीव भक्तगणांत झाली. अनुभवानेच वाढत गेली. लोक गाऱ्याने घालीत आणि केवळ आशीर्वाद वचनाने दुःखसंकट निवारण होई.

नारायण महाराजांच्या असंख्य लीला पाथर्डी तालुक्यातील लोक सांगतात. म्हातारी अनुसुया पाखरेबाई मरणोन्मुख असतांनाही सप्ताह निर्विघ्न पार पाडण्याचे बाबांचे वचन खरे ठरले.

केवळ बाबांच्या इच्छेने वावटळ दूर पळाली. वासराला तोडण्यासाठी जणू पिसाळलेली गाय शांत होऊन पान्हा घालू लागली. बाबांनी खेटर उगारताच बाईच्या अंगात आलेले दूर पळून गेले. कित्येक केवळ आशीर्वादने परीक्षेतून उत्तीर्ण झाले. विहिरीत बुडालेली मोटार बाबांच्या वाचासिद्धीने जशीच्या तशी राहिली. कित्येकांच्या विहिरींना पाणी मिळाले. कित्येकांची नोकरीधंदा, लग्नकार्य, घरदार आदि प्रकारची मनोरथे बाबांच्या आशीर्वादने पूर्ण झाली. यशासाठीचं सरपण वापरायला नेलं तर त्याचे साप झाले. विभूती प्रसाद कृपेने वंशवेल वाढली. बाबांच्या हट्टाग्रहाने अनेकांची व्यसने सुटली. अशा नारायण महाराजांच्या असंख्य लीला डॉ. सुभाष शेकडे यांनी गोळा केल्या. त्या लीलांच्या आधाराने श्री संत नारायण महाराजांची वाङ्मयमूर्ती साकारली.

श्री संत नारायण महाराज १४ मे २०११ शके १९३३ रोजी अनंतात विलीन झाली तरी त्यांचे संजीवक अस्तित्व सर्वांना प्रत्ययास येते. केवळ त्यांच्या विभूतीनेही अनेकांना आश्चर्यकारक अनुभव आले आहेत.

नारायण महाराजांना जात, धर्म, पंथ, भेद मान्य नव्हते. अंधश्रद्धा त्यांना खपत नसे. परमेश्वराठाई, मातापितागुरु यांविषयी निःस्सीम श्रद्धा यांवर त्यांचा भर होता. 'बुडति हे जन न देखवे डोळा' या तुकाराम न्यायाने त्यांचा जीवनभर लौकिकव्यवहार होता. अलौकिक परतत्त्वाचा अनुभव त्यांच्या लौकिक व्यवहारातून सर्वांना सतत येत राहिला. तारकेश्वर गडावरील नारायण महाराजांचे उत्तराधिकारी ह.भ.प. आदिनाथ शास्त्री महाराज संत सिद्ध नारायण महाराजांचा वारसा पुढे चालवित आहेत.

*

परमपूज्य श्री रामकृष्ण क्षीरसागर महाराज नगरकर

डॉ. मधुसूदन बोपडीकर यांनी युगायुगातील अगस्त्यपरंपरा या ग्रंथात अगस्त्योगोत्रोत्पन्न श्री रामकृष्ण क्षीरसागर महाराज यांचे वर्णन करतांना, “दैवी जन्म, अद्भूत चमत्कार, शांतताप्रिय मानवतावादी पुण्यात्मे, दुरितांचा विनाश, अनुदारितेचा उच्छेद आणि आर्यतेचा प्रचार करण्यासाठी वेदान्त-विद्यापीठाची व (श्रीगुरुदत्तात्रेय) धर्ममंदिरांची संस्थापना करणारे प.पू. क्षीरसागर महाराज म्हणजे अनंत आकाशात तळपणारा - ‘अगस्त्य तारा’ आहेत.” डॉ. बोपडीकरांनी श्रीरामकृष्ण क्षीरसागर यांच्या असंख्य भक्तांच्या मनातील भावना प्रकट केली. ‘अगस्त्यरूप गुरुदेवांची’ आरती लिहितांना डॉ. बोपडीकर लिहितात, “जय जय रामकृष्ण नित्य तुम्हा वंदन । आधुनिक अगस्त्य मुनिवर सार्थ क्षीर सागर ॥” श्री क्षीरसागर महाराजांचे विचार अर्थात तत्त्वज्ञान त्यांच्या भक्तमंडळींनी ‘गुरुवाणी’ या ग्रंथमालिकेतून सर्वगत केले आहे. या गुरुवाणीचे स्वरूप ‘प.पू. सद्गुरु श्रीरामकृष्ण क्षीरसागर महाराज यांच्या दैवी वाणीतून प्रकटलेले धर्मदर्शन’ असे आहे.

ऋषीमुनींनी सांगितलेला वेदान्तधर्म आज खऱ्या अर्थाने कसा आचरता येईल हे सांगण्यासाठी महाराजांचा अवतार झाला अशी महाराजांच्या भक्तांची श्रद्धा आहे. मानवी कल्याणासाठी देवत्व धारण केलेल्या मानवी विभूती म्हणजे ऋषी होत, असे महाराज म्हणत.

गृहस्थाश्रम यशस्वी करण्यातच खरा पुरुषार्थ आहे असे महाराज म्हणत. मानवी जीवन प्रवाहात धर्मकल्पनांतून केवळ प्रतिकात्मक कर्मकांडामुळे अनेक विपरित समजुती रूढ होतात. शिवाशिव, जातपात, बलीप्रथा ही त्यांचीच उदाहरणे. शकुनापशकून ह्या गोष्टी भ्रामक असतात असा बोध आपल्या अनुयायांना आपल्या नित्याच्या संवादातून घडवित वेद, वैदिक धर्म, ऋषीकार्य, पुरुषार्थ, धर्मकार्य, धर्मपालन याचे डोळस उपदेश करून महाराज भक्तांना प्रबोधित करतात. निसर्गोपचार, यज्ञकर्म, गोपालन, सात्विक आहार, व्रतांना वैज्ञानिक अर्थ देऊन

अवलंबन या गोष्टी ते सुचवित असत.

आपल्या सहवासात येणाऱ्या भक्तांची, श्रद्धावंतांची संकटे धीरोदात्तपणे दूर करण्याचा प्रयत्न ते मानसिक आधार देऊन करीत असत.

त्यांच्या सहवासाने, प्रसादाने शांती लाभते. त्यांच्या कृपेने दुःख, संकटे यांना सामोरे जाण्याची शक्ती लाभते अशी असंख्य भक्तांची श्रद्धा आहे.

‘नगुरोराधिकम्’ हे सद्गुरुमहात्म्य ते सर्वांना सांगत. स्वतः ‘गुरुशरणम्’ वृत्तीने आचरण करण्यात त्यांचा चिंतनमग्न अवस्थेत वेळ जाई. श्री गुरुदत्तात्रयांचे ते निःस्सीम भक्त होतेच; तथापि ते गुरुदत्तात्रयच झाले, अशी भाविकांची श्रद्धा आहे.

नगर शहरातील अनेकांना त्यांचा बालवयातही सहवास लाभला. सर्वसामान्य खट्याळ, खोडकर परंतु सद्गुणी अशा या बाल्यावस्थेतील महाराजांच्या बाललीला अनेकांकडून ऐकायला मिळतात.

वेदांत सर्व ज्ञान साठविले आहे. वेदांचा मुळातून अभ्यास झाला पाहिजे. यज्ञसंस्थांचे जागरण झाले पाहिजे यासाठी वेदान्त पाठशाळेची स्थापना करून नवोदित विद्यार्थ्यांना वेदाध्ययन करण्यासाठीची सोय त्यांनी करून दिली.

नगर शहरात श्री परमपूज्य श्रीरामकृष्ण क्षीरसागर महाराज यांच्या प्रेरणेतून भव्यतीर्थस्थानाची आणि वेदान्त विद्यापीठाची निर्मिती झाली. या क्षेत्राचा सतत विकास होत आहे. श्री दत्तात्रेयांचे भव्य मंदिर, त्यात ध्यानधारणेसाठी ध्यानमंदिर - कल्पवृक्षाच्या सान्निध्यात ‘वेदान्त’ विद्या प्रतिष्ठान, तेथूनच सुमारे पाच-सहा किलोमीटरवर तपोवन, समाधीस्थल असे महाराजांचे क्षेत्र विकसित आहे. महाराजांच्या तपोवन स्थलावरून नगर शहराच्या सीमेवर नव्या नगरातील हमरस्ता - तपोवन रोडची वहिवाट झाली असून त्यास लोकमान्यता लाभली आहे.

मुंबई, ठाणे, डोंबिवली, पुणे, सोलापूर, वाशी, सांगली, धुळे, जळगाव, कोल्हापूर, नाशिक, नगर, राहुरी, पनवेल, बारामती, अहमदाबाद, नागपूर, औरंगाबाद अशा अनेक शहरांत महाराजांचे भक्त आहेत. सत्संग मंडळे आहेत. जगभरात त्यांचा प्रचार होत आहे. महाराजांच्या, धर्मविचार, वर्णाश्रमविषयक विचार, धर्मसाधना परंपरा मुक्ती आणि भक्तिविषयक मते मानवातील माणूसपण जागवून* जीवन श्रद्धापूर्ण डोळस आणि क्रियाशील बनविणारे आहेत.

श्री संत तुकाराम, श्री संत एकनाथ, श्री गोरक्षनाथ यांच्या आचारविचाराशी जुळणारे आणि सद्गुरुनिष्ठा जागविणारे असे महाराजांचे विभूतिमत्त्व त्यांच्या समाधीनंतरही त्यांच्या वचनातून लोकांना अनुभूत होत आहे.

*

पू.डॉ. रामचंद्र महाराज पारनेरकरांचा 'पूर्णवाद' मार्ग

डॉ. रामचंद्र प्रल्हाद पारनेरकर महाराज हे साधनापूर्वक 'निर्गुण' साक्षात्कार झालेले विभूतिमत्त्व होय. त्यांना श्री गणेशाने, सगुणस्वरूपात दर्शन देऊन; 'गुरुत्व' करण्याची आज्ञा केली. श्री ज्ञानेश्वरीवर आणि अन्य अध्यात्मिक विषयांवर प्रवचनांच्या माध्यमातून ते गुरुपदेश करू लागले. 'तोंडओळख' आणि 'परिचय' हे दोन ग्रंथ त्यांच्या अमृतवाणीच्या संकलनातून सिद्ध झाले. पुढे स्वतः 'परिसरात', 'संपर्क' व 'संघर्ष' अशा तीन ग्रंथांची त्यांनी निर्मिती केली. या ग्रंथांच्या आणि 'अभिनव अभंग' यांच्या माध्यमातून त्यांनी श्री गणेश आज्ञेचे पालन करीत गुरुत्व निभावले. त्यांना रत्नांची पारख होती. प्रत्यक्ष ज्ञानमय श्री गणेश हेच पारनेरकर महाराजांचे सद्गुरु ठरतात.

साहित्य, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, न्यायशास्त्र, योगशास्त्र, ज्योतिर्विज्ञान, भूगर्भशास्त्र, पदार्थविज्ञान, जीवशास्त्र या शास्त्रांचा त्यांनी अभ्यास केला होता. लोकांच्या सुखदुःखात मार्गदर्शन करण्यासाठी ते या व्यासंगाचा वापर करीत. बर्लिन विद्यापीठासाठी त्यांनी लिहिलेला डॉक्टरेटसाठीचा प्रबंध दुसऱ्या महायुद्धाच्या वणव्यात भस्मसात झाल्यानंतर त्यांनी त्यांचा सुप्रसिद्ध 'पूर्णवाद' मांडण्याची तयारी केली. श्रीमद् शंकराचार्यांचा 'मायावाद' आणि श्रीगौडपादाचार्यांचा 'अजातवाद' यांना पूर्वपक्ष करून 'पूर्णवाद' हा प्रबंध लिहिला. हा प्रबंध त्यांनी 'भारत धर्म मंडळ' या संस्कृत आणि अध्यात्म अथवा चैतन्यविषयक; विशेषतः स्थापन झालेल्या, विद्यापीठास सादर केला. हा प्रबंध विद्यापीठ व अन्य अनेक विद्वत्जन यांच्या मान्यतेस उतरला. 'वेदात' वर्णिलेल्या 'शिव, विष्णू आणि विश्व' अर्थात ब्रह्म यांचा पूर्ण-पुरुषाशी संबंध 'पूर्णवाद' स्पष्ट करतो. एखाद्या उपनिषदाप्रमाणे ही चर्चा आहे. मात्र उपनिषदापेक्षा व्यापक भूमिका घेऊन; ती मांडली आहे. हे डॉ. पारनेरकरांचे

महान विभूतिमत्त्व होय. ब्रह्मा, विष्णू, महेश या तत्त्वांची 'त्रिविधात्मक एकात्मता' हा सिद्धांत मांडतो. या सिद्धांताच्या तत्त्वाप्रमाणे, या तिन्हीपैकी कोणत्याही साधनाला गौणत्व नाही वा कोणतेही एक साधन एकारलेपणे असून भागणार नाही. तिन्ही तत्त्वांचा पूर्णपुरुषाशी स्वरूपसंबंध आहे. या सिद्धान्तानुसार प्रत्येकाचा पूर्णांशी पूर्णतः अभेद आहे, हे सिद्ध आहे. हा सिद्धान्त म्हणजे 'पूर्णाद्वैत' मताचा अवतार आहे असे म्हणता येते. या मताचा शांती-मंत्र सर्वश्रुत आहे.

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ।

सिद्ध, साधू, संत, महात्मे ज्ञानोत्तर भक्तीचा मार्ग, 'बुडति हे जन न देखवे डोळा' या परब्रह्म्यांच्या कारुण्याने स्वीकारतात. 'पूर्णवाद', आश्रमाचे, 'पूर्णवाद-विद्यापीठ' स्वरूपात रूपांतर करून; महाराजांचे कार्य सुरू आहे. ज्ञानविज्ञानाचा संगम हा जीवन पूर्णत्वास नेतो अशी धारणा या विद्यापीठाने दिली आहे. बँकांच्या स्थापना करून अर्थपूर्ण व्यवहार आणि शिक्षण क्षेत्रात ज्ञानदान आणि संशोधन यांवर भर देऊन; अखंड ज्ञानयज्ञ हे या 'पूर्णवाद' अध्यात्मिक आंदोलनाचे, मार्गाचे म्हणा हवेतर, अति महत्त्वाचे कार्य आहे. पू. डॉ. रामचंद्र प्रल्हाद पारनेरकर महाराजांनंतर, उत्तराधिकारी म्हणून, पू.श्री. विष्णू महाराज पारनेरकर आणि त्यांची पुढची पिढी, मोठ्या सामर्थ्यसंपन्नतेने हे कार्य करीत आहेत. ही ऋषीपरंपरा वे.शा.सं. प्रल्हाद गणेशगुरु पारनेरकर यांचेपासून आता चवथ्या पिढीपर्यंत पोहोचली आहे. पू.श्री. विष्णू महाराज यांनी, 'पूर्णवाद' गुरुकुलाची धुरा सांभाळून, मोठा शिष्य संप्रदाय, प्रबुद्ध करण्याचे कार्य सुरू केले आहे. ही भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार एक प्रकारे, विश्वाला ज्ञानवान करण्यासाठीची 'राष्ट्रीय चळवळ' आहे असे म्हणता येईल. अध्यात्मक क्षेत्रात, ज्ञानविज्ञानात्मक चिंतन प्रक्रियेचे, प्रगमनशील, नाविन्यपूर्ण असे 'व्यासपीठ' नगर जिल्ह्यात पारनेर गावी अर्थात ऋषी वशिष्ठांचे पौत्र ऋषी पाराशर यांची परंपरा सांगणाऱ्या गावी, तेवढ्याच सामर्थ्यवान परंपरेची स्थापना होणे, हे दैवी वरदान म्हणावे लागेल.

संप्रदाय म्हटला की एक शिस्त, निश्चित साधना आणि त्यामागील निश्चित ध्येय विचार हे आलेच. त्यासाठीचा आदर्श वस्तुपाठही आलाच. हे सर्व पू. विष्णू महाराज पारनेरकरांनी सिद्धपणे परंपरागत केले आहे. *

प्राचार्य डॉ.अनिल सहस्रबुद्धे यांचा व्यक्ती-परिचय

नाव	: अनिल नागेश सहस्रबुद्धे
जन्म	: २४ ऑगस्ट १९४७ (अकोले, अहमदनगर)
शिक्षण	: टी.डी., बी.एड., एम.ए. (मराठी), पीएच.डी. (मराठी - चाळीसगाव डांगण परिसर सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास)
पत्ता	: 'आई', समर्थनगर, श्रीराम चौक, (हॉटेल सागरच्या मागील बाजूस), पाईपलाईन रोड, अहमदनगर. महाराष्ट्र. दूरध्वनी (०२४१) २४२४१६७, भ्रमणभाष ९८८१५००९४२. usahasrabudhe@gmail.com
नोकरी	: माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयीन अशी एकूण सेवा ४२ वर्षे. (सर्व सेवा 'हिंद सेवा मंडळ' या संस्थेत) हिंद सेवा मंडळाच्या पेमराज सारडा महाविद्यालयात मराठी विभागप्रमुख व प्राचार्य म्हणून सेवानिवृत्त. अनेक विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. संपादन केली.
सामाजिक कार्य	: आदिवासींमध्ये वैयक्तिक स्वरूपात व 'वनवासी कल्याण आश्रम' आणि 'आनंदोत्सव' या संस्थांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक, शैक्षणिक व सामाजिक सेवा व प्रबोधनात्मक कार्यात सहभाग. राष्ट्र सेवा मंडळ, अध्यक्ष. 'आनंदोत्सव' ट्रस्टचे संस्थापक चेअरमन. स्फूर्ति प्रकाशन मंचच्या माध्यमातून दोन वेळा ग्रंथयाग (सामूहिकतत्त्वावर ग्रंथ प्रकाशन), दोन्ही ट्रस्टच्या माध्यमातून सांस्कृतिक व सामाजिक कार्ये. लेखक आणि विचारवंत.
विशेषत्व	: 'लोकबंध', 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ह्या ग्रंथातून स्वतंत्र तत्त्वचिंतन घडले आहे. अमोघ वक्तृत्वाची दैवी देणगी त्यांना प्राप्त आहे. 'अगस्त्य महात्म्य' हा श्री अगस्त्य ऋषी आज्ञेने प्रकटलेला दिव्य उपासना ग्रंथ म्हणजे त्यांच्या जीवित कार्यातील दिव्यानुभूती होय.
मिळालेले महत्वाचे पुरस्कार	: १) आदर्श शिक्षक पुरस्कार (१९८७) २) 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' या ग्रंथास 'कांची कामकोटी पीठ', जगद्गुरु शंकराचार्यांकडून ज्ञानेश्वरी लेखन सप्तशताब्दी वर्षात महाराष्ट्रातील निवडक नऊ विद्वानांत विद्वत पुरस्कार (१९९२). ३) 'लोकबंध' ग्रंथास लोकसाहित्य संशोधन मंडळ, औरंगाबाद येथील संशोधन पुरस्कार (२०००). ४) अकोले (जन्मगावी) लोकरंजन प्रतिष्ठानच्यावतीने साहित्य क्षेत्रातील कामगिरीबद्दल 'अकोले गौरव' पुरस्कार २० फेब्रुवारी २०१०.

- ५) 'अगस्त्य' कादंबरी, 'अगस्त्य महात्म्य' उपासना पोथी, यासह अन्य लेखनातील तत्त्वज्ञान प्रसूतीकरणबद्दल महाराष्ट्र साहित्य परिषद श्रेष्ठता पारितोषिक २००९-२०१० या वर्षातील महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे राजा फडणीस पुरस्कृत रामाचार्य अवधानी तत्त्वज्ञानविषयक लेखन पारितोषिक. (१६ मे २०१०)
- ६) समग्र साहित्यिक कामगिरीबद्दल 'साहित्यसेवा' पुरस्कार द्वारा पद्मश्री विखे पाटील फाँडेशन प्रवरानगर २०१२
- ७) जीवनगौरव पुरस्कार, द्वारा- गुरुकुल भागताश्रम, चिचोडी पाटील, अ.नगर २०१४
- ८) 'चाळीसगावडांगणी (खंड १) - लोकवाङ्मय' व 'चाळीसगावडांगणी (खंड २) लोकबंधात्मक चिकित्सा' या खंडात्मक ग्रंथास अभिजात मराठी पारितोषिक (सामाजिक शास्त्रे या विषयांतर्गत स्वतंत्र ग्रंथास) द्वारा- महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे २०१४
- ९) चाळीसगावडांगणी खंड १ व २ साठी 'लोकगंगा' राज्यस्तरीय साहित्य पुरस्कार २०१४

प्रसिद्ध साहित्य

अ) संशोधन / समीक्षा / वैचारिक :

- १) 'चाळीसगाव डांगण परिसर : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'. पीएच.डी.साठी प्रबंध पुणे विद्यापीठ. पीएच.डी. १९७९-८०. २) चाळीसगावडांगणी (खंड १) लोकवाङ्मय- आनंदोत्सव प्रकाशन मंच, ३१ डिसेंबर २०१३. ३) चाळीसगावडांगणी (खंड २) लोकबंधात्मक आकलन- आनंदोत्सव प्रकाशन मंच, ३१ डिसेंबर २०१३. ४) लोकसाहित्य विचार : सविता प्रकाशन, औरंगाबाद १९९०. ५) 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे १९९१, द्वितीय आवृत्ती २००५. ६) लोकबंध : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे १९९५, द्वितीय आवृत्ती नितीन प्रकाशन, बुधवार पेठ, पुणे २०१२. ७) लोकसाहित्य संशोधन पद्धती : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे १९९७, द्वितीय आवृत्ती नितीन प्रकाशन, बुधवार पेठ, पुणे २०१२. ८) अन्नासाठी दाही दिशा : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २००२. ९) लोकसाहित्याचा अन्वयार्थ : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २००३. १०) प्रस्तावना : स्वरूप आणि संकल्पना - पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००७. ११) समीक्षा : प्रयोजन आणि कार्य - दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २००८. १२) लोकसाहित्याच्या अभ्यासातील चकवे आणि उतारे : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २०१०. १३) लोकबंधात्मक चिकित्सा : नितीन प्रकाशन पुणे, प्रकाशक श्री. नितीन गोगटे, २०१२. १४) लोकी अलौकिक तुकाराम : प्रकाशक डॉ. लहवितकर प्रोफेसर व प्रमुख श्री तुकाराम अध्यासन, पुणे विद्यापीठ, पुणे २०१२. १५) (सार्थ) 'बालावबोध' : समर्थ स्वामी त्र्यंबकराज महाराज (भावानुवाद) - समर्थ स्वामी त्र्यंबकराज देवस्थान ट्रस्ट, देवळाली प्रवरा, राहुरी, अहमदनगर २०१२. १६) '(सार्थ) योगसंग्राम' संत श्री शेख महंमद महाराज (भावानुवाद) - संत श्री शेख महंमद महाराज उत्सव समिती ट्रस्ट श्रीगोंदा, अहमदनगर २०१४. १७) 'संतांचिया संगे' - मोरया प्रकाशन, पुणे/डोंबिवली २०१४. १८) आदिमांचे वर्तमान : चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०१५. १९) लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २०१६. २०) गाथा पांडुरंग - प्रेसकडे. १८) 'आदिमांचे वर्तमान'- चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०१५. १९) 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद'- पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २०१६. २०) 'कैवल्यगंध'- आनंदोत्सव, नगर २०१६. २१) 'लोकधर्म'- आनंदोत्सव, नगर २०१६. २२) 'साहित्याची समग्रता'- चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०१६. २३) गाथा पांडुरंग (प्रेसकडे)

ब) ललित साहित्य -

(i) कादंबरी :

- १) डांगणी : परिमल प्रकाशन. औरंगाबाद १९८५. २) काळ साद घाली : 'अदभूत कादंबरी' मासिक, संपा. ग. वा. बेहेरे १९८६. ३) अहिनकुल : परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद १९८६. ४)

वावटळ : राजेंद्र पब्लिकेशन पुणे/ठाणे १९८७. ५) भेद : राजेंद्र पब्लिकेशन पुणे/ठाणे १९८८.
६) मातंगी : मोरया प्रकाशन, डॉंबिवली/पुणे १९९२. ७) क्षयवटाच्या पारंब्या : राहुल प्रकाशन,
मुंबई १९९२. ८) सत्यनारायण थापाडे पाटील : मोरया प्रकाशन, डॉंबिवली/पुणे १९९३. ९)
परवेडा : प्रीती प्रकाशन, पुणे २००२. १०) 'अगस्त्य' पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २८, फेब्रु. २०१०.
११) 'नारद' : पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे (प्रेसकडे) ('अगस्त्य' कादंबरीचा इंग्रजी अनुवाद व कन्नड
अनुवाद प्रेसकडे).

(ii) कथासंग्रह :

१) इंडियन फ्रायड्यूच्या चंद्री आणि इतर कथा : क्रिएटिव्ह कम्युनिकेशन, नगर २००१. २) कारव
: मोरया प्रकाशन, डॉंबिवली/पुणे २००२. ३) विलक्षण : प्रीती प्रकाशन, पुणे २००३. ४) नारद
ब्रेकींग न्यूज : पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, एप्रिल २०१२

('बापाचे बाप सोडहम' - नारद ब्रेकींग न्यूज, इंग्रजी अनुवाद प्रा. स्फूर्ती सहस्रबुद्धे-देशपांडे,
आनंदोत्सव प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती)

(iii) नाटक :

१) भरारी आणि भानगडी : नंदा प्रकाशन, मुंबई २००१. २) संभव असंभव : प्रीती प्रकाशन, पुणे
२००२. (नाटकांचे विविध प्रयोग झाले)

(iv) एकांकिका :

१) कातळी निखारे : मोरया प्रकाशन, डॉंबिवली/पुणे २००३.

(v) कवितासंग्रह :

१) आव्हान : स्फूर्ती प्रकाशन, नगर १९९४. २) कोडहम : हेमंत प्रकाशन, नगर २००६. ३) प्रिया
: हेमंत प्रकाशन, नगर २००६. ४) श्री अगस्त्य महात्म्य : प्रकाशक सौ. उषा सहस्रबुद्धे, नगर
२००८ (पोथी) ५) मानसतरंग : क्रिएटिव्ह प्रकाशन, डिसेंबर २०११.

(श्री अगस्त्य महात्म्य कन्नड अनुवाद श्री. श्रीकांत पाठक, कल्याण, आनंदोत्सव, नगर २०१५)
('आव्हान' चा हिंदी अनुवाद डॉ. अमरजा रेखी ('चुनौती') आनंदोत्सव प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती)
('प्रवरामाय' कवितेचा इंग्रजी अनुवाद प्रा. स्फूर्ती सहस्रबुद्धे-देशपांडे, आनंदोत्सव प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती)

(vi) ललित/चिंतनात्मक :

१) जनात आणि मनात : मोरया प्रकाशन, डॉंबिवली/पुणे २००२. २) मनात आणि अवकाशात,
मोरया प्रकाशन, डॉंबिवली/पुणे २००३. ३) स्पंदन शिल्पे : आनंदोत्सव प्रकाशन मंच, नगर,
ऑगस्ट २००९.

(vii) संपादित :

१) ज्ञानवेध : मोरया प्रकाशन, डॉंबिवली/पुणे १९९० (डॉ. मोरजे गौरवग्रंथ) २) तेजाची लेणी :
दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे १९९९ (स्वातंत्र्यवीर सावरकर, कवी कुसुमाग्रज आणि शाहीर
अमरशेख यांच्या राष्ट्रीय जाणिवेच्या निवडक कवितांचा संग्रह. पुणे विद्यापीठाचे एफ.वाय.बी.ए.साठी
नेमले गेलेले पाठ्यपुस्तक.) ३) 'अभंगपौर्णिमा' या ग्रंथात समीक्षालेखन सहभाग आणि संपादन
साहाय्य, अभंगपौर्णिमा प्रकल्प प्रमुख, आनंदोत्सव चॅरिटेबल ट्रस्ट, अहमदनगर. अभंगपौर्णिमा :
दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २०११. ४) आनंदमेळा - कविसंमेलन : आनंदोत्सव प्रकाशन
मंच, नगर २०१२.

(viii) प्रासंगिक :

विविध दैनिके आणि नियतकालिके यांतून विपूल लेखन.